

**Адамдарды сатуу, мыйзамсыз жана
эмгек миграция боюнча негизги
терминдердин жана түшүнүктөрдүн
түшүндүрмө сөздүгү**

УДК 325 (035)

ББК 65.248я2

Долбоордун жетекчиси жана жооптуу редактор – философия илимдеринин доктору, саясат таануу илиминин профессору В. Г. Киютин.

Түзүүчүлөр: С.Д. Апышев, Ж. Байгуттиева, В.Г. Киютин, А.В., Мусаходжаев, Ж.Ы. Шамырканова.

Орус тилинен кыргыз тилине которгон-А. Э. Орозакунов

Басылманын илимий консультанты — Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Төрагасына караштуу Адамдарды сатууга каршы аракеттенүү жана миграция маселелери боюнча Кеңештин Катчылыгынын орун басары, адамдарды сатуу боюнча баяндамачы, ю.и.к., доцент, милициянын полковниги М.Дж. Джумабаев.

Рецензенттер: юридика илимдеринин доктору, профессор, КРСУнун жаштар арасындагы деструктивдүүлүктүн жана экстремизмдин алдын алуу институтунун директору Б.Г. Тугельбаева, социология илимдеринин доктору, Россия Илимдер академиясынын **ФНИСЦ** Социология институтунун миграциялык жана интеграциялык процесстерди изилдөө секторунун башчысы, башкы илимий кызматкер, Улуттар аралык мамилелерди изилдөө борборунун жетекчиси В.И. Мукомель.

Миграция боюнча негизги терминдер жана түшүнүктөр: сөздүк-маалымдама./ В.Г. Киютиндин жалпы редакциясы алдында./ - Бишкек, 2024. - __ б.

ISBN

Бул басылма укук коргоо органдарынын кызматкерлерине, миграция жана адамдарды сатуу маселелери менен алектенген бейөкмөт уюмдардын өкүлдөрүнө, басма сөз жана электрондук басылмалардын кызматкерлерине, жогорку жана атайын орто окуу жайлардын экономика, тарых жана саясат таануу факультеттеринин окутуучуларына жана студенттерине арналат. Жаңы окуу жылынан тартып республикабыздын он лицейинде (Бишкекте, Жалал-Абадда, Токмокто, Таласта ж.б.) окуучуларды миграцияга чейинки даярдоо башталарын эске алып, биздин басылманы баштапкы окуу куралы катары сунуштоого болот.

УДК 325 (035)

ББК 65.248я2

© УСИИ, 2024

© БУУ БКБ, 2024

© Киютин В.Г., 2024

© Орозакунов А.Э., 2024

ОКУРМАНДАРГА

Бүгүнкү күндө миграция темасы дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрү, анын ичинде Кыргыз Республикасы үчүн өтө актуалдуу. Айта кетсек, ар бир онунчу кыргызстандык биздин республикадан сырткары башка өлкөлөрдө эмгектенет. Ошондуктан, биздин өлкө үчүн ички жана тышкы миграциялык процесстерди жакшыраак башкарууга өбөлгө түзүүчү жана аларды бир жагынан өзүбүздүн пайдабыз үчүн максималдуу пайда алып колдонууга мүмкүндүк берүүчү бардык кадамдар жана иш-чаралар (укуктук, административдик, финансылык, илимий ж.б.) маанилүү. Ал эми экинчи жагынан, алардын айрым терс көрүнүштөрүн минималдаштыруу керек, мисалы, мыйзамсыз миграция жана азыркы замандын эң коркунучтуу кылмыштарынын бири – өз кулачын кеңири жайган адамдарды сатуу, бул кылмыштар БУУнун маанилүү документтеринде, анын ичинде Чек ара аралык уюшкан кылмыштуулук жөнүндө Конвенцияда (2000) жана «Адамдарды, айрыкча аялдар менен балдарды сатууну алдын алуу, ага бөгөт коюу жана жазалоо жөнүндө» Палермо Протоколунда кеңири талкууланган.

Бул жагынан алганда, айрым миграциялык маселелердин илимий иштеп чыгуусун, атап айтканда, мамлекеттик органдардын адистери, тиешелүү БӨУнун өкүлдөрү жана кеңири коомчулук тарабынан колдонулуп жаткан илимий аппараттын (миграция чөйрөсүндөгү негизги терминдердин жана түшүнүктөрдүн) так жана түшүнүксүздүгүн айтпай коюуга болбойт. УСИИ тарабынан сунушталган адамдарды сатуу, мыйзамсыз жана эмгек миграция боюнча негизги терминдердин жана түшүнүктөрдүн сөздүк-маалымдамасы бүгүнкү күндүн талабына ылайык жана пайдалуу болот деп ишенем. Биздин жамааттык бул эмгегибиз бир нече маанилүү милдеттерди аткарат. Биринчиден, миграциялык терминдерди жана түшүнүктөрдү бирдей колдонууга шарт түзөт, бул миграция жаатындагы так эместиктерди жана пикир келишпестиктерди четтетет. Экинчиден, миңдеген мекендештерибиз жана чет өлкөлүктөр үчүн илимий-агартуу функциясын аткарат. Үчүнчүдөн, миграция жана адам сатуу маселелери менен күн сайын алектенгендердин же аларга кызыккандардын теориялык жактан билим деңгээлин жогорулатат.

Урматтуу окурмандар, сунушталган сөздүк-маалымдама боюнча биз Сиздерден объективдүү сын-пикирлерди жана сунуштарды күтөбүз, алар биздин илимий ишибизге мындан ары дагы өз жардамын берет деген ишеничтебиз.

В.Г. Киятин

Аббревиатура (итал. *abbreviatura* – кыскартуу, латын тилинен *abbrevio* – кыскартуу) – баштапкы сөз айкашынын кыскартылган сөздөрүнөн же баштапкы татаал сөздүн кыскарган бөлүктөрүнөн же сөздөрдүн баш тамгаларынан турган сөз. Аббревиатуранын түзүлүшү (аббревиация) кыскараак (түпнускага салыштырмалуу) аталыштарды түзүүгө багытталган сөз жасоонун өзгөчө ыкмасы катары ХХ кылымда кеңири таралган. Аббревиатура инициалдуу жана татаал кыскартылган сөздөргө бөлүнөт:

- сөздүн баш тамгаларынан турган кыскартуулар («ТИМ» - «Тышкы иштер министрлиги», «МЧК» - «Мамлекеттик чек ара кызматы», («ГЭС» - «гидроэлектрстанциясы»);

- сөздөрдүн баштапкы бөлүктөрүнөн турган, муундук кыскартуулар («Боршайком» - «Борбордук шайлоо комиссиясы», «Статком» - «Статистикалык комитет»);

- сөздөрдүн башталгыч бөлүгүнөн жана башталгыч тыбыштарынан турган кыскартуулар («атком» – «аткаруу комитети»);

- сөздүн (сөздөрдүн) баштапкы бөлүгүнөн жана бүтүндөй сөздөн турган кыскартуулар («Улутстатком» – «Улуттук статистикалык комитет»);

Аббревиатуралар эл аралык уюмдардын аталыштарында (БУУ, ЕККУ, ЕАЭБ ж.б.), ошондой эле Кыргызстандын ар кандай мамлекеттик органдарынын аталыштарында (ИИМ, ТИМ, БИМ ж.б.) кеңири колдонулат.

Адам трафигинин курмандыгы - биринчиден, эл аралык укуктун ар кандай булактарынан алынган «кылмыштын курмандыгы» түшүнүгүнүн аныктамасын келтирели. Бул сапатта «мүчө мамлекеттердин кылмыш-жаза мыйзамдарына ылайык кылмыш деп эсептелген аракеттерден же аракетсиздиктен түздөн-түз келип чыккан моралдык же физикалык зыянды, жан дүйнө тарткан азапты же экономикалык чыгымдарды кошо алганда, зыян тарткан ар кандай жеке жак» деп таанылат. «Трафиктин курмандыгы» деген түшүнүк бир аз тар, анткени адамдардын трафиги кылмыш ишинин бир гана түрүн билдирет. Тилекке каршы, Палермо Протоколунда «трафик курмандыгы» деген түшүнүктүн аныктамасы жок, бул, албетте, трафикке каршы аракеттенүүнүн натыйжалуулугун төмөндөтөт. Ошондуктан биз башка эл аралык документтерди пайдаландык. Атап айтканда, Европа Кеңешинин

адамдардын трафигине каршы күрөшүү боюнча 4-Конвенциясынын беренелеринде төмөнкүдөй түшүнүк берилет: «трафиктин курмандыгы - бул адамдардын трафигинин объектиси болуп саналган ар кандай адам» **(Council of Europe. Convention on Action against Trafficking in Human Beings. 13 December 2008)**. «Трафиктин курмандыгы» деген түшүнүк менен Улуттар Шериктештигинин документтери, атап айтканда, аялдардын жана балдардын сексуалдык эксплуатациялоо максатында трафигине каршы административдик жана укуктук чаралар боюнча колдонмо иштейт. Ошол сыяктуу эле, трафиктин курмандыгы Евробиримдиктин укугун аныктайт. Демек, «адамдын трафиги» түшүнүгүнүн мазмунун анын объектисине айланган адамдарга экстраполяциялоо менен биз трафиктин курмандыгына аздыр-көптүр толук аныктама берсе болот.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында дагы «трафиктин курмандыгы» түшүнүгү колдонулат **(КРнын КЖКнын 166-бер. 28-октябрь 2021-жыл, № 127)**. Миграция чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамдары өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

- мыйзамдар;
- КР Министрлер Кабинетинин токтомдору менен бекитилүүчү кыйыр колдонуудагы мыйзамдардын ченемдерин конкреттештирүү үчүн мыйзам алдындагы актылар;
- тышкы миграция мамилелеринде мамлекеттердин өз ара мамилелерин жөнгө салуучу эл аралык эки тараптуу жана көп тараптуу макулдашуулар.

Мамлекеттик миграциялык саясатты ишке ашыруу үчүн ички мыйзамдар миграция жаатындагы жалпы таанылган эл аралык укуктардын ченемдерине таянат, аларга мамлекет расмий түрдө кошулган жана аларды аткаруу боюнча милдеттенмелерди өзүнө алган.

Миграция маселелери төмөнкү ченемдик укуктук актылар менен жөнгө салынат:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясы;
- «Тышкы миграция жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы;
- «Тышкы эмгек миграциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы;
- «Адамдарды сатуунун алдын алуу жана ага каршы күрөшүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы;

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 16-апрелиндеги №175 «Кыргыз Республикасында эмгек миграциясы чөйрөсүндөгү айрым маселелер жөнүндө» токтому;

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 21-апрелиндеги №169 «Кыргыз Республикасынын чет өлкөдө кайтыш болгон жарандарынын сөөгүн Кыргыз Республикасына репатриациялоо менен байланышкан чыгымдарды жабуу боюнча чаралар жөнүндө» токтому;

- Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 15-ноябрындагы №252 «Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин маселелери жөнүндө» токтому;

- Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 17-декабрындагы №319 «Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине караштуу Жарандарды чет өлкөдө ишке орноштуруу борбору жөнүндө» токтому.

Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын кирүүсүнө - чет өлкөлүк жарандардын же жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасына киришине төмөнкү себептер боюнча уруксат берилбейт жана тыюу салынат:

1) виза же жарактуу документи болбосо;

2) улуттук коопсуздукту же коомдук тартипти камсыз кылуунун кызыкчылыгында;

3) эгерде бул Кыргыз Республикасынын жарандарынын же Кыргыз Республикасында жашаган башка адамдардын саламаттыгын сактоодо, укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын коргоодо олуттуу залал келтирген болсо;

4) эгерде мурда болгон учурунда ал адам Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын бузгандыгы аныкталса;

5) эгерде Кыргыз Республикасына кирүүгө өтүнүч берген учурда ал өзү тууралуу жалган маалымат же жалган документтерди берген болсо;

6) эгерде ошол жаранга карата Кыргыз Республикасынын ыйгарым укуктуу органдары тарабынан Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети белгилеген тартипте Кыргыз Республикасында болушунун (жашоосунун) мүмкүн эместиги жөнүндө чечим кабыл алынса;

7) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген башка негиздерде. **(КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы №61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамынын 7-бер.).**

Ал эми биздин эмгек мигранттарыбыздын Россияга кирүүсүнө, айрыкча мурда РФнын аймагында административдик Жосунсуз жоруктарды

жасагандыгы үчүн анын аймагына кирүүсүнө тыюу салынгандарга же россиялык соттордун чечимдеринин негизинде Россиянын чегинен чыгарылып кеткендерге карата тыюу салынганына токтолсок, алар Россияга иштегени кетээрден мурда, өзүнүн статусун Россиянын ИИМдин Миграция маселелери боюнча башкы башкармалыгынын расмий сайтында «Россиянын ИИМдин линиясы боюнча чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Россия Федерациясынын аймагына кирүүсүнө уруксат бербөө үчүн негиздердин болушун текшерүү» сервисинде текшерүү зарыл.

Башпаанек сураган адамдарды чыккан өлкөсүнө жиберүүгө тыюу салуу **(рефульмен нон принциби)** - 1951-жылдагы качкындардын статусу жөнүндө Женева конвенциясынын принциби, ага ылайык «келишим түзүүчү мамлекеттер качкындарды алардын расасына, динине, жарандыгына, белгилүү бир социалдык топко же саясий ишенимдерине таандыктыгынан улам алардын өмүрүнө же эркиндигине коркунуч туудурган өлкөнүн чек арасына эч кандай жол менен жиберешпейт же кайтарышпайт». Бирок бул жобо «жүйөөлүү себептерден улам алар турган өлкөнүн коопсуздугуна коркунуч катары каралып жаткан качкындарга же өлкө үчүн коомдук коркунуч туудурган өзгөчө оор кылмыш жасагандыгы үчүн күчүнө кирген соттолгондорго карата колдонулушу мүмкүн эмес» (1951-жылдагы качкындардын статусу жөнүндө Женева конвенциясынын 33(1) бер. жана 33(2) бер.).

Адам укуктарынын Жалпы Декларациясы (миграция маселелери боюнча алуу) – Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин кабыл алынган жана бардык катышуучу-өлкөлөр үчүн милдеттүү болгон БУУнун документи. Декларациянын тексти бардык адамдар ээ болгон ар кандай укуктардын биринчи глобалдык аныктамасы болуп саналат. Декларация адамдардын кыймылынын контекстинде принципалдуу мааниге ээ. Декларациянын 13-беренесинде ар бир адам ар бир мамлекеттин чегинде эркин жүрүүгө жана өзүнө жашаган жерин тандап алууга укуктуу деп айтылат. Ар бир адам каалаган өлкөдөн, анын ичинде өз өлкөсүнөн чыгып, өз өлкөсүнө кайтып келүүгө укуктуу. Декларацияда расасына, жынысына, динине, саясий ишенимине жана социалдык абалына карабастан бардык адамдар бирдей жана бирдей укуктарга ээ деп айтылат.

Бүткүл дүйнөлүк Декларация юридикалык күчкө ээ эмес. Ал жөн гана сунуштама берүүчү мүнөзгө ээ. Анын негизинде 1966-жылы төмөнкүдөй Эл аралык Пактылар түзүлгөн: «Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө»,

ошондой эле «Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө». Бул документтер (Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө пакттын факультативдик протоколдору менен кошо) биргелешип, адам укуктары жаатындагы стандарттардын негизин, өзөгүн – Укуктар жөнүндө эл аралык биллиди түзөт. КР бул документке кошулган жана өз жарандарына Декларацияда каралган бардык укуктарга кепилдик берет.

Адам укуктарынын жана эркиндиктеринин заманбап каталогу жана негизги принциптери - негизинен экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин иштелип чыккан. Көйгөйгө арналган эң көрүнүктүү саясий-укуктук документтердин арасында - БУУнун Адам укуктары жана эркиндиктери жөнүндө Жалпы Декларациясы 1948-жыл, Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө Эл аралык Пакт 1966-жыл, Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө Эл аралык Пакт 1966-жыл, Аялдарга карата басмырлоонун бардык формаларын жоюу жөнүндө Конвенция 1979-жыл, Кыйноолорго жана башка катаал, адамгерчиликсиз же адамдын кадыр-баркын басмырлоого каршы Конвенция ж. б. Адамдын фундаменталдык укуктарынын жана эркиндиктеринин ар дайым байып, кеңейип турган заманбап каталогу жынысына, расасына, түсүнө, диний жана саясий ишенимдерине, улутуна, социалдык абалына жана материалдык абалына карабастан ар бир индивид алардын субъектиси экендигинен келип чыгат. Адам укуктары жана эркиндиктери төмөнкү принциптерге негизделет:

– алардын жалпыга таандуулугу, башкача айтканда жашаган өлкөсүнө, жарандыгына же жашаган жерине, ошондой эле бул укуктарды таанууга же сактоого карабастан баарына жана ар бир индивидге таандык болуусу;

- универсалдуулук, башкача айтканда алардын дүйнөлүк коомчулук тарабынан таанылган баалуулуктарга таянуусу;

– табигыйлык, башкача айтканда алардын индивид төрөлүүсү менен эле пайда болуусу. Бардык индивиддер эркин төрөлүшөт жана жалпыга таанылган укуктарга ээ болушат;

- ажыратылбагандык, башкача айтканда өз укуктарынан баш тартуунун жана индивидди негизги укуктардан жана эркиндиктерден ажыратуунун мүмкүн эместиги;

- интегралдуулук, башкача айтканда укуктардын бөлүнбөстүгү, алардын өз ара байланышы жана өз ара көз карандылыгы;

– теңдик жана басмырлоонун жоктугу, башкача айтканда демократиялык коомдо таанылгандан башка ар кандай айырмачылыктарга жол берилбестик.

Кыргызстан адам укуктарынын жана эркиндиктеринин заманбап концепциясын колдойт, алардын базалык принциптерин, адамдын жана жарандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин каталогун толук жактырат жана өз мыйзамдарында бекемдейт (**караңыз: Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 23-50-бер. Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 5-майындагы Мыйзамы менен колдонууга киргизилген**).

Адам сатуу менен байланышкан кылмыштарды алдын алуу - кылмыштуулуктун мындай түрүн кыскартууга багытталган же кыскартууга, ошондой эле адамдарды сатууну токтотуу боюнча түздөн-түз аракеттердин жардамы менен же бул кылмыштуулуктун дараметин жана анын себептерин кыскартуу боюнча саясат жана ишмердик аркылуу жарандардын, айрыкча аялдардын жана балдардын коопсуздук сезимин жогорулатууга көмөк көрсөтүүчү ар кандай чаралар (тарбиялык, билим берүүчү, түшүндүрүү ж.б.). Адам сатууну алдын алуу эл аралык уюмдардын, өкмөттөрдүн, кылмыш-жаза юстициясынын компетенттүү органдарынын, жергиликтүү бийликтин, билим берүү органдарынын, тиешелүү БӨУлардын ЖМКнын активдүү колдоосундагы ишмердүүлүгүн камтыйт. (**караңыз: БУУнун Трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган Адамдарды, өзгөчө аялдарды жана балдарды сатууну алдын алуу жана ага бөгөт коюу жана жазалоо жөнүндө Палермо протоколунун 9-беренеси. Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы №55/25 резолюциясы менен кабыл алынган**).

Кыргызстанда жергиликтүү бийликтер, көп сандаган бейөкмөт уюмдар ж.б. менен катар адам сатууга каршы күрөшүү, анын ичинде кылмыштуулуктун бул түрүн алдын алууну боюнча негизги мамлекеттик түзүм болуп КР ИИМдин КИББдин бөлүктөрүнүн бири саналат.

Адамдарды сатууга байланышкан иштер боюнча соттук практика – Кыргызстанда соттук практика 124-бер. (Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси - 1-октябрь, 1997-ж. № 68), 171-бер. (Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси, 2-февраль, 2017-ж. № 19), 166-бер. (Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси, 28-октябрь, 2021-ж. № 127)

негизинде жүзөгө ашырылган. Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун 2018-2022-жылдардагы маалыматтарына ылайык бул беренелер боюнча соттор тарабынан жалпысынан 9 иш каралган (2018-жылы – 2, 2019-жылы – 3, 2020-жылы – 2, 2021-жылы – 2 иш). 22 адам эркиндигин чектөөнүн ар кандай мөөнөттөрүнө соттолгон (2018-жылы – 5 адам, 2019-жылы – 6, 2020-жылы – 7, 2021-жылы – 4 , бир соттолуучу акталган.

Адамдарды сатуунун курмандыктарынын жеке маалыматтарынын купуялуулугу - белгилүү болгондой, трафик фактыларын чогултуу жана анын курмандыктарын аныктоо боюнча маанилүү методологиялык көрсөтмөлөр долбоордун менеджерлерине, иштеп чыгуучуларга, донорлорго жана трафикке каршы маселелер менен алектенген башка адамдарга багытталган **МOMдун** Колдонмосунда жазылган. Мында, трафиктин учурлары биографиялык маалыматтардын, кандайдыр бир конкреттүү маалыматтын, трафиктин курмандыгынын материалдык жагдайларынын жана башкалардын ачыкка чыгышына байланыштуу өтө сезимтал экенин баса белгилейт. Ошондуктан, жогоруда аталган адамдарга зарыл болгон сылыктыкты жана купуялуулукту көрсөтүү, жабыр тарткан трафиктин жеке маалыматтарынын «жаман колдорго» түшүп калуу мүмкүндүгүн эскертүү сунушталат. Трафик курмандыктарынын өздүгүн же жайгашкан жерин аныктай турган ар кандай жеке маалыматтар, алардын ден соолугунун абалы жөнүндө жазуулары же сыпаттамасы сыяктуу маалымат катары аныкталат. Маалыматтардын купуялуулугуна карата түзүлгөн эл аралык талаптар кызыгууну туудурат: – анын негизги принциби, ошондой эле жабырлануучуга жана трафикке тиешелүү жалпы маалыматтар "эмнени билүү керек?" деген формулада камтылат. Сервистик уюмдардын кызматкерлери бардык учурларда бул принципти кыйшаюусуз карманууга жана мындай маалыматты ага укугу бар, ага муктаж болгон адамдар үчүн гана берүүгө милдеттүү: - ар кандай сервистик уюмда жогоруда аталган принцип анын бөлүмдөрүнүн ортосунда да колдонулууга тийиш.

Бардык купуя маалыматтар трафик менен күрөшүү үчүн жооптуу болгон бөлүмдүн чегинен чыга албайт;

- трафиктин курмандыгынын купуя маалыматтары сервистик уюм тарабынан жабырлануучунун өзүнүн жазуу жүзүндөгү макулдугусуз кимге болбосун берилиши мүмкүн эмес;

– трафиктин курмандыгынын мындай жазуу жүзүндөгү макулдугу болгон учурда да сервистик уюмдун кызматкерлери трафиктин курмандыгына, анын үй-бүлө мүчөлөрүнө, башка жабырлануучуга же сервистик уюмдун кызматкерине тобокелдикти толугу менен жоюу үчүн маалыматтардын мазмунуна баа берүүгө милдеттүү. Мындай коркунуч болгондо, сервистик уюм трафиктин курмандыгынын же коркунуч пайда болушу мүмкүн болгон башка адамдын кызыкчылыгы үчүн маалыматты кайтарып алууга укуктуу болушу керек. Трафиктин курмандыктарынын жеке маалыматтарынын купуялуулугун сактоодо методологиялык жана этно-маданий мүнөздөгү көйгөйлөр да бар.

(Handbook on Performance Indicator for Counter-Trafficking Projects. A Handbook for Project Managers, Developers, Implementers, Evaluators and Donors working to Counter-Trafficking in Persons. IOM, 2008. p. 54.). Кыргыз Республикасында жеке маалыматтарды коргоо маселелери боюнча да мыйзамдар бар **(КРнын 2008-жылдын 14-апрелиндеги №58 «Жеке мүнөздөгү маалымат жөнүндө» Мыйзамы, 2022-жылдын 12-июлундагы №61 мыйзамдын редакциясында).**

Адамдарды сатууну криминалдаштыруу – кылмыш-жаза-укуктук саясатты ишке ашыруунун маанилүү формасы болуп мурда административдик, тартиптик же башка жазага тартыла турган жосундарды криминалдаштыруу саналат. Криминалдаштыруу жеке жүрүм-турумдун коомдук коркунучтуу формаларын табуу, алар менен кылмыш-жаза-укуктук күрөшүүнүн жол берилүүчүлүгүн, мүмкүнчүлүгүн жана максатка ылайыктуулугун таануу жана аларды кылмыш жана жаза катары мыйзамда белгилөө процессин билдирет. Бул процесстин мисалы катары БУУнун мүчө мамлекеттерине карата адам сатуу (адам трафики) үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартуу үчүн улуттук кылмыш-жаза мыйзамына беренелерди киргизүүнү талап кылуусу саналат **(Бириккен Улуттар Уюмунун Трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган адамдарды, өзгөчө аялдарды жана балдарды сатууну алдын алуу жана ага бөгөт коюу жана жазалоо жөнүндө Протокол. Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы 55/25 резолюциясы менен кабыл алынган.).**

Кыргыз Республикасы дагы БУУнун мүчө мамлекети катары өзүнүн Кылмыш-жаза кодексине адамдарды сатуу үчүн кылмыш жоопкерчилигин карай турган беренелерди киргизген **(КРнын 2021-жылдын 28-**

октябрындагы Кылмыш-жаза кодексинин 140, 141, 151, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172-беренелери).

Адамдарды сатуунун курмандыктарын реабилитациялоо жана реинтеграциялоо – алардын негизги принциптери Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы №55/25 резолюциясы менен кабыл алынган БУУнун Трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган Адамдарды, өзгөчө аялдарды жана балдарды сатууну алдын алуу жана ага бөгөт коюу жана жазалоо жөнүндө Палермо протоколунун 6-беренесинде баяндалган. Физикалык, психологиялык жана социалдык реабилитациялык жана реинтеграциялык иш-чаралардын жалпы комплексине төмөнкүлөр кирет:

- турак жай (убактылуу жашаган жер же болбосо башпаанек) берүү;
- курмандыктарга консультациялык жардам көрсөтүү жана алардын юридикалык укуктары жөнүндө түшүнүктүү тилде маалымдоо;
- медициналык, психологиялык жана материалдык жардам;
- жумушка орношууга, билим алууга жана кесиптик даярдыктан өтүүгө мүмкүнчүлүк берүү.

Эл аралык укук мамлекеттердин көңүлүн медициналык тейлөөгө жетүү мүмкүнчүлүгүн берүүгө, мисалы, ВИЧ/СПИДди алдын алуу жана дарылоо боюнча кызмат көрсөтүүлөргө, тийиштүү кам көрүүгө жана жардам берүүгө, ошондой эле сексуалдык эксплуатацияга дуушар болгон адам сатуунун курмандыктары үчүн башка кан аркылуу жугуучу жана жугуштуу оорулардыналды алдын алуу жана дарылоо кызмат көрсөтүүлөрүнө көңүлүн бурат. БУУнун тиешелүү документтеринде бардык реабилитациялык жана реинтеграциялык иш-чаралар мамлекет тарабынан бейөкмөт уюмдар менен кызматташтыкта ишке ашырылышы керектиги баса белгиленген.

Кыргыз Республикасында адамдарды сатуунун курмандыктарын реабилитациялоо жана реинтеграциялоо **«Адамдарды сатуунун алдын алуу жана ага каршы күрөшүү жөнүндө» 2005-жылдын 17-мартындагы Мыйзамга жана «Кыргыз Республикасында адамдарды сатуунун курмандыктарын кайра жиберүүнүн улуттук механизми жөнүндө» Өкмөттүн 2019-жылдын 19-сентябрындагы №4 токтомуна ылайык жүзөгө ашырылат.**

«Адамдарды сатуунун алдын алуу жана ага каршы күрөшүү жөнүндө» Мыйзамдын 24-беренесинин 1-пунктунда «адамдарды сатуунун

курмандыктарын социалдык жактан реабилитациялоо алардын кадимкидей жашоосун калыбына келтирүү максатында жүргүзүлүп, аталган адамдарга укуктук жардам көрсөтүүнү, психологиялык, медициналык, кесиптик жактан реабилитациялоону, ишке орноштурууну, турак жай берүүнү өзүнө камтыйт» деп көрсөтүлгөн. Адамдарды сатуунун курмандыктарына кандай гана жардам болбосун республикалык бюджеттин эсебинен жүргүзүлөт. Ушул эле Мыйзамдын 20-беренеси адамдарды сатуунун курмандыктарын коргоо жана аларга жардам көрсөтүү максатында атайын мекемелерди түзүүнү карайт:

- а) адам сатуунун курмандыктары убактылуу жашап туруучу башпаанек;
- б) адам сатуунун курмандыктарын колдоо жана жардам көрсөтүү борборлору.

Буга чейин өлкөдө мындай баш калкалоочу жайлар жана борборлор болгон эмес. Бирок, республиканын аймагында эки баш калкалоочу жай бар – Бишкек шаарындагы «Сезим» Кризистик борбору жана Ош шаарындагы «Ак жүрөк» Кризистик борбору, алар адам сатуудан жабырланган адамдарга жардам көрсөтүүгө адистешкен. 2022-жылы КР Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлиги «Эл агартуу» коомдук бирикмеси менен биргеликте 6 адамды – адам сатуунун курмандыктарын каатчылык борборлоруна жөнөткөн.

Адамдарды сатуунун курмандыктарынын кылмыш-жаза процессиндеги укуктары – адам сатууга активдүү каршы аракеттенүүнүн ажырагыс элементи (адамдардын трафиги) анын курмандыктарына жардам берүү болуп саналат. Универсалдуу жана регионалдуу эл аралык документтерде ар кандай жардамдын стандарттары жана түрлөрү камтылган. Адам сатуу боюнча иштерди иликтөө менен байланышкан кылмыш процесстериндеги жабырлануучулардын укуктары жөнүндө жоболор өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. «Адамдарды, айрыкча аялдарды жана балдарды сатууну алдын алуу жана бөгөт коюу жөнүндө» Палермо протоколунун 6-беренеси мүчө мамлекеттерди сот процессинин купуялуулугун, ал эми адам сатуунун курмандыктарына алардын ишин сотто кароодо тийиштүү укуктарды камсыз кылууга милдеттендирет.

БУУнун талаптарын көптөгөн регионалдык түзүмдөр кабыл алды, мисалы, Евробиримдиги, анын мыйзамдары жабырлануучулар үчүн төмөнкү укуктарды тааныйт:

- угулуп, далилдерди келтирүү;

- анын кызыкчылыктарын коргоого тиешелүү маалыматтарды алуу;
- юридикалык жардам жана консультация;
- сот ишин кароого жабырлануучунун катышуусу менен байланышкан чыгымдардын орду мамлекет тарабынан толтурулушу;
- кылмыш субъекти тарабынан келтирилген зыянын ордун толтуруу;
- коргоо (**Council Framework Decision of 13 March 2001 on the Standing of Victims in Criminal Proceedings. OJL 082, 22/03/2001**).

Кылмыштан жабырлануучуларга ушуга окшош эле укуктар Кыргызстандын мыйзамдарында дагы камтылган. **(караңыз: КР Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси, 28-октябрь, 2021-жыл)**.

Адамдардын трафиги - бул түшүнүктүн эл аралык таанылган дефинициясы болуп анын Палермо протоколундагы туюндурмасы эсептелет. БУУнун 2000-жылдагы “Трансчек аралык уюшкан кылмыштуулукка каршы аракеттенүү жөнүндө” Конвенциясынын тиркемесинде: адамдарды коркутуу, күч колдонуу жана мажбурлоонун башка түрлөрү, уурдоо, алдамчылык, алдоо, бийликти же алсыздыкты кыянаттык менен пайдалануу же болбосо эксплуатациялоо максатында башка адамды контролдой алган адамдын макулдугуна жетишүү үчүн акча жана пайда берүү жана алуу жолу менен адамдарды жалдоо, ташуу, жер которуу, жашыруу же кармап туруу **(БУУнун Трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган Адамдарды, өзгөчө аялдарды жана балдарды сатууну алдын алуу жана ага бөгөт коюу жана жазалоо жөнүндө Палермо протоколунун 9-беренеси. Генералдык Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы №55/25 резолюциясы менен кабыл алынган)**.

Кыргызстанда “адамдардын трафиги” түшүнүгүнүн туюнтмасы тексттик жана маанилик жагынан БУУлук аныктамага жакын **(караңыз: КРдин 2021-жылдын 28-октябрындагы №17 КЖКнын 166-бер.)**.

Адамдардын трафигинин гендердик аспектиси, анын уюштуруучулары жана көмөкчүлөрү - адамдардын трафик феноменине сереп салуу бул көйгөйдү жок дегенде кыскача талдоону талап кылат. Адамдардын трафигине жана аларды эксплуатациялоого тиешеси бар адамдардын бирдиктүү профили жок. Трафиктер эркек жана аял, уюшкан кылмыштуу тармактын, чакан үй-бүлөнүн мүчөсү же жалгыз адам болушу мүмкүн, мисалы, ал адамдарды ташууда, документтештирүүдө же трафик

боюнча акциялардын логистикасына жардам көрсөтөт. Трафиктин потенциалдуу курмандыгынын үй-бүлө мүчөлөрү, достору же тааныштары адамдарды трафик максатында көндүрүүгө катыша алышат же жетектей алышат, ошондой эле трафиктин же эксплуатациянын башка процесстерине да катыша алышат. **(Киютин В. Г. Глобальный трафик людей в «свете лампы; вызовы - решения. Бишкек, 2014-ж., 103-130 бет).** Негизинен, трафики уюштурууга соттолгондордун жана шектүүлөрдүн жалпы санынын болжол менен 2/3 бөлүгү эркектерге туура келет. Аялдардын трафикке катышуусу көбүнчө кыздардын трафигине байланыштуу экендигин баса белгилейбиз. Бул жерде, мындай аялдар, адатта, трафик тармагында төмөнкү орунду ээлейт жана эркек-трафиктерге салыштырганда, аныктоо жана кылмыш жоопкерчилигинин тобокелдигине көбүрөөк дуушар болгон милдеттерди аткарат.

Трафиктин курмандыктарынын профили менен кылмышкерлердин ортосунда байланыш бар экени талашсыз. Анын ичинен, трафиктин курмандыгы катары аныкталган кыздардын үлүшү менен аны уюштурганы үчүн соттолгон аялдардын үлүшүнүн ортосунда оң байланыш бар. Кылмыштуулуктун курмандыгы болгон кыздардын пайызы салыштырмалуу жогору болгон өлкөлөрдө аялдардын трафигин уюштургандыгы үчүн соттолгон адамдардын деңгээли жогору. Же болбосо, тескерисинче. Мында, аял-трафиктер кыздарды сексуалдык эксплуатациялоо менен байланышкан. Мындай тыянак 1990-жылдардын аягында адамдардын трафигинде кылмышкер аялдардын пайда болушун белгилөөгө мүмкүндүк берген сапаттуу изилдөөлөрдүн натыйжалары менен тастыкталат. Төмөнкү мыйзам ченемдүүлүктү да белгилеп кетүүгө болот: трафиктин катышуучусу болгон аялдар адатта түздөн-түз сексуалдык эксплуатациялоочу жайларда - көчөдө, сойкуканада же кардарлардан акча алууда колдонулат. Трафик тармактары аялдарды сексуалдык эксплуатациядан жапа чеккендерге жалдоочу катары да кеңири колдонушат. Буга потенциалдуу курмандыктардын аялдарга ишенүү тенденциясы өбөлгө түзөт. Аялдардын трафикке катышуусуна байланыштуу регионалдык жана субрегионалдык айырмачылыктар бар.

БУУ пандемия учурунда адам трафигинин айрым жаңы тенденцияларын аныктады. Жүздөгөн соттук иштерди талдаган эксперттер адам саткандардын курмандыктарынын көбү – 41% өздөрү туткундан кутулуп, качып, тартип сакчыларына кайрыла алышкан, 28% укук коргоо органдарынын өкүлдөрү тарабынан табылган, 11%га жакыны жарандык уюмдардын күчү менен

куткарылган деген жыйынтыкка келишкен. Пандемия коомдун адам сатууга болгон кооптонуусун күчөтүп, курмандыктарды куткаруу жана кылмышкерлерди жоопко тартуу мүмкүнчүлүктөрүн бузду. БУУнун отчетунда пандемия учурунда сексуалдык эксплуатация учурларынын азайышы айтылган.

Баяндаманын маалыматтарына ылайык, адам сатуу жөнүндөгү иштер боюнча өкүм менен айыпталгандардын саны 27% га, атап айтканда Түштүк-Чыгыш Азияда 56% га, Борбордук Америкада 54% га жана Түштүк Америкада 46% га төмөндөгөн. Кул сатуунун курмандыктары көбүнчө Африка жана Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндөгү чыр-чатак зоналарында жашаган адамдар болот. Ошондой эле, баяндамада Украинадагы чыр-чатактан улам көбүрөөк адамдар, биринчи кезекте, жер которгондор кылмышкерлердин курмандыгы болуп жатат деп айтылат. Эксперттердин айтымында, аялдар эркектерге караганда үч эсе, ал эми балдар чоңдорго караганда эки эсе көп адам сатуучулар тарабынан физикалык зомбулукка кабылышат. Чыгыш Европада жана Борбордук Азияда адам сатуунун курмандыктарын аныктоо учурларынын саны глобалдык тенденцияга каршы 9% га өстү. Ошол эле учурда адам сатуу жөнүндөгү иштер боюнча иликтөөлөрдүн, соттук териштирүүлөрдүн жана өкүмдөрдүн саны кыскарды. Сексуалдык эксплуатациянын курмандыгы болгондордун саны 30% га кыскарып, ошол эле учурда эмгекке мажбурланган адамдардын саны көбөйгөн. Чыгыш Европада курмандыктардын көпчүлүгү эркектер жана балдар, ал эми Борбордук Азияда аялдар жана кыздар. Бирок, жалпысынан адам сатуунун курмандыгы болгон балдардын саны дүйнөнүн башка региондоруна караганда азыраак. (БУУнун баяндамасы: пандемиянын фонунда адам сатуунун курмандыктарын аныктоо кыйын болуп калды. 24-январь, 2023-жыл).

Адамдардын трафигинин курмандыктарын аныктоо (идентификациялоо) - белгилүү бир адам чындыгында эле трафигтин курмандыгы болуп санала тургандыгын юридикалык жактан таануу. Бул көйгөй мамлекеттик уюмдардын, бейөкмөт уюмдардын адамдарынын трафигине каршы күрөшүүгө кызыкдар болгон бардык адамдар үчүн, биринчи кезекте анын курмандыктары үчүн чоң теориялык-практикалык мааниге ээ. Тилекке каршы, курмандыктардын көпчүлүк бөлүгү эч качан расмий түрдө аныкталбайт, аларды өтө зарыл болгон жардамсыз жана коргоосуз абалга калтырышат.

Трафиктин курмандыктарын идентификациялоо боюнча эң маанилүү эл аралык документ "Адамдарды, өзгөчө аялдар менен балдарды сатууну алдын алуу жана ага бөгөт коюу жана аны жазалоо жөнүндө протоколу. Бул протокол трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Бириккен Улуттар Уюмунун Конвенциясын толуктайт. Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы 55/25-резолюциясы менен кабыл алынган". Анда идентификация процессинин татаалдыгы жана узактыгы туура баса белгиленет. Мисалы, трафиктин чыныгы далилдери жок болсо, бийлик белгилүү бир адамды жабырлануучу катары таануудан баш тартышы мүмкүн.

Ошондуктан, мамлекеттер идентификациялоо ыкмаларын күчөтүшү керек, бул бала кезинен бери трафиктин курмандыгы болуп жүргөндөр үчүн өзгөчө маанилүү, трафиктин курмандыктарына жардам берүү жана колдоо чараларын күчөтүп, аларды эксплуатацияга каршы күрөшүүгө үндөшү керек. Протокол идентификация процесси башталгандан баштап, мигрантты чыгарып салуу буйругун аткарууну кийинкиге калтыруу керектигине көңүл бурат. Ошол сыяктуу эле, трафиктин курмандыктарын кармоого жана камакка алууга болбойт.

Трафиктин курмандыктарына түздөн-түз жардам көрсөтүү боюнча **МОМдун** нускамаларында идентификациялоо процессин ак ниеттүүлүк менен жүргүзүү милдети коюлган, анткени көптөгөн өлкөлөрдө трафиктин курмандыктарын мыйзамсыз мигранттар катары жаңылыш кабыл алышат. Трафиктин курмандыктары – бул олуттуу кылмыштардын объектиси болуп саналат, ошондуктан коопсуздук чараларын күчөтүү зарыл, анткени жабырлануучуларга кызмат көрсөткөн уюмдардын кызматкерлери өздөрү чоң тобокелге туш болушат; уюшкан кылмыштуу топтор кылмышкерлерден качып кеткен ошол курмандыктардын жайгашкан жерлерин табуу үчүн трафиктен жабыр тарткандарга жардам берүү программаларын ишке ашырган бейөкмөт уюмдарга кирүүгө аракет кылып жаткан белгилер бар. Айрыкча идентификациялоо процессинин чоо-жайын билүү менен, тейлөө уюмдары ар кандай жагдайларды эске алышы керек. Ошондуктан, тейлөө уюмдары жергиликтүү шарттарга жалпы мамилелерди ыңгайлаштырып, ылайыкташтырышы маанилүү. Процесс идентификациянын жалпы форматы катары каралышы керек, аны жергиликтүү тейлөө уюмдары өздөрүнүн тажрыйбасы жана белгилүү бир өлкөдөгү трафиктин абалын билүүсү, ошондой эле трафиктин курмандыктары менен макулдашуусу аркылуу өзгөртө алышат. **(The IOM Handbook on Direct Assistance for Victims of**

Trafficking. 2007. p. 31-32.). Трафик фактыларын чогултуу жана анын курмандыктарын идентификациялоо боюнча маанилүү методологиялык көрсөтмөлөр долбоордун менеджерлерине, иштеп чыгуучуларга, донорлорго жана трафикке каршы аракеттенүүчү көйгөйлөр менен алектенген башка адамдарга багытталган МОМдун колдонмосунда жазылган **(See: Surtees R., Craggs S. Beneath the Surface. Methodological Issues in Research and Data Collection with assisted Trafficking Victims. A Research Corporation between IOM and NUXUS Institute. 2010. P. 75.).**

Трафиктин курмандыктарын издөө ар кандай ыкмалар менен жүргүзүлөт: укук коргоо органдарынын, миграциялык кызматтардын жана эмгек инспекцияларынын кызматкерлеринин мигранттарды иш менен камсыз кылган жерлери боюнча, көчөлөрдө ж. б. рейддердин жүрүшүндө. Трафиктин болжолдуу курмандыктары табылгандан кийин, аларды идентификациялоо керек. Адамдардын трафигине каршы аракеттенүүдө трафиктин курмандыктарын аныктоонун жолдорунун ээлеген ордун жана маанисин кайрадан баалоого мүмкүн эмес. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө МОТтун сунуштарынын негизинде тиешелүү индикаторлор иштелип чыккан. Индикаторлор - бул иш-аракеттердин, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана процесстердин мүнөздөмөсүн талдоонун жана мониторинг жүргүзүүнүн, ошондой эле аларды ишке ашыруунун куралы. Эске алчу нерсе, индикаторлор трафиктин курмандыктарын курмандыкка чалуудан алыс болушу керек. Аларды идентификациялоодо зомбулуктун жана кыянаттыктын ар кандай формаларын колдонуу сыяктуу индикаторлор милдеттүү түрдө эске алынууга тийиш, мисалы, документтерди алып коюу, карызга көз карандылык кылып коюу, эмгек акыны төлөбөө. Трафиктин айрым формаларына спецификалык индикаторлорду колдонуу максатка ылайыктуу. Мисалга алсак, эксплуатациялоо жана үй кулчулугу максатында трафики идентификациялоодо эмгек жана жашоо шарттары, өздүгүн тастыктаган документтерди алып коюу, эмгек акынын өлчөмү ж. б. сыяктуу индикаторлор колдонулат.

Эми трафиктин курмандыгы болгон улутка/этноско тиешелүү маселеге келсек. Анткени, жергиликтүү, регионалдык жана улуттук трафик шарттарын жана тенденцияларын билүү бул контекстте абдан баалуу. Трафиктин курмандыгы болгон адамда өзүнө таандык документтеринин болуусу курч маселе болуп саналат. Албетте, ички трафикте жабырлануучунун өздүгүн ырастоочу документтерге ээ болуусу анын чек ара аралык түрүндөгүдөй

мааниге ээ эмес. Аймактык контексттен алганда, чыныгы же жасалма документтерди колдонуу да өтө маанилүү эмес. Бирок, чек ара көзөмөлүнүн деңгээлине, жасалма документтерге ээ болушуна жараша өлкөлөр менен аймактардын ортосунда өзгөчөлүктөр бар. Эл аралык трафикте трафиктин курмандыктарынын документтерин колдонуу бир кыйла артыкчылыктуу, анткени анда учактарды, поезддерди же паромдорду колдонот, мында жол жүрүү жана өздүгүн ырастоочу документтер текшерилет. Документтер түп нускада болушу жана жабырлануучу жөнүндө чыныгы маалыматты камтышы мүмкүн, же баланын жашын жогорулатуу максатында жасалма ысымдар, туура эмес туулган датасы менен жасалма болушу мүмкүн. Мындай учурларда трафиктин уюштуруучулары жабырлануучуга иммиграция же паспорттук көзөмөл үчүн паспортун же жол жүрүү документтерин тапшырып, андан кийин алып коюшу мүмкүн. Региондук жана эл аралык деңгээлде сексуалдык эксплуатациялоо максатында трафик форматында документтерди алып коюу - бул трафикчилер колдонгон жабырлануучуну көзөмөлдөө жана мажбурлоо механизминин милдеттүү белгиси экендигин эске алуу керек. Ошондуктан, курмандыктардын документтеринин жоктугу трафиктин ишенимдүү индикатору болушу мүмкүн.

Трафиктин маанилүү индикатору болуп курмандыктын тейлөө уюмуна кайрылуусуна чейинки акыркы эксплуатациялык жер эсептелет. Мисалы, ресторандын ашканасы, балык уулоочу кеме, үй эмгеги же сексуалдык эксплуатация менен белгилүү жерлер (сойкуканалар, мейманканалар ж.б.) жөнүндө сөз болгондо, эксплуатация шарттарынын курмандыктын мыйзамсыз статусу менен тыгыз байланышын эске алганда, трафиктин көрсөткүчтөрү көрүнүп турат. Ошондуктан, трафикке каршы күрөшүү чөйрөсүндө катышкан бардык жактар (укук коргоо органдары, иммиграция бийлиги, тейлөө уюмдары ж.б.) жагдайга жана контекстке жараша ар бир индикаторду чечмелөө мүмкүнчүлүгүн эске алышы керек. Эл аралык уюмдар трафиктин курмандыгы болгон балдарды идентификациялоо процедурасына өзгөчө маани беришет, бул аларга эл аралык укукта каралган өзгөчө коргоо чараларына жетүүнү камсыз кылат. Бул татаал маселе, анткени аны чечүү баланын жашын аныктоо, аны жашыруун эксплуатациялоо учурларын тактоо, балдардын маалыматка жана колдоо кызматтарына жеткиликтүүлүгүнүн жоктугу, кул соодагерлеринин балдарга күчтүү таасири менен байланыштуу. Баарынан мурда, трафиктин курмандыгынын жашын аныктоо маселеси курч бойдон турат.

Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн эл аралык укуктары жана ички мыйзамдары төмөнкү презумпциядан келип чыгат: эгерде болжолдонгон курмандыктын же трафиктин курмандыгы катары аныкталган адамдын жаш курагы белгисиз болсо жана бул адамды бала катары таанууга себептер бар болсо, анда аны бардык кесепеттери менен ушундай деп эсептөө керек. Андан кийин баланын өздүгүн жана жарандыгын аныктоо боюнча чаралар көрүлөт, бул келген мамлекетке баланын жарандыгы болгон өлкөнүн бийликтери менен кызматташууну түзүүгө мүмкүндүк берет. Курмандыктарды идентификациялоонун маанилүүлүгү жана универсалдуу эл аралык уюмдардын документтеринде иштелип чыккан бул процесстин методологиясынын мааниси дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрү жана аймактык эл аралык уюмдар тарабынан таанылат.

Кыргызстанда адам трафигинин курмандыктарын идентификациялоо менен мамлекеттик түзүмдөр жана ар кандай бейөкмөт уюмдар алектенет. Бул максатта атайын документ – **Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 19-сентябрындагы №493 «Кыргыз Республикасындагы Адамдарды сатуунун курмандыктарын кайра жиберүүнүн улуттук механизмин бекитүү жөнүндө»** токтому кабыл алынган. Токтомдо идентификациялоонун критерийлери, типтүү нускамалар, республиканын министрликтери, комитеттери жана административдик ведомстволору аныкталган, алардын ишмердигине тиешелүү маселелер ж.б. киргизилген.

Адвокат - ушул Мыйзамда белгиленген тартипте адвокаттык иш жүргүзүү укугуна лицензия алган жана Адвокатуранын мүчөсү болуп саналган Кыргыз Республикасынын жараны. (Кыргыз Республикасынын 14.04.2014-жылдагы №135 «Кыргыз Республикасынын Адвокатурасы жана адвокаттык иш жөнүндө» мыйзамынын 15-беренеси). **Кыргызстанда адвокаттардын ишмердиги Кыргыз Республикасынын 14.04.2014-жылдагы №135 «Кыргыз Республикасынын Адвокатурасы жана адвокаттык иш жөнүндө» мыйзамы менен жөнгө салынат.**

Жеке жана юридикалык жактарга, мамлекеттик органдарга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана корголуучуга алардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын, ошондой эле сот адилеттүүлүгүнө жетүүсүн коргоо жана камсыз кылуу максатында ушул Мыйзамда белгиленген тартипте адвокаттык иш жүргүзүү укугуна лицензия

алган адамдар тарабынан кесиптик негизде көрсөтүлө турган квалификациялуу юридикалык жардам Кыргыз Республикасында адвокаттык иш болуп саналат (Кыргыз Республикасынын 14.04.2014-жылдагы №135 «Кыргыз Республикасынын Адвокатурасы жана адвокаттык иш жөнүндө» мыйзамынын 16-беренеси).

Кыргызстанда миграция маселелери боюнча адвокаттардын ишмердиги али жетиштүү өнүкпөй жатат. Адвокаттардын, судьялардын, прокурорлордун, ИИМдин, чек ара кызматынын жана миграция чөйрөсүндөгү башка ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатуу максатында эл аралык уюмдар (БУУ, Евробирлик ж.б.) жана айрым мамлекеттер тарабынан окутуучу семинарлар жана тренингдер ийгиликтүү өткөрүлүп жатат.

Административдик чыгарып салуу – чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда мамлекеттик чек ара аркылуу Кыргыз Республикасынын чегинен мажбурлап жана көзөмөлдөп чыгарып салуу (Кыргыз Республикасынын «Тышкы миграция жөнүндө» мыйзамынын 1-бер.).

Миграциянын терс кесепеттерин болтурбоо жана жалпысынан аны контролдоо үчүн мыйзамдарда белгиленген мамлекеттик мажбурлоо чаралары, анын ичинде чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды администрациялык жол менен чыгарып жиберүү колдонулат. КР ИИМдин маалыматы боюнча 2022-жылы 21 чет өлкөлүк жаран республиканын чегинен чыгарылган.

Чет өлкөлүк жарандар Кыргыз Республикасында болуу тартибин бузуу менен байланышкан укук бузууларды жасагандыгы үчүн КР чегинен чыгарылууга тийиш. Кыргыз Республикасынын «Тышкы миграция жөнүндө» мыйзамынын 19-беренесине ылайык, төмөнкү учурларда чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды административдик чыгарып салуу каралган:

- визасынын, жашап турууга уруксатынын мөөнөтү аяктаган же болбосо жашап турууга уруксатынын колдонуу мөөнөтү жокко чыгарылганда;
- эгерде алардын иш-аракеттери улуттук коопсуздукту камсыз кылуу же коомдук тартипти сактоо кызыкчылыктарына каршы келсе;

- эгерде бул калктын ден соолугун жана адеп-ахлагын сактоо, Кыргыз Республикасынын жарандарынын жана башка адамдардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо үчүн зарыл болсо;

- КР мыйзамдарын бир нече жолу бузган жана аларды кылмыш жоопкерчилигине тартууга негиз жок болгон учурда.

Чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам соттун чечимисиз Кыргыз Республикасынын чегинен төмөнкүдөй учурларда мажбурлап чыгарылууга тийиш:

- тиешелүү уруксат берүүчү документтери жок эмгектик же жеке ишкердик иштерин жүргүзүүдө;

- КР аймагында визасыз, каттоосуз же жашап туруу мүмкүнчүлүгүнө уруксаты жок бир жылдан ашык жүргөндө;

- мөөнөтү бүткөнүнө, визанын же жашап туруу мүмкүнчүлүгүнө уруксаттын мөөнөтү жокко чыгарылганына же кыскартылганына карабастан Кыргыз Республикасынын аймагынан тышкары ыктыярдуу чыгуудан баш тартканда.

Чет өлкөлүк жаранды жана жарандыгы жок адамды мажбурлап чыгарып жиберүү жөнүндө чечим ИИО же улуттук коопсуздук органы тарабынан кабыл алынат. Чет өлкөлүк жаранды Кыргыз Республикасынын чегинен чыгаруу сот тарабынан жаза чарасы катары дайындалат, анын чечимине ылайык чет өлкөлүк жаран Кыргыз Республикасынан көрсөтүлгөн мөөнөттө чыгып кетүүгө милдеттүү **(Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 32-бер.)**.

Чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам соттун чечимисиз ИИОнун же улуттук коопсуздук органдарынын чечими боюнча КРдин чегинен төмөнкү учурларда мажбурлап чыгарылууга тийиш:

- тиешелүү уруксат берүүчү документтери жок эмгектик же жеке ишкердик иштерин жүргүзүүдө;

- КР аймагында визасыз, каттоосуз же жашап туруу мүмкүнчүлүгүнө уруксаты жок бир жылдан ашык жүргөндө;

- мөөнөтү бүткөнүнө, визанын же жашап туруу мүмкүнчүлүгүнө уруксаттын мөөнөтү жокко чыгарылганына же кыскартылганына карабастан Кыргыз Республикасынын аймагынан тышкары ыктыярдуу чыгуудан баш тартканда.

Административдик чыгарып салуу менен бирге КР Чек ара кызматынын жана ТИМдин органдарына милдеттүү түрдө билдирүү менен Кыргыз Республикасына кирүүгө убактылуу же туруктуу тыюу салынышы мүмкүн. Мындай учурда ТИМ, ИИО же улуттук коопсуздук органы тарабынан чет өлкөлүк жарандын же жарандыгы жок адамдын анык жол жүрүү документине кирүүгө тыюу салуунун мөөнөтүн көрсөтүү менен атайын белги (штамп) коюлат.

Административдик чыгарып салуу боюнча чыгымдарды каржылоо төмөнкү каражаттардын эсебинен жүзөгө ашырылат:

- чыгарылып жаткан чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдардын;
- чакыруучу жана / же кабыл алуучу уюмдардын же жеке жактардын;
- өзгөчө учурларда бюджеттик каражаттардын эсебинен.

Чет өлкөлүк жаран он күндүн ичинде административдик чыгарып салууга сот тартибинде даттана алат. Чыгарылууга тийиш болгон адам өзгөчө жагдайларды билдире алат же мындай жаза чарасын колдонбоону өтүнө алат. Эгерде сот чет өлкөлүк жаранды административдик чыгарып салуу жөнүндө токтом кабыл алган учурда, жогору турган сотко апелляциялык даттануу берилиши мүмкүн. Административдик чыгарып салуу мамлекеттик коопсуздукту камсыз кылуу үчүн колдонулуучу инструменттердин бири болуп саналат; бул чараны колдонуунун аркасында КР жарандарынын мыйзамдуу кызыкчылыктары корголот, анткени өлкөнүн аймагында чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга көзөмөл жүргүзүлөт.

Административдик кармоо – заманбап мамлекеттердин мыйзамдарында ар кандай укук бузууларды алдын алууга жана жазалоого багытталган укуктук ченемдер камтылат. Мындай чаралардын бири административдик кармоо болуп саналат, ал Германия, Австрия, Улуу Британия, Россия, Казакстан жана башка мамлекеттерде колдонулат.

Кыргызстанда дагы административдик кармоо, башкача айтканда жеке адамдын эркиндигин кыска мөөнөткө чектөө, өзгөчө учурларда: жарандардын, коомдун коопсуздугун камсыз кылуу, ишти туура кароо, укук бузуу иши боюнча токтомду аткаруу үчүн колдонулат **(Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 524-бер.)**.

Жарандарды кармоо укук бузуучунун ким экендигин аныктоо, администрациялык укук бузуу аныкталган жерде администрациялык укук

бузуу жөнүндө протоколду түзүү мүмкүн болбогондо, аны түзүү, администрациялык укук бузуу жөнүндө ишти өз убагында жана туура кароону камсыз кылуу максатында колдонулат. Администрациялык кармоо жөнүндө протокол түзүлөт, анда ал түзүлгөн күн жана орду, протокол түзгөн адамдын кызмат орду, аты-жөнү, кармалган адам жөнүндө маалыматтар, убактысы, орду ж. б. көрсөтүлөт.

Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 5-майындагы Конституциясына ылайык, «Эч ким соттун чечимсиз жана мыйзамда белгиленген негиздер жана тартиптер боюнча гана кармалышы, мүмкүн эмес. Эч ким соттун чечимсиз 48 сааттан ашык мөөнөткө кармалышы мүмкүн эмес.

Кармалган адам кармалышынын мыйзамдуулугу жана негиздүүлүгү жөнүндө маселени чечүү үчүн дароо, кармалган учурунан 48 саат өткөнгө чейин сотко жеткирилүүгө тийиш. Эгерде адамды кармоого негиз жок болсо, ал адам дароо бошотулууга тийиш.» **(КР Конституциясынын 59-бер.).**

Мыйзамда укук бузгандыгы үчүн адамды кармоо мөөнөтү белгиленген, ал 3 сааттан ашпоого тийиш. Өзгөчө учурларда камакка алуу каралган укук бузуулар үчүн кармоо мөөнөтү бир сутканын ичинде прокурорго жазуу жүзүндө кабарлоо менен 48 саатка чейин узартылат. Административдик кармоо ар кандай укук бузуулар үчүн, анын ичинде мамлекеттик чек ара режимин, миграциялык мыйзамдарды, КР аймагында жүрүүнүн белгиленген эрежелерин бузгандыгы ж.б. үчүн колдонулат. **(Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 95, 96, 431-бер. ж.б карагыла).**

Кармалган учурдан тартып адамдын коопсуздугу, өзүн-өзү коргоо, адвокаттын квалификациялуу юридикалык жардамынан пайдалануу мүмкүнчүлүгү, ошондой эле медициналык кароодон өтүү жана врачтын жардамынан пайдалануу укугу камсыз кылынат. Кызмат адамы кыска мөөнөттүн ичинде туугандарына (же кармалган адамга телефон аркылуу кабарлоого мүмкүнчүлүк берилет), иштеген же окуган жери боюнча администрацияга жана жактоочуга кармалган адамдын турган жери жөнүндө билдирүүгө милдеттүү.

16-18 жаштагы өспүрүм кармалган учурда милдеттүү түрдө 3 сааттын ичинде ата-энесине же аларды алмаштыруучу адамдарга, ошондой эле балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу органга билдирүүгө тийиш, аларга бала ыйгарым укуктуу орган тарабынан бардык зарыл процесстик иш-аракеттер аткарылгандан кийин берилет.

Мыйзам менен укук бузуу жөнүндө иш боюнча өндүрүштү кармоого жана камсыз кылуунун башка чараларына дуушар болууга мүмкүн болбогон адамдардын чөйрөсү аныкталган (экс-президент, КР ЖК депутаттары жана депутаттыгына талапкерлер, судьялар, КР Президенттигине катталган талапкерлер, прокурорлор, КР Акыйкатчысы жана анын орун басарлары, КР Президенти) (Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 524-бер.).

Кармалган адам иштин бардык материалдары менен таанышууга, түшүндүрмөлөрдү берүүгө, далилдерди келтирүүгө, өтүнүч жана четке кагууларды билдирүүгө, жактоочунун юридикалык жардамынан, ошондой эле мыйзамдарга ылайык башка укуктардан пайдаланууга укуктуу. Кармалган адам укук бузуу жөнүндө иш боюнча токтомго токтомдун көчүрмөсү тапшырылган же почта аркылуу алынган күндөн тартып 10 күндүн ичинде райондук (шаардык) сотко даттанууга укуктуу **(Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 547-бер.)**.

Администрация - лат. **administratio** – башкаруу, жетекчилик, 2 мааниси бар. Башкаруу ар кандай экономикалык системада башкаруунун зарыл элементи болуп саналат, мында анын функциялары белгилүү бир коомдук-экономикалык формацияда түзүлгөн коомдук мамилелерге олуттуу көз каранды.

Тар мааниде алганда, администрация - бул ишкананын/компаниянын, уюмдун же мекеменин жетекчилиги, ал ыкчам башкарууну жүзөгө ашырууга, юридикалык жак катары чыгууга, уюмдун расмий өкүлү болууга, анын атынан келишимдерди түзүүгө, мамлекеттик жана сот органдарында иш алып барууга ыйгарым укуктуу. Башкача айтканда, бул ишкананын же компаниянын жетектөөчү аппараты. Мисалы, мектептин администрациясы, фирманын администрациясы, ректорат, дирекция.

Ишкананын/фирманын администрациясына фирманын жетекчиси (президент), анын орун басарлары (вице - президенттер), аткаруучу директорлор, башкы бухгалтер, жетектөөчү менеджерлер (топ - менеджерлер) кирет. Жетекчилерди (президенттерди) фирманын ээлери/уюштуруучулары жалдашат же аларды өздөрүнүн курамынан дайындайт, башка администраторлорду компаниянын директорлору/президенттери дайындайт. Фирманын администрациясына жана ээлерине/уюштуруучуларына жүктөлгөн функцияларды айырмалоо керек. Учурдагы ыкчам башкаруу чечимдери жана

алардын натыйжалары үчүн жоопкерчилик администрацияга жүктөлөт, мында фирманын ээлери ката кетирген же компаниянын ишин начар жүргүзгөн администраторлорду кызматтан кетирүүгө укуктуу. Ошол эле учурда, компаниянын жоготуулары, пайданын жетишсиздиги менчик ээлерине жүктөлөт, алар дагы фирманын карыздары боюнча жооп беришет. Администрациянын укуктук жобосу мыйзамдар жана уюмдун/компаниянын уставы менен аныкталат (<https://determiner.ru/termin/administracija.html>).

Кеңири мааниде алганда администрация деп мамлекеттин аткаруучу жана тескөөчү органдары, анын ичинде аймактардын деңгээлинде, башкача айтканда жалпы мамлекеттик масштабда (Министрлер Кабинети) же мамлекеттик башкаруунун айрым чөйрөсүнүн масштабында (Мамлекеттик мүлктү башкаруу боюнча мамлекеттик агенттик, Социалдык фонд) мыйзам чыгаруу органдарынын чечимдерин ишке ашырууну камсыз кылуучу аткаруучу-тескөөчү ишти жүзөгө ашыруучу мамлекеттик органдар түшүнүлөт.

Мамлекеттик башкаруу органдарынын, аткаруу бийлигинин ишмердиги мыйзамдар жана Өкмөттүн чечимдери менен жөнгө салынат.

Айыл өкмөтү – аймактын аткаруу бийлик органы (**Кыргыз Республикасынын 20.10.2021-ж., №123 «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Мыйзамынын 50-бер.**). Бардык өлкөлөрдө жергиликтүү маанидеги маселелер менен алектенген жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары бар, мисалы, жер бөлүп берүү ж. б.

Кыргызстанда, Улутстаткомдун маалыматы боюнча, 453 айылдык аймак - бир же андан көп айылдык калктуу конуштарды жана чектеш аймактарды камтыган, республиканын үчүнчү деңгээлдеги администрациялык-аймактык бөлүнүшүнүн негизги бирдиги. Айыл өкмөтүн түзүүнүн тартиби, ыйгарым укуктары жана компетенциясы Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Мыйзамында аныкталган. Айыл өкмөтүнүн түзүмү жана штаттык ырааттамасы Министрлер Кабинети тарабынан бекитилген типтүү түзүмдүн жана штаттык ырааттаманын негизинде айыл өкмөтүнүн башчысы тарабынан бекитилет.

Айыл өкмөтү айылдык кеңешке, ал эми берилген мамлекеттик ыйгарым укуктар боюнча - тиешелүү мамлекеттик органдарга отчет берет. Актыларды

(чечимдерди) айыл өкмөтүнүн атынан токтом жана тескеме формасында айыл өкмөтүнүн башчысы чыгарат, алар кол коюлган күндөн тартып күчүнө кирет.

Айыл өкмөтү аймакты социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүү жана калкты социалдык жактан коргоо программаларынын долбоорлорун иштеп чыгууга катышат жана айылдык кеңеш бекиткенден кийин алардын аткарылышын камсыз кылат; жергиликтүү бюджеттин долбоорун иштеп чыгат жана айылдык кеңеш бекиткенден кийин аны аткарат; төмөнкүлөр боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырат:

- жаңы жумуш орундарын түзүү;
- «кайрылман» статусу бар адамдарды адаптациялоо үчүн шарттарды түзүү, анын ичинде жеке турак жай куруу үчүн жер участкаларын берүү;
- тарых, архитектура жана маданият эстеликтерин коргоо;
- турак жай фондун, турак жай-коммуналдык чарбаны өнүктүрүү жана аймакты жашылдандыруу.

Айыл өкмөтү муниципалдык ишканаларды менчиктештирүүнү жана социалдык-маданий, турмуш-тиричилик жана чарбалык багыттагы объектилерди жана алардын иштеши үчүн зарыл болгон жабдууларды өз балансына өткөрүп берүүнү жүзөгө ашырат; аймакка курулуш куруунун башкы планын иштеп чыгат жана ишке ашырат, архитектуранын жана шаар куруунун ченемдери менен эрежелеринин сакталышын контролдойт; табигый кырсыктарды, өзгөчө кырдаалдарды алдын алуу жана болтурбоо, алардын кесепеттерин жоюу боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырат; ж. б.

Айыл өкмөтүнүн башчысы аким тарабынан дайындалат. Жогорку билимдүү, мамлекеттик тилди билген, мамлекеттик же муниципалдык кызматтарда 5 жылдан кем эмес, анын ичинен жетекчи кызматтарда 3 жылдан кем эмес, иштин башка чөйрөлөрүндө - 5 жылдан кем эмес иш стажысы бар, аракетке жөндөмдүү, соттуулугу жок Кыргыз Республикасынын жараны айыл өкмөтүнүн башчысы боло алат. Айыл өкмөт башчысынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү-5 жыл.

Айыл аймагында өзүнчө жайгашкан айылдардын жергиликтүү маанидеги маселелерин ыкчам чечүү үчүн жергиликтүү кеңештин чечими боюнча айыл башчысынын кызмат орду киргизилиши мүмкүн, ал тиешелүү айылдын тургундарынын жыйындарынын макулдугу менен жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу органынын жетекчиси тарабынан дайындалат. Айыл башчысы калктуу конуштун аймактык өзгөчөлүктөрүнө, белгиленген үрп-адаттарга жана каада-салттарга негизденүү менен

жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын чечими менен ага берилген функцияларды аткарат. Эгерде калктуу конуштан жергиликтүү кеңешке депутаттар шайланбаса, айыл башчылары кеңеш берүүчү добуш укугу менен тиешелүү жергиликтүү кеңештин жыйналыштарына, ал эми шаардык кеңештин жыйналыштарына айылга тиешелүү маселелерди кароодо катышууга укуктуу.

Айып пул – бул укук бузууну жасоого күнөөлүү жакка сот, ыйгарым укуктуу орган тарабынан салынуучу мамлекеттин кирешесине өндүрүлүүчү акчалай жаза чарасы болуп саналат. Айып пулдун өлчөмү укук бузуу жасалган учурда белгиленген эсептик көрсөткүчкө (ЭК) карата аныкталат (КРдин Укук бузуулар жөнүндө кодекси 31-бер.). Административдик укук бузуу үчүн айып пулдун өлчөмү жеке жактарга 10дөн 200гө чейин ЭКны, юридикалык жактарга – 50дөн 650гө чейин ЭКны түзөт.

Миграция чөйрөсүндөгү мыйзам бузуулар үчүн 55тен 650гө чейин ЭК айып пул санкциялары каралган. Мисалы, КР Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 431-беренесине ылайык 55 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салуу каралган:

- чет өлкөлүк жаран тарабынан КРда жүрүү же жашоо тартибин бузгандыгы үчүн,

- КРда эмгек ишмердигин жүргүзүү тартибин бузгандыгы үчүн.

Чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды чакыргандар же кабыл алгандар үчүн жүрүүнүн белгиленген тартибин бузгандыгы үчүн чоңураак айып пул каралган: жеке жактарга 10дөн 30га чейин ЭК, юридикалык жактарга – 50дөн 130га чейин ЭК (КРдин Укук бузуулар жөнүндө кодекси 430-бер.)

КРда чет өлкөлүк жумушчу күчүн тартуу жана пайдалануу эрежелерин бузгандыгы үчүн жеке жактарга – 200 ЭК, юридикалык жактарга-650 ЭК өлчөмүндө айып пул белгиленген (КР Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 93-беренеси).

Кылмыш-жаза мыйзамында айып пул жасалган кылмыштын мүнөзүнө жана оордугуна жараша айыпкердин, соттолгондун мүлктүк абалын эске алуу менен негизги жазанын түрү катары белгиленет (КР Кылмыш-жаза кодексинин 65-беренеси) жана сот тарабынан акчалай түрдө дайындалуучу жаза болуп саналат. Кылмыш үчүн айып пул 200дөн 25000гө чейин ЭКны түзөт. Бирок миграция чөйрөсүндөгү кылмыштар үчүн жазада айып санкциялары каралган

эмес, бул кылмыштар үчүн жаза катары ар кандай мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу белгиленген.

Акыйкатчы (омбудсмен) – аткаруу бийлик органдарынын жана кызмат адамдарынын ишмердигинде айрым жарандык топтордун адилеттүүлүгүн жана кызыкчылыктарын сактоону контролдоо функциялары жүктөлгөн жарандык же кызмат адамы.

Башка түзүмдөрдөн айырмаланып, ал мыйзамдуулукту гана эмес, натыйжалуулукту, максатка ылайыктуулукту, ак ниеттикти, калыстыкты да көзөмөлгө алып, иликтөөлөрдү жүргүзөт. Акыйкатчы кемчиликте же кыянаттыкты таап, бул тууралуу тиешелүү органга же кызмат адамына көрсөтүп, аны жоюуну сунуштайт. Баш тарткан учурда ал сот органдарына же парламентке кайрыла алат. Акыйкатчы жарандардын арыздары боюнча гана эмес, өз демилгеси менен да иш алып барат. Кызмат орундун расмий аталыштары ар кайсы өлкөлөрдө ар башка.

Кыргызстанда Акыйкатчы **Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 109-беренесине ылайык:** «Кыргыз Республикасында адамдын жана жарандын укуктарынын жана эркиндиктеринин сакталышына парламенттик контролду Акыйкатчы (Омбудсмен) жүргүзөт» жана «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы иштейт. Биринчи Акыйкатчы 2002-жылдын 21-ноябрында шайланган.

Акыйкатчы (омбудсмен) (байыркы скандинавиялык тилден *ombud* «ыйгарым укук», «тапшырма») – бул шведдин термини, «эл өкүлү» дегенди түшүндүрөт. Алгачкы Парламенттик омбудсмен кызматы Швециянын риксдагы тарабынан 1809-жылы, ошол жылы кабыл алынган Конституцияга ылайык негизделген. Акыйкатчы сот чиновниктерине карата Падышалык бийликтин контролдук функцияларын аткарган. Ошондон бери Акыйкатчынын функциясында ар кандай формалар жана максаттар пайда болду. Швед үлгүсү боюнча Акыйкатчы кызматы Түндүк Европанын башка өлкөлөрүндө - 1919-жылы Финляндияда, Норвегияда (1952-ж.) жана бир жылдан кийин Данияда киргизилген. Акыйкатчы кызматын киргизген биринчи европалык эмес мамлекет Жаңы Зеландия (1962-ж.), биринчи социалисттик мамлекет - Польша (1987-ж.) болгон. Учурда дүйнө жүзү боюнча 100дөн ашуун өлкөдө Акыйкатчы (омбудсмен) кызматы бар (<https://politike.ru/termin/ombudsmen.html>).

Акыйкатчы кандай ишмердикти же кайсы укуктардын сакталышын көзөмөлдөп турганына жараша Акыйкатчылардын ар кандай түрлөрү бар. Мисалы, адам укуктары, балдардын укуктарын коргоо, бизнестин жана ишкерлердин укуктарын коргоо, ЖМКнын укуктарын коргоо боюнча ыйгарым укуктуу адам, финансылык акыйкатчылар, бааларды көзөмөлдөө боюнча акыйкатчылар ж. б. болушу мүмкүн, Швейцарияда 2020-жылдын 1-январынан тартып финансылык тейлөө чөйрөсүндө адам укуктарын коргоо боюнча ыйгарым укуктуу адам иштейт.

Акыйкатчы ар кандай жолдор менен шайланышы же дайындалышы мүмкүн.

Кыргыз Республикасында Акыйкатчыны (Омбудсменди) шайлоонун жана кызматтан бошотуунун тартиби Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 31-июлундагы №136 «Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы (Омбудсмени) жөнүндө» Мыйзамы менен жөнгө салынат. Акыйкатчы 5 жылдык мөөнөткө шайланат. Бир эле адам Акыйкатчы кызматын катары менен эки мөөнөттөн ашык ээлей албайт.

Акыйкатчы (Омбудсмен) кайсы бир мамлекеттик органдарга жана кызмат адамдарына көз каранды эмес. Анын ишмердигине кийлигишүүгө, ага кандай формада болбосун таасир этүүгө тыюу салынат жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жоопкерчиликке алып келет.

Акыйкатчы өзүнүн ыйгарым укуктарынын бүткүл мөөнөтүнүн ичинде кол тийбестикке ээ жана Жогорку Кеңешинин макулдугусуз сот тартибинде берилүүчү кылмыш-жаза жана администрациялык жоопкерчиликке тартылышы, кылмыш жасаган жеринде кармалган учурларды кошпогондо, кармалышы, камакка алынышы, тинтүүгө алынышы, ошондой эле башка адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларды кошпогондо, тинтүүгө же анын жеке өзү да текшерүүгө алынышы мүмкүн эмес. Омбудсмендин (Акыйкатчынын) кол тийбестиги анын турак-жайына жана кызматтык жайына, кол жүгүнө, жеке жана кызматтык унаа каражаттарына, кат-кабар алышуусуна, ал пайдаланган байланыш каражаттарына, ошондой эле ага таандык болгон документтерге да жайылтылат. Акыйкатчынын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч болгон учурда ага жана анын үй-бүлөсүнө коргоо жана коопсуздук камсыз кылынат.

Акыйкатчы педагогикалык, илимий жана чыгармачылык ишмердиктен башка акы төлөнүүчү ишмердик менен алектенүүгө укугу жок. Акыйкатчынын ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулганда ыйгарым

укуктары аяктаганына байланыштуу кызмат ордуна бошотулган учурда мурунку жумушу берилет, ал эми ал болбогон учурда мурдагы иштеген жумуш орду боюнча, же болбосо анын макулдугу менен башка ишканадан, мекемеден, уюмдан, мамлекеттик органдан же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынан башка ошого тете жумуш (кызмат орду) берилет. **(Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 31-июлундагы №136 «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө» Мыйзамы).**

Алиби (латын тилинен *alibi* – башка жерде) – айыпкер ага айыпталып жаткан кылмыш жасалганда, ал кылмыш жасалган жерде боло албагандыгы, анткени ал башка жерде болгон же башка жагдайларда кылмышка тиешелүү адамдар же буюмдар менен байланышта болушу мүмкүн деген жагдайдан келип чыккан күнөөсүздүктүн далили. Мунун натыйжасында, колдо болгон далилдер күчүн жоготот.

Жарандык сот өндүрүшүндө, эгерде доoger талаштуу доомат пайда болгондо жоопкердин түздөн-түз катышуусун өзгөчө баса белгилесе жана анын далилдеринин курамдык бөлүгүнө айландырса же бул катышуусуз сөз болуп жаткан милдеттенме такыр пайда боло албаса, мисалы, никесиз балага алимент изделсе гана, алиби жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Андан кийин соттолуучунун белгилүү бир убакта башка жерде болгонун жана ал, милдеттенме келип чыга турган жосун жасай албаганын табуу, доону жасалма түрдө түздөн-түз жокко чыгаруу болуп саналат.

Күнөөсүздүк презумпциясынын жоболоруна ылайык, эгерде жактоочу тарап алибинин бар экендиги жөнүндө жүйө келтирсе, анда алибини тастыктаган же четке каккан далилдерди чогултуу милдети айыптоо тарабында болот. Айыпталуучунун алибисине негизделген коргонуу жүйөсү, эгерде кылмыш болгон учурда, соттолуучу чындыгында айыпталып жаткан кылмыш болгон жерде болгонун тастыктаган далилдер келтирилген болсо гана, четке кагылды деп эсептелет.

Негизи, алиби - бул адамдын күнөөсүз экендигинин бир далили, ал соттук териштирүүнүн жүрүшүндө эске алынышы керек: компетенттүү адвокат ишти кароодо алиби бар экенин сөзсүз көрсөтөт. Көпчүлүк учурларда алиби алдын ала тергөө стадиясында эле ар кандай булактардын жардамы менен далилденет: адам кылмыш жасаган учурда башка жерде болгонун далилдеген күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, фото жана видеоматериалдар.

Алибинин төмөнкү түрлөрү бар:

- толук - бул учурда мыйзамсыз иш-аракеттерди жасоого катышуу мүмкүнчүлүгүн бир беткей жокко чыгарууга болот;

- жарым-жартылай - бул учурда түзүлгөн кырдаал адамдын кылмыш жасалган жерде болушун жокко чыгарбайт, анткени чогултулган маалыматтар жетишерлик ынанымдуу эмес;

- квалификациялуу - мындай алиби алдын ала даярдалган жана жасалма мүнөздөгү жагдайлардын жардамы аркылуу түзүлгөн (мисалы, күбөлөрдү алдын ала даярдоо же татаал документтерди түзүү аркылуу);

- жөнөкөй - бул эч кандай далил менен тастыкталбаган фактыларга негизсиз шилтемелерди өзүнө камтыйт.

Квалификациялуу жана жөнөкөй алиби жалган деп эсептелет, ошондуктан аларды сот отурумунда далил катары кароого болбойт

(<https://jurkom74.ru/>,<https://gufo.me/dict/brockhaus/>).

Анклав (француз тилинен *enclave*, кийинки латын тилинен *inclavere* – ачык менен бекитем) – эл аралык укукта өз мамлекетинин аймагы менен курчалган чет мамлекеттин аймагынын бир бөлүгү. Толугу менен башка өлкө менен курчалган мамлекеттин бөлүктөрү толук анклавдар деп аталат. Аймак түшүнүгү кургактык аймагын да, аймактык сууларды да камтыйт.

Эгерде аймакты кургактыктын ордуна чет өлкөлүк аймактык суулар бөлүп турса, анда деңиз жана көл болуп бөлүнгөн арал анклавдары жөнүндө сөз болот. Эгерде аймак кургактыктагы башка мамлекет менен курчалган, бирок деңизге чыга турган болсо, анда ал жарым анклав же жээктеги анклав деп эсептелет.

Ошондой эле пенеанклав (латын тилинен *paene* - "дээрлик") категориясы бөлүнүп турат - башкы өлкө менен де-юре байланышта болгон, бирок табигый шарттардан улам андан де-факто бөлүнгөн, башкача айтканда, үчүнчү өлкөлөр аркылуу гана жетүүгө мүмкүн болгон аймактар. Негизинен, пенеанклавдар тоолуу аймактарда жайгашкан. Кээ бир учурларда пенеанклавдын айырмачылыгын аныктоо учурунда жетүүгө кыйын болгон жердин айырмасын аныктоо кыйын.

Анклавдардын мисалдары: Өзбекстандын аймагы менен курчалган Кыргыз Барак анклавы Кара-Суу районунун Ак-Таш айыл өкмөтүнүн бир бөлүгү болуп саналат. Тажикстандын Ворух анклавы Кыргызстандын аймагы менен курчалган (Баткен облусунун Лейлек району). Кыргызстандын Баткен

облусунун ички аймагында жайгашкан Өзбекстагдын Сох жана Шахимардан анклавдары.

Апатрид (латын тилинен *apatris* жана грек тилинен. α + *патріс* - «мекени жок адам») же жарандыгы жок адам – бул эч кандай жарандыгы же букаралыгы жок адам жана анын кандайдыр бир жарандыкка же букаралыкка таандыктыгын аныктай турган далилдери жок жеке адам.

«Апатрид» деген термин эч бир мамлекет өзүнүн мыйзамдары боюнча жаран деп эсептелбеген адамды билдирет (**Экономикалык жана Социалдык Кеңештин 1954-жылдын 26-апрелиндеги 526 А (XVII) резолюциясына ылайык чакыртылган Ыйгарым укуктуу өкүлдөдүн конференциясында 1954-жылы 28-сентябрда кабыл алынган Апатриддердин макамы жөнүндө Конвенциянын 1-бер.**). Конвенция апатриддер менен иш алып баруунун минималдуу стандарттарын аныктайт. Конвенцияга ылайык, апатрид мыйзамдарга жана эрежелерге, ошондой эле ал жайгашкан өлкөнүн коомдук тартибин сактоо үчүн көрүлгөн чараларга баш ийүүгө милдеттүү. Конвенция апатриддерге түздөн-түз укуктарды бербейт, бирок алар мыйзамдуу негизде жашаган мамлекеттердин мыйзамдары тарабынан аларга кандай укуктар берилиши керектигин белгилейт. Мамлекеттер өздөрүнүн өзгөчө укуктук статусун таанууга милдеттүү, бул ушуга окшош жагдайларда улуттук мыйзамда каралган чет өлкөлүктөрдүн укуктук жобосунан кем болбошу керек. Бул эреже биринчи кезекте төмөнкү укуктарды таануу тууралуу сөз болгондо колдонулат:

- үй-бүлөлүк жашоого, жеке статусун жана абийир жана дин тутуу эркиндигин урматтоо укугу (4 жана 12-бер.);
- менчикке болгон укук (мүлктүк укук) (13 жана 14-бер.);
- ассоциация укугу (15-бер.);
- сотко кайрылуу укугу (16-бер.);
- эмгекке жана ар түрдүү кесиптерге ээ болуу укугу (17 жана 19-бер.);
- социалдык камкордуктун жана административдик асыроонун ар кандай түрлөрүнөн пайдалануу укугу (20-25-бер.);
- транспорттун бардык түрү менен эркин жүрүү укугу, ошондой эле мүлктү алып чыгуу укугу (26-30-бер.);
- чыгаруу жана натуралдаштыруу менен байланышкан укуктук ченемдер (31 жана 32-бер.).

Адам укуктарынын жалпы декларациясы, Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт, Расалык басмырлоонун бардык түрлөрүн жоюу жөнүндө эл аралык конвенция, Аялдарга карата басмырлоонун бардык формаларын жоюу жөнүндө конвенция, Баланын укуктары жөнүндө конвенция, Бардык эмгек мигранттарынын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктарын коргоо жөнүндө эл аралык конвенция жана Майыштардын укуктары жөнүндө конвенция сыяктуу эл аралык укуктук документтер жарандыкка болгон укукка байланыштуу жоболорду камтыйт, бул апатриддерди коргоого жана жарансыздыкты болтурбоого өбөлгө түзөт.

Жарандык туулган жерине, туруктуу жашаган аймагына, ата-энесинин экөөнүн тең же алардын биринин жарандыгына ж.б. көз каранды болушу мүмкүн. Ошол эле учурда расмий түрдө алган жарандыгы мыйзамдын негизинде жоюлуп же андан ажыратылышы мүмкүн.

Адамдардын белгилүү бир мамлекетке болгон тартылуусун жоготуунун себептери ар кандай болушу мүмкүн:

- эгерде адам ата-энесинин экөө тең жарандыгы жок үй-бүлөдө төрөлсө, ал туулган учурдан тартып жарандыгы жок болуп калат, ал төрөлгөн өлкөдө жарандык автоматтык түрдө туулган жери боюнча берилбейт;

- адам өз ыктыяры менен жарандыктан баш тарта алат. Көбүнчө, бул убактылуу статус. Эгерде ал башка мамлекеттин жарандыгын алууну пландап жатса, мындай чара зарыл болот;

- эгерде жаран потенциалдуу кооптуу инсан категориясына кирип, ал жаранга саясий куугунтук жүргүзүлүп жаткан учурда жарандыктан мажбурлап ажыратуу болот;

- эгерде жалган жарандык алуу фактысы аныкталса, адам апатрид болуп калышы мүмкүн. Мисалы, ал өлкөнүн жараны болуу максатында никеге турган болсо;

- мамлекеттин өзү жок болгондо (СССР кулагандан кийин, адамдар мамлекет болбой калган өлкөнүн паспорттору менен жүрүшкөн. Жаңы документтерди алганга чейин, бардык жарандар апатриддер деп эсептелген).

- адам ар кандай жарандыктан толугу менен баш тарткан учурлар кездешет. Бул диний себептерден улам болушу мүмкүн.

Жарансыздык бир катар факторлордон улам келип чыгышы мүмкүн, мисалы, жарандык жөнүндө мыйзамдардагы дискриминация (мисалы, расалык, диндик же гендердик), жарандык жөнүндө мыйзамдардагы карама-каршылыктар жана кемчиликтер жана мамлекеттик мураскорлук.

Документтердин жоктугу жарансыздыкка барабар эмес. Төрөлгөндүгүн каттабай коюу адамдарды жарандыгы жок болуу тобокелдигине алып келет, анткени туулгандыгы тууралуу күбөлүк адамдын жана анын ата-энесинин туулган жерин далилдейт жана тастыктайт, бул жарандыкты аныктоо үчүн зарыл болгон негизги маалымат. Жарансыздык тобокелдиги адамдардын жер которууга байланыштуу кырдаалдарда да пайда болушу мүмкүн.

Апатриддердин көпчүлүгү өмүр бою өздөрү жашаган өлкөлөрдө төрөлгөн. Апатриддердин саны өзгөчө көп болгон өлкөлөргө Мьянма, Кувейт, Кот-д'Ивуар, Таиланд, Ирак жана Доминикан Республикасы кирет. Апатриддердин олуттуу топтору дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө жашашат, анда аялдар аталары менен бирдей өз жарандыгын балдарына өткөрүп берүүгө укугу жок. Натыйжада, аталары белгисиз, дайынсыз жоголгон же каза болгон учурларда балдар апатрид болуп калышы мүмкүн.

Эч кандай жарандыгы жок болгондуктан, апатриддер көбүнчө мамлекеттин жарандары пайдаланган негизги укуктарга ээ эмес. Жарансыздык билим алуу, иштөө, социалдык камсыздоо, турак-жай, медициналык жактан жардам алуу укугу, ошондой эле жарандык жана саясий укуктар, анын ичинде эркин жүрүү, негизсиз камакка алынбоо жана саясий турмушка катышуу укугу сыяктуу социалдык-экономикалык укуктарга таасирин тийгизет. 1954-жылкы Конвенция ошондой эле апатриддерге өздүгүн тастыктоочу документтерге, жол жүрүү документтерине жана административдик жардамга болгон укуктарды кепилдейт.

Эл аралык укуктук актылар менен белгиленген апатриддердин укуктук абалы Кыргызстанда **Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 21-майындагы №70 «КР жарандыгы жөнүндө», 2000-жылдын 17-июлундагы №61 «Тышкы миграция жөнүндө» мыйзамдары, ошондой эле Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер менен жөнгө салынат.**

(https://publications.iom.int/system/files/pdf/final-wmr_2020-ru.pdf,
<https://www.osce.org/files/f/documents/9/9/343321.pdf>)

Апелляция (латын тилинен *appellatio* - кайрылуу, даттануу) – кандайдыр бир чечимге, токтомго карата жогору турган инстанцияга даттануу; соттун чечимине ишти маңызы боюнча кайра кароого укугу бар жогору турган сотко даттануу.

Талаш-тартыш жагдайларды чечүү үчүн акыркы инстанция болуп чырчатактын катышуучуларынын биринин тарабын алган сот эсептелет, бирок анын ар бир чечимин ар дайым эле адилеттүү деп айтууга болбойт. Мындай кырдаалдарды болтурбоо үчүн мыйзамда айрым сотторго төмөнкү инстанциялардын актыларын кайра кароого ыйгарым укук берүү менен белгилүү бир иерархия каралган. Мындай даттануу апелляция деп аталат.

Апелляциялык өндүрүш тартибинде жогору турган сот инстанциясы төмөн турган соттун чечимине текшерүү жүргүзөт; текшерүүдөн кийин даттанылган чечимди бекитет же аны жокко чыгарып, жаңысын чыгарат. Апелляцияда соттун айрым процесстик маселелер боюнча эмес, бүтүндөй иштин маңызы боюнча чечими кайра каралат. Апелляциялык инстанциядагы сот биринчи инстанциядагы соттун чечимин жокко чыгарууга гана эмес, аны өзгөртүүгө да укуктуу.

Апелляциялык соттук инстанция - бул экинчи инстанция, башкача айтканда, биринчи соттун чечимдери даттанылат. Бул апелляциялык даттануу берүү аркылуу ишке ашат. Соттун чечимине макул болбогон тарап арыз жазып, анда сот кандай ката кетиргенин, иштин кандай жагдайларын алар көз жаздымда калтырганын көрсөтөт. Жогору турган сот мындай даттанууну алгандан кийин ишти ушул сын-пикирлердин баарын эске алуу менен кайра кароого милдеттүү. Башкача айтканда, эгерде арыз ээси биринчи инстанциядагы сот тарабынан тигил же бул далилдерге, дооматтарга ж.б. баа берилбегендиги жөнүндө жазса, апелляциялык инстанциядагы сот бул пункттардын баарын иштеп чыгууга тийиш.

Талаш-тартыш процесстик укуктун кайсы тармагына тиешелүү экендигине жараша, мыйзам тарабынан апелляциялык даттанууну берүү мөөнөттөрүн сактоо талаптары белгиленген. Эреже катары, арыз вердикт мыйзамдуу күчүнө киргенге чейин катталууга тийиш.

Апелляциялык инстанцияга кайрылууда даттануунун өзүн, мамлекеттик алымды төлөгөндүгү жөнүндө чекти жана эгерде кайрылуучунун кызыкчылыгын адвокат көрсөтсө, нотариалдык ишеним катты тиркөө талап кылынат. Чечимдин тексти аны чыгаран соттун иш кагаздарына тиркелет.

Иштин жыйынтыгынын бир нече варианттары болушу мүмкүн: апелляция четке кагылышы мүмкүн, баштапкы чечим толугу менен же жарым-жартылай өзгөртүлүшү мүмкүн, ошондой эле ал толугу менен өзгөрүүсүз калышы мүмкүн.

Эгерде даттануу туура эмес таризделсе, сот аны кароодон баш тарта алат. Айрым учурларда төмөнкүдөй кемчиликтерди жоюуга белгилүү бир мөөнөт берилет:

- эгерде арызда негизги маалыматтар көрсөтүлбөсө: даттануу кайсы сотко берилип жатат, баштапкы чечим кандай кабыл алынды, иштин номери көрсөтүлбөсө ж. б.;

- мамлекеттик алым төлөнбөсө;

- эгерде биринчи отурумда тараптардын биринин кызыкчылыгын юрист билдирсе, ишеним каттын көчүрмөсү тиркелбесе;

- ишке кызыкдар тараптарга караганда арыздардын көчүрмөлөрү азыраак болсо.

Кыргызстанда соттук чечимдерге апелляциялык даттануу тартиби жана шарттары төмөнкүлө менен жөнгө салынат:

- жазык иштери боюнча - КР Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 46-48-главаларында;

- жарандык иштер боюнча - КР Жарандык-процесстик кодексинин 38-39-главаларында;

- административдик иштер боюнча - КР Административдик - процесстик кодексинин 24-главасында.

(<https://lawmix.ru/slovar/15261;>

<https://determiner.ru/termin/apelljacija.html#>).

Апостиль - бул документтерди легалдаштыруунун бир формасы, ал Гаага конвенциясынын катышуучу-өлкөлөрү тарабынан таанылган (1961-жылдын 5-октябрында Гаагада эл аралык жеке укук боюнча Гаага Конференциясынын катышуучу-мамлекеттери тарабынан түзүлгөн чет өлкөлүк расмий документтерди легалдаштыруу талабын жокко чыгаруучу Конвенция). Апостиль коюлган документ 140тан ашуун өлкөдө юридикалык күчкө ээ, Кыргызстан Гаага Конвенциясына 2009-жылдын ноябрында кошулган. Апостиль өлкөнүн чегинен сыртка чыгарылуучу документтерди тариздөө мөөнөтүн кыскартат.

Апостиль белгиси талаптарга жараша документтин түп нускасына же көчүрмөсүнө коюлат. Апостиль легалдаштыруунун мындай формасын тааныган өлкөлөрдүн аймагында көрсөтүү үчүн документтин мыйзамдуулугу жөнүндө маалыматтарды толтуруунун эл аралык стандартташтырылган формасын өзүнө камтыйт. "Апостиль" штампы документтердин түп

нускаларына жана көчүрмөлөрүнө коюлат жана документтерди эл аралык легалдаштырууну жөнөкөйлөтөт. Жөнөкөй сөз менен айтканда, бул документти ал алган өлкөнүн чегинен тышкары легалдаштыруу. Мисалы, биздин абитуриент чет өлкөлүк ЖОЖго тапшырууну каалаганда, анын ичинде мектепти аяктагандыгы жөнүндө аттестат тапшырышы керек. Албетте, көптөгөн өлкөлөрдө кыргыз документин көрсөтүү менен майнап чыкпайт. Документти мыйзамдаштыруу үчүн апостилдөө процесси болот. Конвенцияга ылайык апостиль мамлекеттик органдар тарабынан берилген расмий документтерге, административдик документтерге, нотариалдык актыларга гана коюлат. Ошол эле учурда, коммерциялык же бажы документтери, ошондой эле дипломатиялык документтер апостилдештирилбейт. Бул документтерди мыйзамдаштыруу үчүн башка эл аралык механизмдерди колдонууга туура келет.

Апостилдин формасы Конвенция тарабынан регламенттелген эмес. Мисалы, Кыргызстанда жана Россияда бул штамп, ал эми АКШда алар сертификат катары берилет. Мында апостилде эмне жазылууга тийиш экендигинин так тизмеси бар: өлкөсү, адамдын аты-жөнү жана кызматы, мекеменин аталышы, шаардын аталышы, апостиль коюлган дата, органдын аталышы, апостилдин номери, мекеменин мөөрү же штампы, апостиль койгон кызмат адамынын колу. Конкреттүү документке апостиль аны берген бийлик органында же жогору турган ведомстводо коюлат. Мисалы, Юстиция министрлиги, ИИМ ж.б. Апостиль Конвенциянын эки тилинин (француз жана англис) биринде же улуттук тилде болушу мүмкүн. Кыргыз Республикасында апостиль мамлекеттик тилде таризделет. Адатта, штамптын котормосу француз же англис тилдеринен улуттук тилге которулган, ал эми апостилдин аталышы француз тилинде так болушу керек - **Apostille (Convention de la Haye du 5 octobre 1961)**. Айрым өлкөлөр "кош апостиль" талап кылышат, анда Апостилге англис тилине нотариалдык жактан күбөлөндүрүлгөн котормо жасалып, ага дагы бир штамп коюлушу керек. Ошондуктан, ар дайым кабыл алуучу тарап менен апостилге котормо керекпи же жокпу, тактап алуу зарыл.

Апостилди тариздөө үчүн мамлекеттик алым төлөнөт. Документтерди апостилдештирүү мөөнөтү документтер берилген күндөн тартып 2 иш күндөн ашпоого тийиш, ал эми Документтерди апостилдөө мөөнөтү документтер берилген күндөн тартып 2 жумушчу күндөн ашпоого тийиш, ал эми мамлекеттик органдын койгон колунун, мөөрүнүн же штампынын аныктыгын текшерүү, коюлган колдун үлгүсүн талап кылуу жана кызмат адамынын кол

коюу укугуна ыйгарым укуктарын тастыктоо зарыл болгон учурда апостилдештирүү мөөнөтү 30 күнгө чейин узартылат (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2010-жылдын 18-ноябрындагы №283 токтому менен бекитилген Апостиль коюунун тартиби жана шарттары жөнүндө Нускаманын 11 жана 12-пункттары).

Документтерди апостилдештирүүдөн баш тартуу учурлары Апостиль коюунун тартиби жана шарттары жөнүндө Нускаманын 41-пунктунда белгиленген.

Кыргызстан бир катар мамлекеттер (негизинен КМШга катышуучулар) менен укуктук жардам жөнүндө макулдашууларды түзгөн, ага ылайык документтер бул өлкөлөрдүн маморгандары тарабынан өз ара мамиле принциби боюнча апостилсиз таанылат. Бирок, эгерде өлкө менен укуктук жардам жөнүндө келишим жок болсо жана ал Гаага конвенциясынын катышуучусу болбосо, документти консулдук мыйзамдаштыруу талап кылынат. Бул татаал, көп баскычтуу жана узак процесс.

Аргасыз миграция – миграциялык агымга мүнөздүү колдонулган жалпы термин. Анда мажбурлоо элементтери, анын ичинен табигый же техногендик себептердин натыйжасы катары жашоого коркунучу бар учурлар да кездешет (мисалы, өлкөнүн ичинде жер которгон качкындардын же адамдардын жер которуусу, ошондой эле табигый же экологиялык кырсыктардан, химиялык же ядролук авариялардан, ачарчылыктан же өнүгүү программаларынан улам жер которгон адамдар). Мындай кырдаал дүйнөнүн ондогон өлкөлөрүнө мүнөздүү, анын ичинде, АКШ, Пакистан, Индия, Шри-Ланка жана башкалар.

Алсак, Афганистанда жашаган этникалык кыргыздардын өмүрүнө коркунуч туудургандыктан, ал жердеги согуш аракеттерин эске алып, биздин өлкөнүн бийлиги Афганистандан тарыхый мекенине 100дөн ашык памирлик кыргыздарды 2017-2019-жылдары көчүрүп алып келген. 2021-жылдын сентябрь айында Кыргызстандын Президенти С.Жапаров расмий түрдө Ош облусунун Чоң-Алай районунда памирлик кыргыздар үчүн жаңы турак жайлардын курулушуна старт берген. Бул максатта 400 турак үй курууга 30 гектар жер аянты бөлүнгөн. («Бардык мүлкүн, малын сатышты». Афганистандагы кыргыздар талибдерден алыс болуу үчүн мекенине Бишкекке алып кетүүнү суранышат.» <https://rus.azattyq.org/a/kyrgyz-escape-taliban-afghanistan/32238588.html>).

Асоциалдык жүрүм-турум - коомдо болгон социалдык жана укуктук ченемдерге ылайык келбеген, адам таандык болгон социалдык же улуттук топтун үрп-адаттарына жана каада-салттарына каршы келген жүрүм-турум. Башкача сөз менен айтканда, бул коомдо кабыл алынган ченемдерди жана мыйзамдарды сактабоо, ал адеп-ахлаксыз же мыйзамсыз жосундар түрүндө көрүнөт. Асоциалдык жүрүм-турум мыйзамсыз жүрүм-турумга алып келиши көп эле кездешет.

Ассоциалдык жүрүм-турумдун төрт негизги түрү бар:

- адеп-ахлаксыздык - башка жарандарга түздөн-түз коркунуч келтирбеген коомдун адеп-ахлак нормаларын сактабоо. Өзүнө жалганчылыкты, арам сөздөрдү, тартипти бузууну, жоопкерсиздикти, чагымчылдыкты, кайырчылыкты, тартипсиздикти, эмгектенүүгө умтулуунун жоктугун, селсаяктыкты камтыйт.

- көз карандылык - ар кандай көз карандылыктын болушу, анын жардамы менен адам чындыктан качат. Аларга: аракеттик, таксикомания, баңгилик, анорексия, булимия, нимфомания, оюнга көз карандылык, диний фанатизм кирет.

- укукка каршы - денеге оор залал келтирбей мушташуу, бейбаштык, майда уурулук, коомдук жайларда тартипти бузуу, инсанды мазактоо, уурдоо максаты жок транспортту уурдоо ж. б. камтыган укуктук ченемдерди бузуу.

- кылмыштуу - адам кылмыш жоопкерчилигине тартыла турган жосундар. Кылмыштуу аракеттерге массалык баш аламандыктарды уюштуруу, талкалап кирүү менен жасалган уурулук, тоноочулук, алдамчылык, коррупция, опузалоо, карактап кол салуу, шантаж, зордуктоо, киши өлтүрүү ж. б. кирет.

Эгерде жаран өзүн туура эмес алып жүрсө жана кандайдыр бир этикалык ченемдерди бузса, бул чөйрөдөгү адамдардын соттолушуна алып келиши мүмкүн. Белгиленген эрежелерди жана мыйзамдарды бузган адамдар үчүн жоопкерчиликтин ар кандай түрлөрү бар: тартиптик, административдик, кылмыш-жаза.

Өзүнүн эмгектик милдеттерин аткарыбоо же талаптагыдай эмес аткаруу эмгек мыйзамдарында каралган тартиптик жоопкерчиликке алып келет. Мисалы, себепсиз келбей калуу, уюмдун ички тартибин бузуу, жумушка мас абалында келүү.

Коомдук тартипти жана жарандардын тынчтыгын бузган жосундар административдик жоопкерчиликке тартылууга алып келет. Мисалы, жол

кыймылынын эрежесин бузуу; коомдук жайларда спирт ичимдиктерин ичүү; майда бейбаштык.

Башка адамдар үчүн эң чоң коркунуч - бул кылмыш жоопкерчилигине тартылуу каралган кылмыштар. Мындай коомдук коркунучтуу укук бузууларга уурулук жана алдамчылык; унаа каражаттарын уурдоо; баңгизаттарды таратуу ж. б. кирет. <https://fundamental-research.ru/ru/article>; <https://spravochnick.ru/sociologiya/>

Ассимиляция (латын тилинен **assimilatio** - окшоштуруу, аныктоо, биригүү) - бир этностук же социалдык топтун (эреже катары, азчылыктын) башка үстөмдүк кылган топко ыңгайлашуусу, өзүнүн айырмалоочу белгилерин тилди, салтты, маданиятты жана жүрүм – турумду (жашоо образын) кабыл алууну жана улуттук аң-сезимди өзгөртүүнү камтыган башка топтун белгилери менен алмаштыруу (балким улуттук өзүн-өзү идентификациялоону толук алмаштырганга чейин).

Мында, ассимиляция бир маданияттын өкүлдөрү өздөрү кошулган коомго ылайыкташуу үчүн жүрүм-турумун өзгөртөт дегенди билдирет. Ассимиляция бир топтун маданиятынын экинчиси тарабынан кандайдыр бир деңгээлде басылышын камтыйт. Ассимиляцияда эл өз тилин, өзүнүн аталышын, салттуу ишмердик түзүмүн жоготушу мүмкүн, бирок диний ишенимдерин, кээ бир күнүмдүк каада-салттарын сактап калышы мүмкүн (мисалы, Америка улутунун жаралуу тарыхы). Жаңы жамаатты түзгөн элдер өз тилин (Бельгия улутунун жаралуусу) сактап калган учурлар белгилүү.

Табигый жана мажбурлоо ассимиляция деп бөлүнөт.

Табигый ассимиляция региондордун жана бүтүндөй мамлекеттердин экономикалык жана саясий жакындашынын объективдүү процесстеринин натыйжасы болуп саналат, бул алардын маданий жакындашуусуна кубаттуу түрткү берген (мисалы, дүйнөлүк чарбанын ааламдашуусу). Мигранттар үчүн табигый ассимиляция өздөрүнүн жаңы мекенинде жергиликтүү калктын курамына акырындык менен аралашып кетиши менен мүнөздөлөт. Табигый ассимиляция элдер үчүн ыңгайлуу шарттарда (элдердин толук тең укуктуулук принциби) жүрөт жана чакан элдердин ири этникалык жамааттар менен биригишинин мүнөзүнө ээ.

Мажбурлоо (күчтөп) ассимиляциясы тигил же бул этносту өз алдынча бирдик катары жок кылууга багытталган, бирок физикалык жол менен эмес, улуттук саясатты жүргүзүүнү өзүнө камтыйт. Мажбурлоо ассимиляциясы

улуттук, диний ж. б. Кысымчылык шарттарда жүрөт жана айрым элдердин басмырлоо мүнөзүнө ээ

Күч менен ассимиляциялоодо улуттук тилди колдонуу чөйрөсүн чектөө, андан кийин анын пайдаланылышы толук алып салуу; улуттук каада-салттарды түп-тамырынан жоюу (улуттук майрамдарды белгилөөгө, ырым-жырымдарды жасоого тыюу салуу); элге тиешеси жок ишмердиктин түрлөрүн киргизүү ж.б. колдонулат, мындай саясат ассимиляцияланган элдин катуу каршылыгын, этникалык чегинүүгө умтулуусун жаратат жана этностор аралык чыр-чатактарды пайда кылат.

Мисалы, Батыштын өнүккөн өлкөлөрүнө мигранттардын тез ассимиляциясы алардын ийгиликтүү социалдык жана экономикалык адаптациясынын негизги шарттарынын бири болгондо, мажбурлап ассимиляцияны аргасыздан айырмалоо керек.

Багындырып алган аймактардагы басып алуучу эл басып алгандардын маданиятын (мисалы, Түштүк Италиядагы нормандар, Балкан жарым аралындагы болгарлар ж.б.) кантип кабыл алганы, азыраак эл көп сандаган элди кантип ассимиляциялаганы тууралуу тарыхый мисалдар бар. Ошол эле эл өздөрү башка элдерди активдүү ассимиляциялай алышат, бирок айрым учурларда, өзгөчө башка элдердин салттуу отурукташкан аймагында чакан топтордо жашаганда, алар өздөрү ассимиляциянын объектиси болуп калышы мүмкүн.

Ассимиляцияга этностор аралык нике таасир этет, бирок мындай никеде төрөлгөн балдардын этникалык өзүн-өзү идентификациялоосу көбүнчө лидер болгон жубайынын улутуна көз каранды.

Глобалдык мааниде алганда адамзат тарыхы элдердин ассимиляцияланышы, сансыз уруулардын чектелген сандагы этникалык топторго, улуттарга жана элдерге биригүү процессин өзүнө камтыйт. Ассимиляциянын күчөшү туруктуу коомдук жашоо мезгилинде болот. Этностор аралык чыр-чатактар ассимиляция процессинин өнүгүү динамикасын төмөндөтөт

(<https://dic.academic.ru>,<https://orthographical.slovaronline.com>)

Аялдарга карата басмырлоонун бардык формаларын жоюу жөнүндө Конвенция, 1979-ж. – бул документ (30-бер.) адамзаттын актуалдуу көйгөйлөрүнө - аялдарга карата басмырлоонун бардык формаларын жоюуга арналган. Конвенциянын кириш сөзүндө БУУнун Уставында жарыяланган

адамдын негизги укуктарына, адамдын кадыр-баркына жана баалуулугуна ишенимди, ошондой эле адам укуктарынын жалпы декларациясында камтылган бардык адамдар бирдей жана эркин төрөлгөндүгүнө байланыштуу басмырлоого жол бербөө жөнүндө жоболорду эске алуу менен аны кабыл алуунун маанилүүлүгү баса белгиленет.

Конвенциянын 1-бөлүгү (1-бер.) эң маанилүү түшүнүктүн аныктамасын келтирет - «аялдарды басмырлоо», башкача айтканда жашоонун бардык чөйрөлөрүндө жынысы боюнча ар кандай айырмачылык, алсыроо ж. б. Аялдарга карата басмырлоону айыптоо менен, мүчө мамлекеттер басмырлоону жоюу саясатын жүргүзүүгө макул болушат жана бул эсепке санкцияларды кошкондо, ар кандай мыйзамдык жана башка чараларды көрүүгө милдеттенишет (3-5-бер.). Аялдарды басмырлоого тыюу салуу жашоонун ар кандай чөйрөлөрүн камтыйт, анын ичинде эркектер менен бирдей шарттарда эл аралык уюмдардын ишине катышуу, жарандыкты алуу, өзгөртүү же сактоо жагынан эркектер менен бирдей укуктарга ээ болуу, билим берүү, иш менен камсыз кылуу жаатында, мисалы, эркектер менен бирдей эмгек үчүн бирдей акы төлөө, социалдык камсыздоо, саламаттыкты сактоо, кош бойлуулук боюнча акы төлөнүүчү өргүү ж.б. (7-13-бер.). Конвенцияда (14-бер.) айыл жергесинде жашаган аялдарга өзгөчө көңүл буруу керек деп айтылат, анын ичинен социалдык камсыздандыруу программаларына катышууга, формалдуу жана формалдуу эмес билим алууга, коомдук тейлөөнүн бардык кызматтарынан пайдаланууга жана башкаларга көңүл бурулушу керектиги белгиленет.

Конвенция аялдардын эркектер менен бирдей жарандык укук жөндөмдүүлүгүн, анын ичинде аны ишке ашыруунун, атап айтканда келишимдерди түзүүдө жана мүлктү башкарууда, соттордо жана трибуналдарда териштирүүдө бирдей мүмкүнчүлүктөрүн тааныйт (15-бер.). Ошондой эле нике-үй-бүлө мамилелери жагынан эркектер менен теңчилиги да таанылат (16-бер.). Конвенциянын аткарылышын контролдоо максатында аялдарга карата басмырлоону жоюу боюнча БУУнун Комитети түзүлгөн. Конвенциянын тийиштүү беренелеринде (17-26-бер.) ар кандай маселелер каралат, атап айтканда, Комитетти түзүү принциптерине, анын ыйгарым укуктарына, БУУнун Башкы Катчысынын алдындагы отчеттуулукка ж. б. тиешелүү маселелер каралат. Конвенциянын корутунду беренелери Конвенцияны ратификациялоо, аны депонирлөө жана башка маселелерге

арналган. (Аялдарга карата басмырлоонун бардык формаларын жоюу жөнүндө БУУнун Конвенциясы. Башкы Ассамблеянын 1979-жылдын 18-декабрындагы 34/180 резолюциясы менен кабыл алынган. 1981-жылы 3-сентябрда күчүнө кирген).

Кыргызстан биздин республика үчүн күчүнө кирген Конвенцияга 1997-жылдын 12-мартында кошулган.

– Б –

Багуудагы адам (Иждивенец) - бул өз алдынча киреше булактары жок жана салык төлөөчүнүн каражаты менен жашаган, алар менен байланышта болгон жана болбогон эмгекке жарамсыз адам. Багуудагы адамдар жана алардын багуучулары мураскерлик, банкроттук, эмгек талаш-тартыштары маселелерин чечүүдө ар кандай жеңилдиктерге жана артыкчылыктарга укуктуу. Эмгекке жарамдуу, бирок жумушсуз адамдар багуудагы адамдар деп саналбайт. Багуудагы адамдарга ошондой эле баланын төрөлүшүнө байланыштуу бала багуу өргүүсүндө жүргөн аялдар кирет. Салык төлөөчүнүн жалпы кирешесинен багуудагы адамдарга чегерүүлөр анын негизги иштеген жери боюнча турак жай-эксплуатациялык контора, турак жай кооперативи, кварталдык комитет же мамлекеттик бийликтин башка аткаруу органы тарабынан берилүүчү үй-бүлөсүнүн курамы жана багуусундагы адамдардын саны жөнүндө тиешелүү маалымкаттын негизинде берилет. Нике бузулганда чегерүүлөр багуусундагы адамдар жашаган жубайлардын бирине жүргүзүлөт. Мурдагы жубайы багуусундагы адамдарды багуу үчүн алимент төлөгөнүнө карабастан эсептен чыгарууга укугу жок. (КР Өкмөтүнүн 2000-жылдын 17-мартындагы №142 токтому).

Балдар порнографиясы – жыныстык жактан кумарлануучу жүрүм-турумга катышкан же тартылган чыныгы баланы чагылдырган порнографиялык материал, анын ичинде баланын жыныстык мүчөсүн же жыныстык мүчөсүн ачык көрсөтүү; мындай жүрүм-турумга катышкан же тартылган баланы чагылдырган чыныгы адам, же андай жүрүм-турумга катышкан же тартылган баланын чыныгы сүрөттөрү. Эл аралык укук мындай жосундарды кылмыштуу жана кылмыш жазасына тартылууга тийиш деп тааныйт.

Кыргыз Республикасында балдар порнографиясы мыйзам боюнча жазаланат жана кылмыш жазасына тартылат. **(КРнын 2021-жылдын 28-октябрындагы Кылмыш-жаза кодексинин 162-бер. «Баланы порнобизнеске тартуу». КРнын 2022-жылдын 9-августундагы №89 Мыйзамынын редакциясында).**

Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция – балдардын укугу адам укугунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Алар 1989-жылдагы Балдардын укуктары жөнүндө Конвенцияда жана ага Факультативдик Протоколдордо, "Миң жылдыктын Декларациясында" жана башка универсалдуу, аймактык жана өлкөлүк документтерде жазылган. 1989-жылдагы Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция негизги универсалдуу документ болуп эсептелет. Анда катышуучу мамлекеттер бул Конвенция тарабынан таанылган баланын укуктарын ишке ашыруу үчүн бардык зарыл мыйзамдык, административдик жана башка чараларды көрүүгө милдеттенишкен. Документте, атап айтканда, баланын жашоого жана дени сак өнүгүүгө, жарандык алууга жана ысым алууга укугу, өз ата-энесин билүүгө, алардын камкордугуна, балага тиешелүү бардык маселелер боюнча өз көз карашын эркин билдирүүгө укугу, өз пикирин билдирүү, ой жүгүртүү эркиндиги, абийир жана дин тутуу эркиндиги, ассоциациялардын эркиндиги жана тынч чогулуштардын эркиндиги, баланын жеке жана үй-бүлөлүк жашоосуна кийлигишпөө, турак жайдын кол тийбестиги же кат-кабарлардын купуялуулугу, анын ар-намысына жана беделине мыйзамсыз кол салуудан коргоо, маалыматка жетүү ж. б. укуктары каралат. (Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция. Башкы Ассамблеянын 1989-жылдын 20-ноябрындагы 44/25 резолюциясы менен кабыл алынган.). Конвенциянын негизги жоболору адам укуктары боюнча аймактык жана улуттук документтер менен кабыл алынат. Мисалы, Евробиримдикте **(Commission Communication of 4 July 2006 – Towards an EU Strategy on the Rights of the Child. COM (2006) 367 – Not published in the Official Journal).**

Биздин республика дагы Балдардын укуктары жөнүндө Конвенциянын катышуучусу болуп саналат жана өзүнүн тиешелүү мыйзамдары бар **(Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндө кодекси, 10-июль 2012-жыл № 100. КРнын 2017-жылдын 27-апрелиндеги №33, 2019-жылдын 24-апрелиндеги №56, 2020-жылдын 1-августундагы №109 Мыйзамдарынын редакциясында).**

Башпаанек издеген адам - бир катар жагдайлардан улам (өзүн же үй-бүлө мүчөлөрүн расасынын, улутунун, дининин, саясий ишенимдеринин белгилери боюнча куугунтуктоо же куугунтуктайм деп коркутуу ж.б.) жашаган өлкөсүнөн чыгып кетүүгө, саясий башпаанек (б. а. эл аралык коргоо) берүү жөнүндө өтүнүч берген үчүнчү өлкөгө кирүүгө аргасыз болгон адам. Кирген өлкөнүн компетенттүү мамлекеттик түзүмү тарабынан өлкөдөн аргасыз чыгуунун бардык жагдайларын верификациялоо (миграциялык кызматтын кызматкерлери тарабынан өтүнүч менен маектешүү) же терс чечим менен, б.а. качкын статусун алуудан баш тартуу, ал тургай, өтүнүүчүнү өлкөнүн аймагынан тышкары депортациялоо мүмкүндүгү менен, же оң чечим менен – б. а. ага кирген өлкөнүн аймагында жашоого жана дүйнө жүзү боюнча эркин жүрүүгө мүмкүндүк берүүчү зарыл документтерди берүү менен изделген статусу берүү менен аяктайт **(Качкындарды эл аралык коргоо жана мамлекеттик башпаанек системаларын түзүү маселелери боюнча колдонмо. БУУнун УВКБ, № 27, 2017-ж.)**.

Эл аралык укуктарга ылайык, башпаанек издеген адам чек арадан өткөндөн кийин дароо чек ара кызматынын кызматкерлерине башпаанек сурап кайрылса, эч кандай укуктук жоопкерчилик тартпастан эл аралык чек арадан мыйзамсыз өтө алат. Ушуга окшош ченем Кыргызстанда да иштейт: «Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын саясий башпаанек укугун пайдалануу үчүн биздин республикага келиши, эгерде бул адамдардын аракеттеринде кылмыштын башка курамы болбосо, жазык жоопкерчилигине алып келбейт» (28.10.2021-жылдагы КРнын Кылмыш-жаза кодексинин 378-бер.).

Кыргызстанда адамдарга баш калкалоо, качкын макамын берүү же андан баш тартуу жөнүндө өтүнүч берүү маселелери мамлекет ичиндеги мыйзамдар менен жөнгө салынат **(КРнын 2002-жылдын 25-мартындагы № 44 «Качкындар жөнүндө» Мыйзамы. 2006-жылдын 13-майындагы №87, 2012-жылдын 17-мартындагы №15, 2016-жылдын 6-июлундагы №99, 2016-жылдын 20-июлундагы №125, 2020-жылдын 19-июнундагы №61, 2023-жылдын 19-апрелиндеги №91 мыйзамдарынын редакциясында)**.

Бейөкмөт уюмдар (БӨУ) – расмий (өкмөттүк) институттардын катышуусу жок жеке адамдар жана/же башка коомдук (коммерциялык эмес, БӨУ) уюмдар тарабынан түзүлгөн уюмдар. БӨУ өз Уставынын негизинде анын мүчөлөрүнүн салымдарынан (взнос) өздүк каражаттардын эсебинен

жана тартылган каражаттарга (жеке же корпоративдик кайрымдуулуктар, өкмөттүк гранттар ж.б.) иштейт. БӨУ мамлекет менен өлкөнүн калкынын ортосунда ортомчу болуп саналат жана турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндө: саясатта (мисалы, укук коргоо ишмердиги), экономикада, саламаттык сактоодо, жаратылышты коргоо иштеринде (мисалы, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо боюнча экологиялык долбоорлор), билим берүүдө ж. б. иш алып барат. Көпчүлүк учурда БӨУнун ишмердиги мамлекеттик түзүмдөрдүн ишмердигин толуктап гана тим болбостон, өзүнүн натыйжалуулугу боюнча андан да ашып түшөт. БӨУ эл аралык (ЭБӨУ) - «Гринпис», «Чек арасыз дарыгерлер», «Чек арасыз кабарчылар», «Эмнести Интернэшнл», «Ньюмен Райтс Вотч» ж.б., ошондой эле улуттук (БӨУ) болуп бөлүнөт.

БӨУ адамдарды сатууга каршы аракеттенүүдө, анын курмандыктарын коргоодо, анын ичинде аларга физикалык, психологиялык жана башка жактан жардам көрсөтүүдө жана реабилитациялоодо маанилүү орунду ээлейт. Төмөндө биздин республиканын аймагында иштеп жаткан мындай БӨУлардын толук тизмеси келтирилген.

КРда адам сатуудан жабыр тарткандар менен иштеген коммерциялык эмес уюмдардын тизмеси (КЭУнун Улуттук базасы).

Чүй облусу жана Бишкек шаары

1. «Сезим» Кризистик борбору» коомдук бирикмеси (сеть MOM)

- Бишкек шаарында туруктуу жашаган жери жоктор (качкындар) үчүн баш калкалоочу жай (адамдарды сатуунун курмандыктарына зарыл жардамдарды көрсөтөт);

- психологиялык жардам;
- укуктук жардам;
- социалдык жардам;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Рыскулова Бюбюсара

Бишкек ш., Табышалиев көч. 3, тел: +996 312 316466, сот:+996 555 508 029, E-mail: sezim2008@gmail.com

2. «Чүй региондук өнүктүрүү жана окутуу борбору» коомдук бирикмеси (сеть MOM)

- психологиялык жардам;
- укуктук жардам;
- социалдык жардам;

- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Асанова Бермет

Чүй району, Чүй айылы, Ибраимов көч., 27, моб.: +996 550 390453, E-mail: chuy-tokmok@mail.ru, kemin2004@gmail.com

3. «Арыш» коомдук бирикмеси (сеть MOM жана «Борбор Азия платформасы кыймылда»)

- психологиялык жардам;

- укуктук жардам;

- социалдык жардам;

- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Айдаралиев Мааматкул

Бишкек ш., Арча – Бешик конушу, Чортеков көч. 35-231, у.т.: +996 772 232762, E-mail: arysh.kg@mail.ru

4. «Замандаш» Кыргызстандыктардын жана мекендештердин эл аралык конгресси» Ассоциациясы

- психологиялык жардам;

- укуктук жардам;

- социалдык жардам;

- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Бусурманкулов Кадырбек

Бишкек ш., 7 к/р 53/2, у.т.: +996555424256, E-mail: lola-2103@mail.ru

5. «Эл агартуу» коомдук бирикмеси (Адамдарды сатууга каршы аракеттенүү боюнча БА тармагы)

- Улуттук базанын төрагасы;

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;

- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Тулегабылова Нуржан

Бишкек ш., Чуйков көч., 9, у.т.: +996 558 878324, +996 555 750209, E-mail: ngoelagartuu@gmail.com, nurjantulegabylova@gmail.com

6. «Балдардын укугун коргоо лигасы» коомдук фонду (Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу калкты социалдык коргоо жана балдардын укуктары боюнча Координациялык кеңеш).

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Турдубекова Назгуль

Бишкек ш., Эркиндик бул. 35, 41 бат., у.т.:+996 772398474,
+996709862861, E-mail: crdl2008@gmail.com

Талас облусу жана Талас шаары

7. «Айкөл» атуулдук демилгелерди өнүктүрүү борбору» коомдук бирикмеси (сеть MOM)

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү;
- окууга жана жумушка орношууга көмөк көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Темирбекова Гульмира

Талас ш., Бердике баатыр көч., 210, тел.: +996 3422 53967, у.т.: +996 772
278228, E-mail: cidcaikol@gmail.com

Ысык-Көл облусу жана Каракол шаары

8. «Акцент» коомдук фонду, «Данко» коомдук фонду

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Макарова Анна, Садыков Александр

Түп району, Түп айылы, Комаров көч., 6/11, у.т.: +996 772 205784,
+996 552 247772, E-mail: makarova.kankon@gmail.ru

Балыкчы ш., Каралаев көч., 1, E-mail: Danko.bal@mail.ru

Нарын облусу жана Нарын шаары

9. «Нуржолбер» коомдук бирикмеси (сеть MOM)

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Жумалиева Суйун

Нарын ш., Мамбеталы уулу Таранчы көч., 16, тел.: +996 3522 50370, у.т.:
+996 778661165, E-mail: nurjolber@mail.ru

10. «Тынчтык» коомдук бирикмеси (сеть MOM)

- убактылуу жашап туруу;
- укуктук жардам.

Юрист - Ануркуль Окошева

Нарын ш., Шадыманов көч., 24, тел.: +996 3522 51001, у.т.: +996 0707622276, E-mail: telman_76@mail.ru

Ош облусу жана Ош шаары

11. «Ош Аялзат» аялдар демилгеси облустук борбору (сеть MOM)

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү;
- окууга жана жумушка орношууга көмөк көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Ештаева Наргиза

Ош ш., Ленин көч., 205, кабинет №211, тел.: +996 3222 55608, у.т.: +996 557 777405, +996 555 840109, E-mail: ayalzat97@mail.ru

12. «Ак-Жүрөк» Кризистик борбору» коомдук уюму

- адамдарды сагуунун курмандыктары үчүн Ош шаарында башпаанек (адамдарды сагуунун курмандыктарына зарыл болгон жардам көрсөтөт);
- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Асилбекова Дарийкан

Ош ш., Ленин көч., 205, кабинет №210, тел: +996 3222 45976, у.т.: +996 779 231329, E-mail: kjurok01@gmail.com

13. «Улыбка» коомдук фонду (сеть MOM)

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү;
- окууга жана жумушка орношууга көмөк көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Умарова Эльмира

Ош ш., Ленин көч., 341, 4-бат., тел.: +996 3222 29826, у.т.: +996 773 010015, +996 553 010015, E-mail: ulybkakg@gmail.com, ulybkakg@rmbler.ru

14. «Благодать» коомдук фонду (сеть MOM)

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү;

- окууга жана жумушка орношууга көмөк көрсөтүү.
Штатта психолог, юрист-адвокат бар.
Социалдык кызматкер - Шакирова Рахат
Ош ш., Ленин көч., 205, кабинет №213, тел.: +996 3222 25257, +996 3222 46611, у.т.: +996 555 834551, E-mail: blagodatosh@rambler.ru, blagodatosh@gmail.com

Баткен облусу, Баткен шаары жана Раззаков шаары

15. «Инсан – Лейлек» коомдук фонду (сеть MOM)

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү;
- окууга жана жумушка орношууга көмөк көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Дербешева Гульнара

Лейлек району, Раззаков ш., Стадионная көч., 1, тел.: +996 3656 50104, у.т.: +996 0770 691 184, E-mail: insan.leilek.bk@gmail.com

16. «Өмүр Булагы» коомдук фонду (сеть MOM)

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү;
- окууга жана жумушка орношууга көмөк көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Мамбетова Токтокан

Баткен ш., Файзуллаев көч., 34, у.т.: +996 777 393077, +996 559 724043, +996 777 724043, E-mail: kalybek2003@mail.ru

Жалал-Абад облусу жана Жалал-Абад шаары

17. «Аймира» коомдук фонду (сеть MOM)

- психологиялык, укуктук, социалдык жардамдар;
- кийим-кече жана азык-түлүк сатып алуу менен жардам көрсөтүү;
- окууга жана жумушка орношууга көмөк көрсөтүү.

Штатта психолог, юрист-адвокат бар.

Социалдык кызматкер - Жолоева Нургуль

Жалал-Абад ш., Токтогул көч., 46-үй, 3-бат., тел.: +996 3722 25955, у.т.: +996 772 663122, +996 552 663122, +996 772 199591, +996 551 919519, E-mail: pf-aymira@mail.ru

Билим берүү документтерин нострификациялоо - чет мамлекеттердин билим берүү документтерин таануунун жол-жобосу, башкача айтканда ошол мамлекеттин аймагында бул документтердин мыйзамдуу күчүнүн болушуна тиешелүү мамлекеттик бийлик органдарынын макулдугу.

Көптөгөн адамдар квалификациясын жогорулатуу, жаңы тажрыйба жана бөтөнчө көндүмдөрдү алуу үчүн чет өлкөдө иштөөнү же окууну улантууну каалашат. Бирок, чет өлкөгө көчүп барганда, өз мекенинен алган билимдин чет мамлекеттин талаптарына ылайык келиши боюнча көйгөйлөр жаралат.

Кабыл алуучу мамлекет пландаштырылган ишмердиктеги көйгөйлөрдү болтурбоо үчүн чет өлкөлүктөн жумушка алууда же окутууда атайын иштелип чыккан стандарттарга ылайык келүүнү талап кылат. Билим берүү документтерин нострификациялоо алынган көндүмдөрдүн жана билимдердин чет мамлекеттин стандарттарына ылайык келишин тастыктоо болуп саналат. Билими тууралуу документтерди нострификациялоо – бул билими тууралуу чет өлкөлүк документти тастыктоо, ага башка мамлекеттин чегинде юридикалык маани берүү боюнча иш-чаралар. Нострификация илимдин квалификациясынын жана кесиптик билиминин, илимий даражасынын бар экендигин жана илим жаатындагы жетишкендиктерин тастыктоону камтыйт.

Кыргыз Республикасынын аймагында чет мамлекеттерде берилген философия илимдеринин доктору академиялык даражалары диссертацияны экспертизадан өткөргөндөн жана дипломдорду нострификациялагандан кийин, Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерге ылайык илимдин тиешелүү тармагындагы илимдин кандидатынын окумуштуулук даражасына барабар деп таанылышы мүмкүн.

Философия илимдеринин доктору (PhD) академиялык даражасы бар изденүүчүлөрдүн диссертацияларын экспертизалоо жана дипломдорду нострификациялоо Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы (ЖАК) тарабынан жүргүзүлөт. (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 14-декабрындагы №671 «Чет мамлекеттерде берилген хабилизацияланган доктор (Dr.Habil.) жогорку академиялык даражасынын дипломдорун Кыргыз Республикасында нострификациялоо жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» токтому). (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 12-январындагы токтому менен бекитилген «Чет мамлекеттерде берилген философия доктору (PhD) академиялык даражасынын дипломдорун Кыргыз Республикасында нострификациялоо жөнүндө Жобо»).

Бипатридер - мамлекеттердин эл аралык практикасында көп жайылтылбаган кош жарандыгы бар адамдар. Кош жарандык, адатта, тарыхый байланыштар менен байланышкан эки өлкөнүн ортосунда атайын келишим түзүү жолу менен колдонулат. Кош жарандуулук келип чыккан теги (jus sanguinis), туулган жери (jus solis) боюнча ж.б. у. с. боюнча жарандыкты алган учурда пайда болушу мүмкүн. Кош жарандуулук көп учурда өлкөлөрдүн ортосунда жарандык укуктагы карама-каршылыктарды жаратат, анткени алардын ар бири жарандан кандайдыр бир конкреттүү милдеттенмелерди аткарууну талап кылууга укуктуу. Бирок, эгерде мындай адам бир мамлекеттин аймагында туруктуу жашаса, анда ал аны менен, анын ичинде аскердик кызматты өтөө, салык салуу жана башка маселелер боюнча туруктуу мамилелерди түзөт (ru.m.wikipedia.org). Мисалы, башка жарандыгы бар КР жараны биздин республика тарабынан анын жараны катары гана каралат.

Кыргызстан төмөнкүлөрдү кошпогондо өзүндө кош жарандуулукка жол берет: 1) Кыргыз Республикасы менен чектеш мамлекеттердин жарандарын; 2) ушул Мыйзамдын 16-беренесинде көрсөтүлгөн адамдарды кошпогондо. («Кыргыз Республикасынын жарандыгы жөнүндө» КР Мыйзамын карагыла. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 2007-жылдын 27-мартында кабыл алынган).

БУУнун Баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгы (БУУ БКБ) – 1997-жылы түзүлгөн, функцияларына жана милдеттерине баңгизаттарды, куралдарды мыйзамсыз жүгүртүүгө, уюшкан кылмыштуулукка, адамдарды сатууга жана эл аралык терроризмге каршы күрөшүү кирген БУУнун бөлүмү. БУУ БКБнын штаб-квартирасынын жайгашкан жери – Вена Эл аралык борбору. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзү боюнча 21 аймактык бөлүм иштейт, ага 150гө жакын өлкө кирет. (Википедия. БУУнун Баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгы//ru.m.wikipedia.org).

БУУ БКБнын кылмыштарга, баңгизаттарга жана терроризмге каршы күрөшүү боюнча стратегиясы тематикалык жана региондук мамилелерди камтыйт, алар ишмердиктин активдүү, максаттуу жана натыйжалуу мүнөзүнө кепилдик берет. БУУ БКБ өз ишмердүүлүгүн бири-бирине байланышкан беш маселеге багыттайт:

- уюшкан кылмыштуулук;

- баңгизаттардын жана адамдардын трафики, баңгизаттарга каршы туруу жана жана ден соолук;

- коррупция;

- кылмыштарды алдын алуу жана кылмыш-жаза юстицияны реформалоо;

- терроризмди алдын алуу.

БУУ БКБ өзүнүн сырткы ишмердигин кылмыштардан, баңгизаттардан жана терроризмден коркунуч келип чыккан учурда иштин жана экспертизанын региондук жана улуттук формалары катары кызмат кылууга арналган интеграцияланган программалар аркылуу жүзөгө ашырат. Ал эми мамлекеттерге жардамдын формаларына келсек, ал 5 багытты камтыйт:

- коркунучтарды изилдөө жана талдоо жүргүзүү;

- институттук дараметти күчөтүүгө жардам берүү;

- стандарттарды жана ченемдерди иштеп чыгуу;

- чек ара аралык кызматташтык жана билимди жайылтуу;

- коммуникация жана укуктук жардам.

Жыл сайын БУУ БКБ жана анын аймактык өкүлчүлүктөрү өз ишмердүүлүгү жөнүндө отчет берет (караңыз, мисалы, БУУнун Баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалы. Борбордук Азиядагы регионалдык өкүлчүлүгү. 2020-жылдын жылдык отчету). Отчеттун кириш сөзүндө аймактык өкүл Ашита Металл пандемиядан улам келип чыккан каатчылык 20 жылдан бери биринчи жолу коомдун өнүгүү процессин артка кайтарганын белгилеген. Мындай шартта дүйнө баңгизатын мыйзамсыз колдонуунун жана уюшкан кылмыштуулуктун кырдаалдан пайдалануу аракетинин алдында алсызыраак болуп калды. Ошого карабастан БУУ БКБ БУУнун өлкөлүк топтору аркылуу COVID-19га карата улуттук чараларды колдоого алып, коррупцияга каршы жана башка чараларды күчөтүүгө көмөктөшкөн. Муну менен бирге түрмөлөрдөгү экстремизмди алдын алууга, баңгизаттарды колдонууну алдын алууда улуттук дараметти чыңдоого, балдар жана жаштар арасында кылмыштуулукту жана укук бузууларды алдын алууга өзгөчө көңүл бурулду. Отчеттук мезгилде Борбордук Азия республикаларында көптөгөн түрдүү иш-чаралар өткөрүлгөн. Мисалы, 2020-жылы БУУ БКБнын аймактык өкүлчүлүгүнүн колдоосу менен региондогу мамлекеттердин контролдоп-өткөрүү пункттарын күчөтүү боюнча чаралар көрүлүп, контейнердик ташууларды контролдоо программасы, НАТО-БУУ БКБнын баңгизаттарга каршы күрөшүү боюнча долбоору жана башка иш-чаралар ишке ашырылган.

Кыргызстанда бул иш-чаралардын контекстинде ИИМдин Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын институттук жана операциялык дараметин бекемдешкен, КР Өкмөтүнүн баңгизаттарга каршы жаңы программасын иштеп чыгышкан, ИИМ Академиясы үчүн “Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүүнүн уюштуруучулук жана тактикалык негиздери” аталышындагы атайын курсун киргизишкен. Ишке ашырылган башка иш-чаралардын катарында –БУУ БКБ тарабынан 2020-жылдын январында уюштурулган медициналык дары-дармектердин мыйзамдуу жүгүртүлүшүн изилдөө үчүн республиканын адистеринин Токиого болгон окуу-таанышуу сапары; “Кыргыз Республикасында мобилдүү ыкчам топторду түзүү” долбоору; ыкчам маалыматтарды талдоо үчүн атайын программалык камсыздоону пайдалануу боюнча Каракол шаарында биринчи тренингин өткөрүү; Апробация институтун өнүктүрүү боюнча координациялык кеңештин отурумун өткөрүү (БУУнун Баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгы. Борбордук Азиядагы регионалдык өкүлчүлүгү. 2020-жылдын жылдык отчету. 43-47-б.).

БУУнун Жогорку комиссарынын Адам укуктары боюнча башкармалыгы (ЖКАУБ) - 1948-жылдын 10-декабрында БУУнун Генералдык Ассамблеясынын үчүнчү сессиясында 217-РЕЗОЛЮЦИЯ (iii) менен кабыл алынган Адам укуктарынын жалпы декларациясында кепилденген адам укуктарынын сакталышына жана корголушуна байкоо жүргүзгөн БУУнун агенттиги. Бул документти кабыл алуу зарылдыгы согуш талаасында жана карапайым калкка карата нацисттик ири кылмыштар менен коштолгон 1939-1945-жылдардагы Экинчи дүйнөлүк согуштан улам келип чыккан. Согуштан кийинки мезгилде адам укуктары боюнча жалпы келишимди кабыл алуу талап кылынган. 1941-жылы эле АКШнын президенти Франклин Делано Рузвельт “Өлкөнүн абалы жөнүндө” кайрылуусунда төрт эркиндикти колдоого чакырган: сөз эркиндиги, абийир эркиндиги, муктаждыктан эркиндик жана коркунучтан эркиндик. Бирок согуштан кийин БУУнун Уставында адам укуктарына байланыштуу кемчиликтер бар экени аныкталды. Адам укуктары боюнча документти иштеп чыгуу үчүн Америка Президентинин жубайы Элеонора Рузвельттин жетекчилиги астында комиссия түзүлгөн. Талыкпаган эмгектен кийин декларациянын текстинин долбоору даярдалган. Документ үстүндө жүргүзүлгөн иштин уюштуруу жана укуктук татаалдыгына токтолсок, ал 1948-жылдын 18-июнунда аяктагандыгын

белгилеп кетмекчибиз. Адам укуктарынын жалпы декларациясынын акыркы редакциясы 48 өлкө тарабынан ошол жылдын 10-декабрында колдоого алынып, эң маанилүү эл аралык документ болуп калды.

Адам укуктары боюнча комиссариат БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан 1993-жылы түзүлгөн. Ошондон бери БУУнун Жогорку Комиссарынын Адам укуктары боюнча башкармалыгы БУУнун бул чөйрөдөгү башкы түзүмдүк бөлүмү болуп калды. Жогорку комиссар БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан төрт жылдык мөөнөткө дайындалат. Анын милдеттерине адамдын бардык укуктарын натыйжалуу ишке ашырууга көмөктөшүү жана коргоо; адам укуктарын сактоо максатында эл аралык кызматташууга көмөктөшүү; БУУ системасынын алкагында адам укуктары жаатындагы аракеттерге дем берүү жана координациялоо кирет. Башкармалыктын укуктук негизин Генералдык Ассамблеянын жана башка директивалык органдардын резолюциялары түзөт. Башкармалыктын ишмердүүлүгүнүн багыттары ар кандай маселелерди камтыйт: демократия, ааламдашуу, бизнес, балдар, жарандык жана саясий укуктар, ВИЧ, СПИД, турак жай, өлүм жазасы, эмиграция, расизм ж.б. Жогорку комиссар БУУнун органдары, атап айтканда Балдар фонду (ЮНИСЕФ), ЮНИСКО, ПРООН, КЖКБ ж.б. менен өз ара аракеттенет жана кызматташат.

2008-жылы Бишкекте Борбордук Азия үчүн БУУнун Жогорку Комиссарынын Адам укуктары боюнча башкармалыгы (ЖКАУБ) түзүлгөн. Башкармалык адам укуктары жаатындагы эксперттик билимдердин маанилүү булагы болуп саналат жана аймактагы көптөгөн субъекттер, анын ичинде жарандык коом, баяндамаларды даярдоо жана андан аркы ишмердүүлүк боюнча улуттук укук коргоо механизмдери жана эл аралык коомчулук менен тыгыз кызматташат.

Кыргызстандын түрдүү түзүмдөрү (мамлекеттик органдар, БӨУ ж.б.) БУУнун Адам укуктары боюнча кеңешине мезгил-мезгили менен (2010, 2015, 2020-жж.) Улуттук баяндама түрүндө тиешелүү отчетторду берүү менен улуттук деңгээлдеги укук коргоо иштерине активдүү катышып келет. Республика бул Кеңешке үчүнчү жолу мүчө болуп шайланды. Акыркысы 2022-жылдын 11-октябрында БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 77-сессиясынын 17-отурумунда 2023-2025-жылдар аралыгына болгон. [//kyrgyzstan.un.org](http://kyrgyzstan.un.org).

БУУнун Качкындар маселелери боюнча жогорку комиссарынын башкармалыгы (БУУ КЖКБ) - Экинчи дүйнөлүк согуш жана дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү андан кийинки окуялар эл аралык коргоого муктаж болгон көптөгөн адамдардын (биринчи кезекте качкындардын) жер которушуна алып келгендигин эске алып, БУУ 1950-жылы атайын түзүмдү түзгөн, анын милдетине алардын көйгөйлөрүн чечүү боюнча маселелердин бүтүндөй комплекси кирген-БУУ КЖКБ (БУУнун Качкындар маселелери боюнча жогорку комиссарынын башкармалыгынын уставы. Генералдык Ассамблеянын 1950-жылдын 14-декабрындагы №428 (V) резолюциясы менен кабыл алынган). Уставда Жогорку комиссардын ишмердиги өзүнүн мүнөзү боюнча толугу менен саясаттан алыс экендиги баса белгиленет: ал гуманитардык жана социалдык мүнөзгө ээ жана жалпы эреже катары качкындардын айрым топторуна жана категорияларына гана тиешелүү. БУУнун бул кызмат адамы Генералдык Ассамблея же Экономикалык жана Социалдык Кеңеш тарабынан берилген директивалардын негизинде иш алып барат. Жогорку комиссардын компетенциясы төмөндөгүлөргө жайылтылган:

1) 1926-жылдын 12-майындагы жана 1928-жылдын 30-июнундагы Макулдашуунун жана 1933-жылдын 28-октябрындагы жана 1938-жылдын 10-февралындагы конвенциялардын, 1939-жылдын 14-сентябрындагы Протоколдун жана Качкындардын иштери боюнча эл аралык уюмдун уставынын негизинде качкындар катары каралгандардын бардыгына;

2) 1951-жылдын 1-январына чейин болгон окуялардын натыйжасында жана расасына, дин тутуусуна, жарандыгына же саясий ынанымдарына жараша куугунтуктун курмандыгы болуп калуудан толук негиздүү кооптонуулардан улам өзүнүн жарандык таандыктыгынын өлкөсүнөн тышкары жүргөн жана ошол өлкөнүн өкмөтүнүн коргоосунан пайдалана албаган же ушундай коркуунун натыйжасында же жеке ыңгайлуулугун эске алуу менен байланышпаган себептерден улам мындай коргоону каалабаган ; же белгилүү жарандыгы жок болуп, өзүнүн мурдагы адаттагы жашаган жеринен тышкары жүрүп мындай кооптонуунун натыйжасында же жеке ыңгайлуулугун эске алуу менен байланышпаган себептер боюнча ага кайта албаган же келүүнү каалабаган бардык адамдарга.

Мындан тышкары, Устав Жогорку комиссардын милдеттерине кирбеген адамдардын тизмесин аныктайт. Жогорку комиссар качкындарды коргоону камсыз кылат, анын Башкармалыгынын компетенциясына аларга төмөндөгү жол менен кам көрүү кирген:

a) качкындарды коргоо жөнүндө эл аралык конвенцияларды түзүүгө жана ратификациялоого, бул конвенциялардын токтодорунун аткарылышына байкоо жүргүзүүгө жана аларга зарыл түзөтүүлөрдү киргизүүгө көмөктөшүү;

b) өкмөттөр менен атайын макулдашуулардын жардамы менен качкындардын абалын жеңилдетүү жана коргоого муктаж качкындардын санын азайтуу максатында ар кандай иш-чараларды аткарууга көмөктөшүү;

c) качкындарды ыктыярдуу репатриациялоого же алардын жаңы өлкөлөрдө аралашып кетүүсүнө багытталган өкмөттүк жана жеке аракеттерге көмөктөшүү;

d) эң муктаж категорияларына киргендерди эске алуу менен качкындардын ар кандай мамлекеттердин аймагына жетүү мүмкүнчүлүгүн жеңилдетүү;

e) качкындардын мүлкүн, айрыкча аларды жайгаштыруу үчүн зарыл болгон мүлктү которууга уруксат алууга аракет кылуу;

f) өкмөттөрдөн алардын аймагындагы качкындардын саны жана алардын абалы, ошондой эле аларга тиешелүү мыйзамдар жана эрежелер боюнча маалымат алуу;

g) кызыкдар өкмөттөр жана өкмөттөр аралык уюмдар менен тыгыз байланышта болуу;

h) анын пикири боюнча качкындар маселеси менен алектенген жеке уюмдар менен эң эле максаттуу болгон байланышты аныктоо;

i) качкындарга кам көрүү менен алектенген жеке уюмдардын аракеттерин координациялоону жеңилдетүү.

Анын тескөөсүнө берилген каражаттардын чегинде Жогорку комиссар ишмердүүлүктүн ушундай башка түрлөрү, анын ичинде Генералдык Ассамблея тарабынан аныкталышы мүмкүн болгон репатриация жана жайгаштыруу менен алектенет. Мындан тышкары, Жогорку комиссарга качкындарга жардам берүү үчүн ал тарабынан алынган бардык коомдук же жеке каражаттарды башкаруу жана аларды жеке жана талап кылынса, ал мындай жардам көрсөтүү үчүн эң квалификациялуу деп эсептеген мамлекеттик мекемелердин ортосунда бөлүштүрүү милдети жүктөлөт.

Жогорку комиссар өзүнүн жылдык баяндамасына бул жааттагы иши жөнүндө отчетту камтыйт жана өз көз карашын Генералдык Ассамблеяда, Экономикалык жана Социалдык Кеңеште жана алардын көмөкчү органдарында баяндоого укуктуу.

БУУнун КЖКБнын уставы уюштуруу жана каржы маселелерин дагы, атап айтканда, Жогорку комиссарды шайлоо тартибин, анын ыйгарым укуктарынын мөөнөтүн, кеңсенин жайгашкан жерин, каржылоо булактарын ж.б. жөнгө салат.

БУУ КЖКБ өзүнүн ишмердүүлүк жылдарында качкындар жана ички жер которгондор маселелери менен алектенген таасирдүү органга айланды. КЖКБ өзүнүн жылдык баяндамаларында дүйнөдөгү качкындардын санынын өсүшүн: айрыкча Сириядагы, Мьянмадагы, Пакистандын айрым райондорундагы, ошондой эле дүйнөнүн башка өлкөлөрүнөн жана региондорунан качкындарды белгилейт. Европалык негиздеги жаңы көрүнүш катарында украин-орус аскердик жаңжалдын жүрүшүндөгү Украинадан качкындардын келиши болду.

Азыркы күндө Филиппо Гранди жетектеген БУУ КЖКБнын дүйнөнүн 134 өлкөсүндө, анын ичинде мурдагы СССР республикаларында кеңселери бар. Негизинен БУУга мүчө мамлекеттердин ыктыярдуу салымдарынын эсебинен түзүлгөн Уюмдун бюджетти 2022-жылы 136 өлкөдө жүргүзүлгөн операцияларга 8,994 млрд. долларды түзгөн. Бул сумманын дээрлик жарымы Жакынкы Чыгыш жана Африка өлкөлөрүндөгү миллиондогон адамдардын, ошондой эле үйлөрүн таштап кеткен Ооганстандын, Эфиопиянын тургундарынын ж. б. Оор абалына тез чара көрүү боюнча чараларга корогон.

БУУнун чек ара аралык уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча 2000-жылдагы Конвенциясы - акыркы он жылдыктарда дүйнөдө кеңири жайылган кылмыштуулуктун жогоруда аталган түрүнүн аныктамасын камтыган документ. Конвенцияга ылайык (3-бер.), «чек ара аралык уюшкан кылмыштуулук» түшүнүгүнүн аныктамасында төмөнкүлөрдө жасалган кылмыштар айтылат:

- бирден ашык мамлекетте;
- бир мамлекетте, бирок кылмышты даярдоонун, пландаштыруунун, жетектөөнүн жана контролдоонун олуттуу бөлүгү башка мамлекетте жүргүзүлөт;
- бир мамлекетте, бирок эки же андан көп мамлекетте кылмыштуу иш жүргүзгөн уюшкан кылмыштуу топтун катышуусу менен;
- бир мамлекетте, бирок алардын кесепеттери башка мамлекетке олуттуу таасирин тийгизет. Конвенция катышуучу өлкөлөрдү уюшкан кылмыштуу топко катышууну криминалдаштыруу, акчанын изин жашыруу

менен күрөшүү, коррупцияны криминалдаштыруу, юридикалык жактардын жоопкерчилиги, жасалган жосундун оордугун эске алуу менен кылмышкерлерди куугунтуктоо жана жазалоо боюнча мыйзамдык жана башка чараларды көрүүгө милдеттендирет. Документте ошондой эле чек ара аралык кылмыштарды териштирүүдө катышуучу өлкөлөрдүн юрисдикциясы, экстрадициялоо, биргелешкен тергөө, күбөлөрдү коргоо, кылмыштардын курмандыктарына жардам көрсөтүү жана коргоо ж. б. маселелери чечилген. **(United Nation Convention Against Transnational Organised Crime. N.Y. 2000.)**

Укук коргоо органдары, анын ичинде ИИМ белгилегендей, биздин республикада чек ара аралык уюшкан кылмыштуулук (баңгизаттарды мыйзамсыз ташуу, адамдарды, курал-жарактарды сатуу ж.б.) да орун алууда. (КРнын 2021-жылдын 28-октябрындагы Кылмыш-жаза кодексинин 231-бер. карагыла).

Бүткүл дүйнөлүк мигранттар күнү (жыл сайын 18-декабрь) – БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан 2000-жылдын 4-декабрында жарыяланган (№55/93 резолюция). Бул күнү БУУнун Башкы Ассамблеясы бардык эмгек мигранттарынын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктарын коргоо боюнча эл аралык конвенцияны кабыл алган. Ошондон бери Эл аралык мигранттар күнү жыл сайын дүйнө жүзү боюнча белгиленип келет, бул күн мигранттардын маанилүү салымдарын таануу жана алар туш болгон кыйынчылыктарга көңүл буруу үчүн белгиленет.

Кыргыз Республикасы 2003-жылдын 15-апрелинде «1990-жылдын 18-декабрындагы бардык эмгек мигранттарынын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктарын коргоо боюнча эл аралык конвенцияга Кыргыз Республикасынын кошулуусу жөнүндө» Мыйзамды кабыл алуу менен Конвенцияга кошулган.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы №4 «Миграциялык кырдаалды жакшыртууга багытталган чараларды кабыл алуу жөнүндө» Жарлыгына ылайык, 2021-2030-жылдарга карата биздин республиканын миграциялык саясатынын Концепциясы иштелип чыккан жана бекитилген.

Бул документ Кыргыз Республикасындагы миграциялык процесстерди жөнгө салуу боюнча узак мөөнөттүү көз карашты чагылдырат.

Миграция чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын бири болуп Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлиги саналат. (Тармактык министрликтин расмий сайты: <https://mlsp.gov.kg/>). Ведомство алдындагы мекеме болуп Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине караштуу Жарандарды чет өлкөгө эмгекке орноштуруу борбору саналат. (Борбордун сайты:<https://migrant.kg/>).

– В –

Виза - чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга виза режими бар өлкөлөргө баруу укугун берген паспорттогу же башка жол жүрүү документиндеги белги. Бул өлкөлөргө биринчи кезекте өнүккөн өлкөлөр кирет, мисалы, АКШ, Евробиримдик өлкөлөрү ж.б. Виза режими өлкөнүн ички коопсуздугун камсыз кылуу, үчүнчү өлкөлөрдүн жарандарынын, б. а. тобокелдүү өлкөлөрдүн массалык кирүүсүнө жол бербөө максатында киргизилген. Жогорку өнүккөн өлкөлөр, эреже катары, өз ара визасыз режимди колдонушат.

Кыргызстанда да виза колдонулат, ал Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилүүчү бирдиктүү мамлекеттик стандартка, формага, сыпаттамага ээ. (КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы № 61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамы. Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/350>). Кыргыз Республикасынын жарандары визаны жөнөкөйлөштүрүлгөн тартипте тариздей ала турган, чет мамлекеттердин бир тараптуу чечиминин негизинде бара ала турган, ошондой эле өз ара макулдашуулардын негизинде жалпы жарандык паспорттордун ээлери үчүн визасыз режимде бара ала турган өлкөлөрдүн тизмеси КР ТИМдин расмий сайтында жарыяланган. (Кирүү режими:<https://mfa.gov.kg/ru/osnovnoe-menu/konsulskie-uslugi/konsulskie-vizovye-voprosy/izovye-i-bezvizovye-rezhimy>).

Виза саясаты - мамлекет өлкөгө кирүү укугун алуу критерийлерин аныктаган саясат. Визадан бошотулган мамлекеттердин тизмесине кирбеген өлкөлөрдүн жарандары ал өлкөгө кирүү үчүн виза алышы керек. Кыргыз Республикасы мамлекеттин тышкы саясатынын курамдык бөлүгү катары

өзүнүн визалык саясатын жүргүзөт жана мамлекеттер аралык мамилелердин сапатына түздөн-түз көз каранды. Кыргыз Республикасына кирүү жана андан чыгуу тартиби, чет өлкөлүк жарандардын республиканын аймагы аркылуу транзиттик өтүү маселелери жана тышкы миграция жаатындагы ар кандай укуктук мамилелер Кыргыз Республикасынын 2000-жылдын 17-июлундагы №61 "Тышкы миграция жөнүндө" Мыйзамы менен жөнгө салынат. Кыргызстан ЕАЭБ, КМШ өлкөлөрү менен визасыз режимди колдойт, ошондой эле бул жаатта башка мамлекеттер менен бир катар келишимдерге ээ, бул КР жарандарына ондогон өлкөлөргө виза ачпастан барууга мүмкүнчүлүк берет. Бардык чет мамлекеттердин жарандары Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнө же консулдук мекемелерине кайрылбастан, 90 күнгө чейинки мөөнөткө Интернет аркылуу, ошондой эле "Электрондук виза" системасы аркылуу өлкөнүн мамлекеттик чек арасы аркылуу эл аралык өткөрүү пункттарындагы визалык пункттар аркылуу Кыргыз Республикасынын кирүү-чыгуу туристтик же ишкердик визаларын ала алышат. **(Кыргыз Республикасынын «Электрондук виза» сайты: www.evisa.e-gov.kg).**

Визаран (Visa Run) – кирген өлкөдө мыйзамдуу болуу мөөнөтүн жаңыртуу үчүн мамлекеттин чек арасынан өтүү. Визаран, эреже катары, эл аралык практикада, анын ичинде ЕАЭБ өлкөлөрүндө кеңири колдонулат. Мисалы, 2023-жылдагы "Казакстанга иммигранттардын кирүү жана келүү эрежелерине" киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык, Казакстанга кирүү үчүн виза талап кылынбаган чет өлкөлүктөр өлкөдө 30 күн жүрө алышат. Бирок 180 күндүн (алты ай) ичинде алардын жалпы болуу мөөнөтү 90 күндөн ашпашы керек. Казакстанга келген ЕАЭБдин (Кыргызстан, Белоруссия жана Армения) жарандары 180 күн ичинде 90 күндөн ашык эмес жүрө алышат.

Россиянын жарандары Кыргызстанга киргенден кийин 30 календардык күн каттоосуз жүрө алышат. Эгерде сиз республикада калууну пландап жатсаңыз, анда атайын арыз берүү менен каттоодон өтүшүңүз керек. Айрыкча РФда жүргөн кыргызстандык мигранттар визанын мөөнөтү бүтө электе РФнын сыртына чыгып, кайра өлкөгө кайтып келип, ошону менен РФда болуу мөөнөтүн жаңыртышат.

Виктимизация – бул бир адамдын же адамдардын тобунун кылмыштуу кол салуусунун курмандыгы болуу процесси же акыркы натыйжасы.

Виктимизация процессин атайын илимий тармак - виктимология изилдейт. (Додонов В. Н., Ермаков В. Д., Крылова. М. А. ж.б. Чоң юридикалык сөздүк. М.:Инфра, 2001).

Көбүнчө жабырлануучунун өзү кылмышкерлерди жабырлануучунун жүрүм-турумунан, атап айтканда, өз жөндөмдөрүнө ишенбестиктен, өзү үчүн маанилүү болгон кээ бир маселелерди чече албагандыгынан улам козутат, бул кылмышкерлерге потенциалдуу жабырлануучунун алсыз жактарын түшүнүүгө жана аларды өз максаттары үчүн колдонууга мүмкүндүк берет. Дароо эскертүү жасайлы: бизди адамдардын трафигинин контекстиндеги гана курмандыктар кызыктырат. Кылмыштардын калган түрлөрү биздин көңүлүбүздөн тышкары. Улгайган адамдардын (ата-энелеринин, камкорчуларынын ж.б.) тийиштүү көзөмөлү жок адамдар, белгилүү бир жашай турган жайы жок адамдар, баңгилер, селсаяктар, жаш балдар, ошондой эле калктын башка аялуу топторунун адамдары адамдардын трафигинин потенциалдуу курмандыгы болушу мүмкүн. Адамдардын трафигинин потенциалдуу курмандыктарынын арасында (виктимизация) укук коргоо органдары, камкордук органдары профилактикалык чараларды көрүүгө тийиш. (КР КЖКнын 140-166-беренелери адамдарды сатуу үчүн жазанын чараларын белгилейт).

– Г –

Гастарбайтер - өнүкпөгөн өлкөдөн өнөр жайы өнүккөн өлкөгө тартылган чет өлкөлүк жумушчу (Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.. Современный экономический словарь. Ондолуп 2-басылып чыгарылышы. М.: ИНФРА М. 479 б.. 1999). Эреже катары, гастарбайтерлер ата мекендик жумушчуларга салыштырмалуу азыраак эмгек акыга иштөөгө даяр. «Гастарбайтер» деген сөз бара-бара орус тилинде колдонуудан чыгып калган. Анын ордуна «эмгек мигранты» деген термин келген. Россияда мурдагы СССР өлкөлөрүнөн келген жана жумушчунун квалификациясына төмөн талаптар менен аз акы төлөнүүчү жумушта иштеген адамдарды ушинтип аташат. Акыркы жыйырма жыл аралыгында Россияда бир миллиондон ашык кыргызстандык эмгек мигранттары эмгектенип келет.

Гендердик теңчилик - аялдар менен эркектердин ар кандай топторунун ар түрдүүлүгүн таануу менен аялдардын да, эркектердин да кызыкчылыктарын, муктаждыктарын жана артыкчылыктарын эске алуу. Гендердик теңчилик аялдардын көйгөйү эмес, бирок эркектерге да, аялдарга да таасирин тийгизиши керек. Бүгүнкү күндө дүйнөнүн ондогон өлкөлөрүндө жыныстардын гендердик тендиги маселеси өтө актуалдуу болуп саналат, анын ичинде мамлекеттик бийлик органдарын, анын ичинде улуттук парламенттерди түзүүдө. **(Аялдарга карата басмырлоонун бардык формаларын жоюу жөнүндө Конвенция. Башкы Ассамблеянын 1979-жылдын 18-декабрындагы 34/180 резолюциясы менен кабыл алынган).** Кыргыз Республикасы Пекин иш-аракеттер платформасына (ПИП) кошулуп, бир катар эл аралык конвенцияларды, анын ичинде аялдарга карата басмырлоонун бардык формаларын жоюу жөнүндө БУУнун Конвенциясын (АБФЖ) ратификациялап, эл аралык милдеттенмелерди, анын ичинде БУУнун келишимдик органдарынын алдында отчеттуулук боюнча милдеттенмелерди кабыл алган. Кыргыз Республикасы ошондой эле Туруктуу өнүгүүнүн максаттарын (ТӨМ) улутташтыруу аркылуу БУУнун 2030-жылга чейин Туруктуу өнүгүү боюнча күн тартибинин алкагындагы эл аралык милдеттенмелердин аткарылышын ырастаган. 2030-жылга чейин гендердик теңчиликке жетишүү боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук стратегиясы мамлекеттик гендердик саясаттын негизги артыкчылыктарын карайт.

Биздин республиканын Конституциясында жыныстардын тең укуктуулугу жана мүмкүнчүлүктөрү принциби жөнүндө жоболор сакталган. Гендердик теңчиликке жетишүү боюнча саясатты ишке ашыруунун мыйзамдык негизин 2008-жылы жаңыланган «Эркектер менен аялдар үчүн бирдей укуктар менен бирдей мүмкүнчүлүктөрдүн мамлекеттик кепилдиктери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы такталган ишке ашыруу механизми менен түзөт. 2017-жылы "үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо жөнүндө" Кыргыз Республикасынын жаңы Мыйзамы кабыл алынган.

Графологиялык (Кол жазма) экспертиза – Кол менен жазылган тексти жазган, ага кол койгон ж.б. адамды аныктоо (идентификациялоо) жол-жобосу. Бул экспертизаны мамлекеттик органдар (сот, тергөөчү, салык кызматы ж.б.) гана эмес, ошондой эле жеке жана юридикалык жактар да дайындай алышат. Графологиялык экспертизанын объектилери ар түрдүү болушу мүмкүн, ошондуктан мындай экспертизаны жүргүзүү зарыл болгон адамдардын

чөйрөсү да кенен. Графологиялык экспертизанын идентификациялык милдеттерине ошондой эле адамдын ар кандай сызылып жазылган объектилерди (тексттерди, кыскача жазууларды, кол тамгаларды) жазуу фактысын аныктоо кирет.

Графологиялык экспертиза идентификациялык эмес маселелерди да чечет. Экспертиза тексттин авторунун жынысын жана психофизикалык абалын, анын жазылышынын узактыгын, ошондой эле кол жазманын аткарылышынын жагдайларын жана шарттарын аныктоо үчүн дайындалышы мүмкүн. Жогорудагы келтирилген маселелер диагностикалык милдеттерге тиешелүү. Кайталап графологиялык экспертиза жүргүзүү эксперттин корутундусунун тактыгы жетишсиз жана толук эмес болгон учурларда сот тарабынан дайындалат. Сот кайталап экспертиза жүргүзүүнү ошол эле же башка экспертке тапшырат. Баштапкы экспертизанын тууралыгына же негиздүүлүгүнө күмөн санаганда, сот кайталап экспертиза жүргүзүүнү башка экспертке же башка эксперттерге дайындайт.

Кайра экспертиза дайындоо жөнүндө сот өзүнүн аныктамасында экспертиза жүргүзүү зарылчылыгына түрткү бериши керек. Соттун аныктамасында ошондой эле төмөнкү фактылар чагылдырылууга тийиш: мурдагы экспертиза ким тарабынан, качан жана кандай маселелер боюнча жүргүзүлгөн, кандай тыянактар чыгарылган, кандай жагдайлар шек туудурат, кайталап графологиялык экспертиза жүргүзүүнүн жүрүшүндө кандай маселелерди чечүү зарыл ж. б. **(КРнын Юстиция министрлигинин сайты).**

Грин-карта (англис тилинен «Жашыл карта») – бул анын ээсине АКШда туруктуу жашоого укук берген документ. Грин-картаны ар кандай жолдор менен алууга болот, алардын бири - өлкөнүн бийликтери тарабынан өткөрүлгөн лотерея. Анын мыйзамдарында бул ыкма Diversity Immigrant Visa Program (иммиграциялык ар түрдүүлүк виза программасы) деп аталат. Иш-чаранын мааниси - өлкөнүн азыраак өкүлчүлүгү болгон дүйнөнүн аймактарынан келген адамдарды тартуу менен АКШнын этникалык көп түрдүүлүгүн жогорулатуу. АКШ үчүн бул милдет - белгилүү болгондой, Улуу Британиядан, Даниядан, Швециядан, Ирландиядан ж.б. **(Outline of U.S. History. Bureau of International Programs U.S. Department of State. 2005, p. 20-35.)** келген мигранттар негиздеген жана кийинчерээк Германиядан,

Италиядан, Франциядан, Россиядан, Украинадан, Кытайдан, Филиппинден, Индиядан, Япониядан, Палестинадан, Мексикадан, Вьетнамдан, Испаниядан, Араб, Африка жана башка өлкөлөрдөн келгендерди өзүнө тартып турган өлкө. Анткени АКШ мигранттардын өлкөсү, ал азыр да мигранттарды кабыл алган негизги өлкө болуп саналат.

Грин карта лотереясынын жеңүүчүлөрү кокустан, башкача айтканда, ар кандай анкеталык маалыматтарга, мисалы, жумушунун, кесибинин түрүнө, англис тилин билүүсүнө жана башкаларга карабастан аныкталат, Айтмакчы, лотереяны утуп алуу мүмкүнчүлүгү аз - болгону 1,1%. Лотерея расмий түрдө АКШнын Мамлекеттик Департаменти тарабынан жылына бир жолу өткөрүлөт. Лотереяга дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн, анын ичинде мурдагы советтик республикалардын тургундары катыша алышат. Грин-карта, эгер сиз буга чейин белгилүү болгон миграциялык түшүнүктү колдонсоңуз, анда анын ээси АКШнын аймагында мыйзамдуу түрдө жашай алат, демек, мыйзамдуу түрдө жумушка орношот, окуйт, кыймылсыз мүлк сатып алат, өлкөгө саякаттайт ж. б. Албетте, грин-карта ээси үчүн кирүү жана чыгуу боюнча америкалык виза талап кылынбайт. Грин-картанын ээси үчүн бирден-бир, бирок өтө маанилүү талап – ал жылына кеминде 6 ай АКШнын аймагында болушу керек. Грин-карта мөөнөтсүз негизде берилет, башкача айтканда, эгерде кылмыш кылбаса жана АКШда милдеттүү мөөнөткө калса, анда бул документ менен өмүр бою жашай алат. Маанилүү эскертүү: беш жылдан кийин, грин-картанын ээси Америка жарандыгын алуу үчүн кайрылууга укуктуу, ал эми оң тараптуу жооп болсо, АКШнын толук кандуу жараны болуп калат.

Грин-картанын ээси болуунун башка жолдорунун катарына АКШ жараны менен никеге туруу, ал өлкөдө жакын туугандарынын жашоосу, америкалык компаниялардан жогорку квалификациялуу адисти талап кылуу, ошондой эле АКШдан саясий башпаанек алуу кирет.

Эми лотерея ойнотуунун натыйжасында грин-карта алууга тиешелүү бир нече кызыктуу кеңештер жана фактылар. АКШда жыл сайын 50 миң грин-карта ойнотулат. Бул учурда каалоочулар күзүндө тапшырык (заявка) бериши керек (адатта октябрь жана ноябрь айларында). Лотерея ойнотуу өзү жазында өткөрүлөт, анда компьютер кокусунан бактылуу адамдарды аныктайт. Эске салсак, АКШда алар менен бирге анын аялы/күйөөсү (никеси грин-картаны

утуп алгандан кийин болсо да) жана 21 жашка чейинки балдары грин-карталар үчүн бара алышат.

Лотереянын катышуучулары минималдуу талаптарга ылайык келүүсү керек. **(See: Wikipedia: United States Permanent Resident Card)**. Эске алуучу нерсе, арыз берүү учурунда жаңы санарип сүрөтүн тартуу керек же акыркы сүрөтүн сканерлөө керек. Өз колу менен толтурулган арызга эл аралык сапарга чыгууга укук берген жарактуу паспорт тиркелээри айтпаса да түшүнүктүү. Көбүрөөк маалымат алуу үчүн АКШнын элчилигине кайрылууга болот.

Белгилей кетсек, Кыргызстандын жарандары «грин-карта» лотереясын ойнотууга бир нече жолу ийгиликтүү катышып, анын бардык мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланышкан. Мисалга алсак, 2012-жылдан 2017-жылга чейин Кыргыз Республикасынын 3 миң 581 жараны грин-карта алышкан. Мындай маалыматтарды чет өлкөдөгү орус тилдүү жалпыга маалымдоо каражаттары мыйзамдуу жана мыйзамсыз иммигранттар, берилген грин-карталардын жана сертификаттардын саны тууралуу АКШнын Улуттук коопсуздук департаментинин (DHS) шилтемесине таянуу менен берип келет. 2021-жылы грин-картаны 2 миң кыргызстандык утуп алган. «Грин-карта» лотереясын ойнотууга катышууну каалаган биздин жарандарыбыздын саны жылдан жылга өсүүдө (kaktus.media. Акыркы кайрылуу – 2023-жыл 10-июнь).

– Д –

Дактилоскопия – бул криминалистиканын бир бөлүмү, ал манжалардын тактарын алуу, аларды классификациялоо жана атайын картотекаларда сакталган дактилоскопиялык карточкалардын маалыматтары менен салыштыруу жолу менен адамдарды идентификациялоо үчүн колдун манжаларынын тырмак фалангаларынын (папиллярдык сызыктардын) ички (алакан) беттеринин тери оймолорунун түзүлүшүн изилдейт. Дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө манжа издери жазык кылмыштарын жасаган же шектүү адамдарды аныктоо үчүн колдонулат. Бул ыкма башпаанек издегендерди кабыл алуу процедурасында да кеңири колдонулат, бул эл аралык коргоону камсыз кылуу боюнча кайталанган суроо-талаптардан качат. Мисалы, 2003-жылдын 15-январынан тартып Европа биримдигинде "Евродак" Борбордук бюросу иштейт, анда башпаанек издеген, тышкы чек араларды мыйзамсыз кесип өткөн, Евробиримдиктин аймагында мыйзамсыз жүргөн адамдар жөнүндө

маалыматтар камтылган. **(Commission of the European Communities, Brussels, 5.5.2004 SEC (2004) 557 Commission Staff Working Paper. First Annual Report to the Council and the European Parliament on the Activities of the EURODAC Central Unit.)**

Манжа издерин алуу мажбурлап же ыктыярдуу түрдө болушу мүмкүн. Манжа издерин ыктыярдуу алуу – бул чет өлкөлүк паспорт алуу үчүн маалымат базасына биометрикалык маалыматты кошуу, ошондой эле кооптуу кырдаалда турган адамды тез идентификациялоо мүмкүнчүлүгү. **(Чоң юридикалык сөздүк. - Сухарев А. Я., Крутских В. Е. М.: Инфра-М. 2003.)**. Дактилоскопия мигранттардын ар кандай категорияларына, айрыкча эл аралык мигранттарга карата кеңири колдонулат. Мисалы, Кыргызстандан барган эмгек мигранттары Россияда узак мөөнөткө жүрүү үчүн милдеттүү түрдө дактилоскопиядан өтүшөт. Өз өлкөсүнүн аймагында же анын чегинен тышкары жашаган КР жарандары да биометрикалык каттоодон өтүүгө милдеттүү. Биометрикалык маалыматтар - бул алардын негизинде анын өздүгүн аныктоого мүмкүн болгон биометрикалык маалыматтардын субъектисинин физиологиялык жана биологиялык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөөчү маалыматтар. **(Закон «Кыргыз Республикасынын жарандарын биометрикалык каттоо жөнүндө» КРнын Мыйзамы, 14-июль 2014-жыл №136)**.

Декриминалдаштыруу - колдонуудагы кылмыш-жаза мыйзамында кылмыштуу жана жазалануучу катары каралган, бирок ар кандай себептерден улам алар өзүнүн коомдук коркунучун жоготкон жосундардын же конкреттүү жосундардын чөйрөсүн аныктоо процесси, же болбосо кылмыш-жаза-укуктук таасир көрсөтүү инструменттеринин жардамы менен мындай жосундар менен күрөшүү натыйжасыз, мүмкүн эмес же максатка ылайыксыз. Декриминалдаштыруу натыйжа катары өз кезегинде кылмыштуу жана жазыктык жактан жазалануучу жосундардын чөйрөсүн тарытуу же кылмыштардын конкреттүү курамын алып салуу максатында кылмыш-жаза мыйзамынын жалпы жана өзгөчө бөлүгүнүн конкреттүү ченемдерин өзгөртүү боюнча ишмердикти билдирет. **(Аванесов, Г.А. Криминология: окуу колдонмо / Г.А. Аванесов.- 6-басылышы, кайрадан иштелип чыгып, толукталды. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. – 97-б.)**. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде, жосун кылмыш эмес деп таанылган учурда, башкача айтканда ушул Кодексте каралган жосунду

кылмыш жазасынан алып салган мыйзам күчүнө киргенде, адам кылмыш-жаза жоопкерчилигинен токтоосуз бошотулат. (КРнын 2021-жылдын 28-октябрындагы №127 Кылмыш-жаза кодексинин IV бөлүгүнүн 10-главасы, 55-бер.).

Диаспора (грек тилинен которгондо - "чачыроо") - өзүнүн келип чыккан өлкөсүнөн тышкары жашаган жана жашаган өлкөсүндө бирдиктүү жана туруктуу этникалык топторду түзгөн, өзүнүн инсандыгын жана коомчулугун сактоо жана өнүктүрүү үчүн туруктуу социалдык институттарга ээ болгон кандайдыр бир элдин (этностун) белгилүү бир бөлүгү (**Социология: Энциклопедия/ түз. А.А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко - Мн.: Китеп үйү, 2003**).

Төмөнкүлөр Диаспорага таандык дегенди билдирет:

- 1) этникалык борбордон алыстыгы;
- 2) Мекендин белгилүү бир көз карашы;
- 3) кабыл алуучу коомдо толук интеграциянын жоктугу;
- 4) чыккан өлкөсүнө кайтып келүү;
- 5) Мекенди калыбына келтирүүнү жактоо (бардык мааниде);
- 6) Мекен менен байланышкан этно-улуттук аң-сезимге ээ болуу.

Көп жылдык дүйнөлүк практика көрсөткөндөй, Диаспора көптөгөн мамлекеттердин тышкы саясатынын маанилүү куралы болуп саналат. Көбүнчө диаспора Тарыхый мекенине маанилүү саясий жана экономикалык колдоо көрсөтөт, мисалы Израиль, Индия, Армения. Диаспора улуттук маданиятты, тилди коргоо, сактоо боюнча, ошондой эле улуттук аң-сезимди калыптандырууда маанилүү ролду аткарат. Айрым диаспоралар тарыхый мекени менен туруктуу байланышта болушат.

Тарыхый жактан алганда, диаспоралар калктын кандайдыр бир тобун мажбурлап же ыктыярдуу эмиграциялоо жолу менен тарыхтын байыркы мезгилинде пайда болгон. Адатта, ошол мезгилде "эмиграциянын" пионерлери кеңири жайылган колонияларды түзгөн соодагерлер болгон, алар финикиялыктар, гректер жана еврейлер үчүн кадимки көрүнүш катары саналган. Эллиндештирилген еврейлердин чөйрөсүндө «диаспора» термини б.э.ч. 586-жылы вавилондуктар тарабынан Иудей падышалыгынан күч менен кууп чыккан (галут) жана 136-жылы римдиктер тарабынан Иудей провинциясынан чыккан Израил Жеринен тышкары ыктыярдуу жашаган еврей жамааттарына карата колдонулган. Септуагинтанын түзүлүшү менен диаспора

түшүнүгү дээрлик жалаң гана Израил Жеринен куулган еврейлерге карата колдонула баштаган.

Азыркы маанисинде «диаспора» термини ХХ кылымдын аягынан баштап колдонулуп, еврейлер менен гана байланышкан баштапкы тар маанисин жоготот. Айрым мамлекеттер өз диаспоралары менен тыгыз байланышта экендиги жашыруун деле эмес. Ошондой эле келип чыккан өлкөнүн актуалдуу тышкы саясий милдеттерин чечүүдө диаспоралардын активдүү позициясы да бар. Мисалы, Франциядагы жана АКШдагы армян диаспорасы Биринчи дүйнөлүк согуш жылдарында Түркияны геноцид саясатын жүргүзгөн деп айыптаган идеяны колдогон.

Бүгүнкү күндө дүйнөдөгү ири диаспоралардын катарына төмөнкүлөр кирет: кытайлыктар - 50 миллиондон ашык адам; индиялыктар - 25 миллиондон ашык адам; орустар - 25 миллиондон ашык адам; поляктар - 21 млн. адам; украиналыктар - 12 миллионго жакын; армяндар - 8 миллионго жакын; еврейлер - 8 миллионго жакын адам; италиялыктар - 8 миллионго жакын адам; гректер - 7 миллионго жакын адам; (Черкес (адыгейлер) - 7,5 миллиондон ашык адам жана башкалар (Википедия. Диаспора//ru.m.wikipedia.org).

Эми кыргыз диаспорасы тууралы айта кетели. Дүйнө жүзү боюнча 204 диаспора коомчулугу бар. Алардын ичинен, Россия Федерациясында - 130 (Москва, Санкт-Петербург, Екатеринбург, Новосибирск, Нижний Новгород, Томск, Омск, Якутск ж.б.); Казакстанда - 11 (Алма-Ата, Астана, Петропавловск ж.б.); Өзбекстанда, Тажикстанда жана Түркмөнстанда – 1ден диаспора; Украинада - 1; Түркияда - 2, ФРГда - 10. АКШда расмий түрдө 4 диаспора катталган, анда КРнын жарандарынын жалпы саны 20 миңден ашык (Чикаго, Нью-Йорк, Филадельфия, Цинциннати); Канадада 6 миңден ашык кыргыз жарандары жашайт, алардын ичинен Канаданын жарандыгын алган жарандар да бар. Ошондой эле, каттоодон өтпөгөн диаспоралар да бар (Торонто, Монреаль, Эдмонтон, Ванкувер Оттава); Улуу Британияда болжол менен 3500-4000 адам жашайт, алардын 4 диаспорасы да каттоодон өткөн эмес. Мындан тышкары, кыргыз диаспоралары Италияда, Австрияда, Чехияда, Словакияда, Корея Республикасында, Түркияда ж.б. бар (Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин диаспоралар жана мекендештер менен иштөө бөлүмүнүн учурдагы архиви. 2022-жылдын акырына карата маалыматтар).

Белгилей кетсек, биздин республика өзүнүн диаспораларын колдойт жана зарыл болгон учурда аларга ар тараптуу жардам көрсөтөт. Мисалы, КР Саламаттык сактоо министрлиги жакында Москва шаарында Милдеттүү медициналык камсыздандыруу системасы боюнча көрсөтүлүүчү Россиядагы Мамлекеттик медициналык кызматтардан пайдаланууга мүмкүнчүлүгү жок Кыргызстандын жарандары үчүн «Дарыгер» медициналык борборун ачты. Өз кезегинде айрым кыргыз диаспоралары өз республикасына жардам көрсөтүүдө. Мисалы, АКШдагы биздин диаспора Баткен облусундагы жабыр тарткандарга жардам көрсөтүү үчүн каражат чогултуу боюнча активдүү иштерди колдоду (**Embassy of the Kyrgyz Republik in the USA and Canada//mfa.gov.kg**).

Дискриминация (Кодулоо) - кандайдыр бир адамдардын, уюмдардын же мамлекеттердин укуктарын, артыкчылыктарын расасына, улутуна, мамлекетке таандыктыгына, мүлктүк абалына, саясий же диний ишенимдерине жараша атайылап чектөө же ажыратуу. Адам укуктары боюнча Жогорку комиссардын Башкармалыгы дискриминацияга каршы күрөштө дүйнөлүк лидер болуп саналат. Адам укуктары жаатында эл аралык укуктун сакчысы катары, Башкармалык БУУнун системасынын алкагында көптөгөн өлкөлөрдө жана дүйнө жүзүндө адам укуктары боюнча реформаларды жүргүзүүнү жактайт. Дурбан декларациясында жарандык эмес адамдарга, анын ичинде мигранттарга карата ксенофобия расизмдин заманбап формаларынын бири экендиги белгиленет. Мигранттар көбүнчө турак жайга, билимге, ден соолукка, жумушка жана социалдык камсыздоого болгон укуктары боюнча дискриминациянын курмандыгы болушат. Ар кандай эл аралык документтер, анын ичинде, **Башкы Ассамблеянын 1990-жылдын 18-декабрындагы 45/158 резолюциясы** менен кабыл алынган бардык эмгек-мигранттарынын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктарын коргоо боюнча Эл аралык конвенция дискриминация көйгөйүнө көңүл бурат жана адам укуктарын сактоо боюнча көрсөтмөлөрдү сунуштайт.

Документтерди легалдаштыруу - бул башка мамлекеттин аймагында колдонуу максатында бир мамлекеттин аймагында берилген документке юридикалык күч берүү процедурасы. Кыргыз Республикасынын аймагында биздин республиканын компетенттүү органдары тарабынан же алардын катышуусу менен түзүлгөн жана чет мамлекеттин аймагында пайдалануу үчүн

арналган документтер, эгерде чет мамлекеттин мыйзамдарынын талаптарына ылайык аларды ошол чет мамлекетте пайдалануу мыйзамдаштырууну жүзөгө ашырууну караган учурда легалдаштырууга жатат. Документти легалдаштыруу ар дайым ал берилген жана/же таризделген өлкөнүн гана аймагында жүзөгө ашырылат. чет өлкөлүк документтерди легалдаштыруу талабын жокко чыгаруучу 1961-жылдын 5-октябрындагы Гаага конвенциясына катышуучу мамлекеттердин (Гаага конвенциясына катышуучу өлкөлөрдүн тизмесин караңыз) аймагында жасалган расмий документтер (дипломатиялык же консулдук агенттер тарабынан жасалган документтерден жана коммерциялык же бажы операцияларына түздөн-түз тиешеси бар административдик документтерден тышкары) легалдаштыруудан бошотулган. Ошону менен бирге, Чет өлкөлүк документтерди легалдаштыруу талабын жокко чыгарган 1961-жылдын 5-октябрындагы Гаага конвенциясы бул мамлекеттердин Кыргыз Республикасынын ушул Конвенцияга кошулуусуна карата каршы пикирлерин билдирүүсүнүн натыйжасында Кыргыз Республикасы менен төмөнкү мамлекеттердин ортосунда колдонулбайт:

1. Австрия Республикасы;
2. Бельгия Падышалыгы;
3. Германия Федеративдик Республикасы;
4. Греция Республикасы. **(КР Юстиция министрлигинин сайтын караңыз).**

— Е —

Евразия (Чоң) – ал тарыхый мезгилге чейинки эле доорлордо жайгашкан, Жер жүзүндөгү алты материктин эң чоңу. Анын аянты 53,6 миллион км² түзөт, б.а. планетанын жер аянтынын 36%, ал эми континенттин 94 өлкөсүнүн калкы 5,349 миллиард адам, бул планетанын калкынын 70% дан ашыгын түзөт (1-июль, 2019 - жыл). Материктин Азия бөлүгүндө негизинен монголоид расасынын өкүлдөрү жашайт; Европа бөлүгүндө – европеид расасынын өкүлдөрү жашайт.

Бүгүнкү күндө Евразия талашсыз түрдө, жалпысынан экономика, социалдык жана маданий турмуш, заманбап маалыматтык-коммуникациялык жана биотехнологияларды, жасалма интеллектти, ошондой эле интеграциялык процесстерди өнүктүрүү маселелеринде дүйнөнүн кыйла өнүккөн аймактарынын бири болуп саналат. Анын ичинен, анын аймагында Европа

Бирлиги (ЕС), Евразия экономикалык биримдиги (ЕАЭБ) жана Шанхай кызматташтык уюму (ШКУ) ийгиликтүү иштеп жатат.

Евразия Экономикалык биримдиги (ЕАЭБ) – Миграция маселелери: кечээ-бүгүн. Белгилүү болгондой, алгач 1994-жылы Казакстандын ошол кездеги Президенти Н. Назарбаев тарабынан айтылган Евразия биримдигинин долбоору ишке жарамдуу болуп, биринчи кезекте Россия, Казакстан жана Беларустун курамында аймактык экономикалык интеграциянын күчтүү, аракетке жөндөмдүү эл аралык уюмуна айланды. Евразия биримдигинин идеясын ишке ашыруу үчүн мүчө-мамлекеттердин көп жылдык талыкпаган иши талап кылынды, ал бир нече маанилүү этаптардан өттү, анын ичинде Россия, Казакстан жана Беларустун курамында Бажы биримдигин тариздөө (1-январь, 2010-жыл), ал кезде Бажы биримдигинин Комиссиясы бажы-тарифтик чөйрөнү башкаруунун тизгинин өзүнө алган. 2011-жылы уюмга кирүү каалоосун Кыргызстан, ал эми 2013-жылы - Армения билдирген; 2012-жылдын 1-январынан тартып Бажы биримдигинен айырмаланып, эл аралык форматта Россиянын, Казакстандын жана Беларустун аймагына БЭМди (Бирдиктүү экономикалык мейкиндик) киргизүү товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн, капиталдардын жана жумушчу күчүнүн эркин кыймылы маселелери; ББга жана БЭМге мүчө-мамлекеттеринин интеграциясынын кыйла жогорку баскычы катары Евразия экономикалык биримдигин (ЕАЭБ) түзүү иштери жөнгө салына баштаган. 2014-2015-жылдар Россия, Беларусь, Казакстан, Армения жана Кыргызстан үчүн жакшы өнүккөн институционалдык потенциалга ээ ЕАЭБдин юридикалык таризделишинин жана иштешинин башталышынын мезгили болду.

ЕАЭБдин ишмердүүлүгүнүн предметтик чөйрөсү бажылык жана техникалык жөнгө салууну, санитардык, фитосанитардык жана ветеринардык чараларды, үчүнчү өлкөлөргө карата соода режимдерин белгилөөнү, тышкы жана өз ара соода статистикасын жүргүзүүнү, атаандаштык саясатын, энергетикалык саясатты ж. б. кошкондо 20 чөйрөнү камтыйт.

Биздин кызыкчылыгыбыз ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин жарандарына, анын ичинде эмгекчи-мигранттарга да берип жаткан артыкчылыктарга жана пайдаларга багытталган. Бул баарынан мурда - мигранттарды ЕАЭБдин башка өлкөлөрүндө ишке орноштуруу мүмкүнчүлүгү (Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө келишимге №1 тиркеме). Катышуучу өлкөлөрдүн эмгекчилери эмгектик же жарандык-укуктук келишимдин негизинде (бул

жерде уруксат берүүчү документтерсиз) эмгек ишмердүүлүгүн ЕАЭБдин аймагында эркин жүргүзүүгө укуктуу. Жумушка орноштуруунун дискриминацияланбаган мүнөзүн, анын ичинде эмгек акы төлөө, коргоо жана эмгек шарттары, социалдык камсыздоо (пенсиядан тышкары), медициналык жардам көрсөтүү боюнча мүнөздөрүн белгилей кетүү маанилүү. Эмгекчилер билими тууралуу мамлекеттик үлгүдөгү документтерди (педагогикалык, юридикалык, медициналык жана фармакологиялык билими тууралуу документтерди кошпогондо) мыйзамдаштыруудан бошотулган, ал эми алардын кирешелерине ишке орношкон мамлекеттин мыйзамдары боюнча (ишке орношкон мамлекеттин резиденттеринин ушундай кирешелерине киреше салыгынын ставкасына барабар ставка боюнча) салык салынууга тийиш.

Мүчө мамлекеттер кызмат көрсөтүү соодасына, мекемеге, ишмердүүлүккө жана инвестицияга байланыштуу которууларга жана төлөмдөргө карата жаңы чектөөлөрдү алып салышты жана аларды киргизбейт. Мигранттарга жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнө жумушка орношкон мамлекеттин мамлекеттик жана муниципалдык саламаттык сактоо системасынын медициналык уюмдары (саламаттык сактоо мекемелери) медициналык камсыздандыруу полисинин бар экендигине карабастан акысыз жардам көрсөтүшөт (Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө Келишимге №30 тиркеме. Мүчө мамлекеттердин эмгекчилерине жана үй-бүлө мүчөлөрүнө медициналык жардам көрсөтүү жөнүндө Протокол).

Бир нече жылдар бою мигранттар бул укуктардан белгилүү эскертүүлөр менен пайдаланып келишкен. Бирок ЕАЭБдин алкагында интеграциялык процесстерди тереңдетүү кызыкчылыктары жалпы эмгек рынокторундагы кырдаалды жакшыртууну талап кылды. Ошондуктан жакында ЕАЭБ боюнча Келишимге ЕАЭБ өлкөлөрүнөн келген мигранттардын Россиянын аймагында жүрүү режимин жөнөкөйлөтүү боюнча өзгөртүүлөр киргизилди. Тиешелүү Протокол РФнын Мамлекеттик думасынын 2022-жылдын 13-декабрындагы өзүнүн пленардык отурумунда ратификацияланган. Бардыгы болуп Биримдиктин ишмердигинин ар кандай чөйрөсү, анын ичинде миграция чөйрөсү боюнча 137 түзөтүүлөр каралган. Биринчиден, эмгек мигранттары үчүн жүрүү жана кесиптик иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу режими жөнөкөйлөтүлгөн, бизнеске административдик иш жүктөм азайды; экинчиден, иштеп жаткан мигранттар жумушка орношкон мамлекеттин аймагынан чыкпай эле кирүү максатын өзгөртө алышат. Ошондой эле

педагогикалык жана юридикалык иш жаатындагы квалификациясы жөнүндө, окумуштуулук даражалары жана наамдары жөнүндө документтерди таануу каралат. Бул өзгөрүүлөр ЕАЭБ өлкөлөрүнөн Россияда иштеген 1,5 миллиондон ашык мигранттарга таасирин тийгизет (**economist.kg. 15 декабрь 2022-ж.**).

Евро – 1992-жылы Европа Коомчулугунун 12 өлкөсү Европа интеграциясынын жаңы жана жогорку этабына - Экономикалык жана Валюта биримдигине (ЭВБ) кирген эл аралык бирикменин - Европа Биримдигинин (ЕБ) жаңы универсалдуу компетенциясын түзүү жөнүндө Маастрихт келишимине кол коюшкан (1993-жылы күчүнө кирген). Экономикалык компонент негизги үч милдеттин жетишкендигин караган:

1) мүчө мамлекеттердин экономикалык саясатын тыгыз координациялоо;

2) жалпы мейкиндикте адамдардын, товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана капиталдардын эркин жүрүүсүн камсыз кылуучу ички рынокту түзүүнү аяктоо;

3) жалпы максаттарды аныктоо.

Биримдиктин валюта компоненти бирдиктүү валютаны киргизүүнү, бирдиктүү жалпы валюта саясатын жана бирдиктүү алмашуу курсунун саясатын жүргүзүүнү караган. ЭВБ жалпы рынокто баалардын туруктуулугун камсыздап, инфляцияга жол бербеш керек болчу (**Европа Биримдигинин укугу. Жооп. Редактор – юридика илимдеринин доктору, профессор С. Ю. Кашкин. Москва, 2018. 189-190-б.**).

Евробиримдиктин бирдиктүү валютасы болгон евро ишке киргендигине байланыштуу мүчө мамлекеттердин улуттук акча бирдиктерин, атап айтканда, француз франкын, немис маркасын, италиялык лираны, португалиялык эскудону, испан песетасын ж.б. алмаштырууга туура келди. Бул жол-жобо бирдиктүү валютаны киргизүүгө даярдык көрүү чараларын кошкондо бир нече этапты камтыды. Акыры 1999-жылдын январынан тартып ЕБге мүчө 11 мамлекет бирдиктүү акча бирдигине өттү.

Алгач евро накталай эмес эсептешүүлөрдө колдонулган, бирок 2002-жылдын 1-январынан тартып улуттук валюталардын аракетин жокко чыгаруу менен евронун банкноттору жана монеталары соода тармактарында, эмгек акыларды, пенсияларды ж.б. берүүдө колдонула баштаган.

Убакыттын өтүшү менен евро аймагына Евробиримдиктин башка мүчө мамлекеттери да кире баштады. 2023-жылдын 1-январынан тарта евро

аймактын акыркы мүчөсү Хорватия болгон. Бүгүнкү күндө евро аймагына 20 мамлекет кирет. Дүйнөлүк резервдик акча бирдиги болгон (доллар, фунт стерлинг, юань ж.б. менен бирге) евро нун эмиссиялык функцияларын Франкфурт-на-Майнеде (Гессен федералдык жери) жайгашкан Европанын Борбордук банкы (ЕББ) аткарат. Евро төмөнкүдөй номиналдар менен берилген: 5, 10, 20, 50, 100 жана 200. 500 номиладуу евро лук банкнот жүгүртүүдө болгону менен 2019-жылдан бери басылып чыга элек. (ru.m.wikipedia.org).

Кыргызстанда алмашуу курсу дайыма өзгөрүп турган (өзгөрүлмө валюта) евро жарандар, ишкерлер арасында абдан популярдуу, алмашуу бюро лорунда ар кандай акча бирдиктерине (орус рубли, кыргыз сому, казак теңгеси ж.б.) оңой конвертацияланат жана тескерисинче; белгилүү сандагы евро Кыргызстандын Улуттук банкында сакталат.

Евробиримдиктин Блю-картасы (көгүш/көк карта, EU Blue Card) – Евробиримдиктин көпчүлүк өлкөлөрүндө үчүнчү өлкөлөрдүн жарандарынын убактылуу жашап турууга уруксаты жана ишке орношуу укугу бар экендигин тастыктаган өздүк күбөлүк. Көк карта жогорку квалификациялуу жумушчулардын Европа Биримдигине көчүп кетүүсүн жеңилдетет жана аларга жашап туруу мүмкүнчүлүгүнүн башка түрлөрүнө салыштырмалуу айрым артыкчылыктарды берет.

Блю-карталардын баштапкы идеясы Еврокомиссиянын төрагасы Мануэль Баррозу тарабынан 2007-жылдын 23-октябрында Евробиримдик өлкөлөрүндө квалификациялуу жумушчу күчүнүн күтүлүп жаткан тартыштыгына, анын ЕБ аймагында жүрүүсүнүн татаалдыгына, ошондой эле иммигранттардын кирүү/чыгуу шарттарын жөнгө салуучу ЕБ өлкөлөрүнүн ченемдик укуктук актыларынын коллизиясына негизделген. Акырында тиешелүү Директив 2009-жылы кабыл алынган. **(2009-жылдын 25-майындагы Көгүш картаны киргизүү жөнүндө 2009/50/ЕБдин Директивасы)**. Бирок бул директиваны ЕБге мүчө мамлекеттердин мыйзамдуу жана мыйзам алдындагы актыларына киргизүү үчүн зарыл болгон мөөнөттү эске алуу менен, ал 2011-жылдын 19-июнунда күчүнө кирген. Көк карта, демек, жарандыкка укук бербейт, ал Американын грин (жашыл) карталарынын бир түрү.

Блю-карта үчүн тандалган көк түс Евробиримдиктин желегинин түсүн билдирет. Көк картаны алуу үчүн, үчүнчү өлкөнүн жараны гана болушу

мүмкүн болгон арыз ээси тиешелүү арызды тапшырышы керек. 2021-жылдын 15-сентябрында Европарламент жогорку квалификациялуу чет элдик адистерди Евробиримдиктин эмгек рыногуна чыгаруу эрежелерине тиешелүү жаңы өзгөртүүлөрдү колдогон.

Евробиримдиктин бир катар өлкөлөрү, мисалы, 2012-жылдын апрелинде эле көк-карта жөнүндө мыйзам кабыл алган Германия (**German 'Blue Card' to simplify immigration (англ.). dw.de (28 апреля 2012)**) потенциалдуу талапкерлерге төмөнкүдөй талаптарды белгилеген: немис тилин билүү жана инженердик, математика жана маалыматтык технологиялар боюнча кесипке ээ болуу. Көптөгөн жылдар аралыгында Германия миңдеген көк карталарды берди, алардын көпчүлүгүн Германияда жашаган чет өлкөлүктөр алышты.

Көк карта алууга арыз берүү үчүн арыз ээси төмөнкүлөрдү көрсөтүүсү зарыл:

- Евробиримдикке мүчө мамлекетте орточо айлык акынын бир жарым эседен кем эмес өлчөмүндөгү эмгек келишими же жумуш сунушу (ал өзгөчө талап кылынган кесиптер үчүн эмгек акы талаптарын 1.2 чейин төмөндөтүүгө укуктуу);

- өздүгүн аныктаган жарактуу ырастама жана клип жүрүүгө уруксат кагазы (чет өлкөлүк паспорт жана виза);

- камсыздандыруу жөнүндө келишим;

- жөнгө салынуучу кесиптер үчүн (мисалы, дарыгерлер үчүн) талаптарга жооп бергендигин тастыктаган документтер же жөнгө салынбаган кесиптер үчүн тиешелүү жогорку билимге ээ экендигин тастыктаган документтер.

Буга кошумча, арыз ээсинен тил билгендигин тастыктаган документти, соттолбогондугу жөнүндө маалым катты, медициналык жана эмгек китепчелерин, ошондой эле үй-бүлөнү бириктирүү жана тууганчылыкты тастыктаган документтерди талап кылынышы мүмкүн (2023-жылдагы Германия үчүн ЕБдин көк картасы. www.wepsa.de).

Евробиримдиктин ар кайсы өлкөлөрүндө эмгек акыга карата ар кандай талаптар бар экенин эстен чыгарбоо керек. Мисалы, Чехияда 2017-жылдын 1-майынан 2018-жылдын 30-апрелине чейин 496 602 крона (41 384 брутто / ай сайын) эмгек акысы белгиленген; Латвияда 2021-жылдын апрелинин башында 20 580 € (€ 1 715 брутто / ай сайын) эмгек акысы белгиленген.

Европа Биримдигинин укугундагы жана КР укугундагы жарандык институту: ээ болуу жана жоготуу - Европа Биримдигинин жарандык

институту – 1992-жылдагы Маастрихт келишими менен Европаны мындан ары саясий консолидациялоо, инсандын укуктарын жана эркиндиктерин күчөтүү, европалык интеграциянын жагымдуулугун жогорулатуу максатында киргизилген. Евробиримдиктин жарандыгы мүчө мамлекеттердин жарандыгын толуктайт жана алардын бардык жарандары үчүн автоматтык түрдө таанылат. Мүчө мамлекеттин жарандыгынын токтотулушу менен Евробиримдиктин жарандыгы да токтотулат. Евробиримдиктин жарандыгы анын субъектилерине Коомдоштуктун аймагында жүрүү жана жашаган жерин тандоо эркиндигин, шайлоо укуктарын, үчүнчү өлкөлөрдө дипломатиялык жана консулдук коргоо укугун, Европарламентке кайрылуу укугун, Евросоюздун Акыйкатчысына даттануу менен кайрылуу укугун, биримдиктин институттарына жана органдарына кайрылуу жиберүү укугун, Европа парламентинин, Кеңештин жана Комиссиянын документтерине жетүү укугун камсыз кылат. Кыргыз Республикасынын жарандыгына: туулгандыгы боюнча; КР жарандыгына кабыл алуунун натыйжасында; жарандыгын калыбына келтирүүнүн натыйжасында; мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген КР катышуучусу болуп саналган, эл аралык келишимдерде каралган негиздер же тартиптер боюнча ээ болот. Кыргыз Республикасынын жарандыгы төмөнкүдөй учурларда токтотулат: Кыргыз Республикасынын жарандыгынан чыкканда; Кыргыз Республикасынын жарандыгын жоготкондо; ушул Мыйзамда, Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган, мыйзамда каралган тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерде каралган башка негиздерде. **(КРны 2007-жылдын 21-майындагы №70 «Кыргыз Республикасынын жарандыгы жөнүндө» Мыйзамы <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202103>). 2022-жылы 2370 адамды Кыргыз Республикасынын жарандыгына кабыл алуу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин беш Жарлыгына кол коюлган (алардын 1871и - чоңдор жана 49у-балдар), алардын басымдуу бөлүгүн тарыхый мекенине кайтып келген этникалык кыргыздар түзөт. Кыргыз Республикасынын Президентинин бир Жарлыгы 360 адамга (анын 277си - чоңдор жана 83ү - балдар) КР жарандыгынан чыгуу жөнүндө кабыл алынган.**

Кыргыз Республикасына чет өлкөлүк жумушчу күчүн тартууга квота - республиканын эмгек рыногунун абалына жараша Кыргыз Республикасынын аймагына эмгек ишмердигин жүзөгө ашыруу максатында келүүчү чет өлкөлүк жарандардын же жарандыгы жок адамдардын чектик саны.

Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө 1966-жылдын 16-декабрындагы эл аралык пакт - адам укуктары чөйрөсүндөгү маанилүү эл аралык-укуктук документ. Пактынын кириш сөзүндө адамдардын бирдей жана ажыратылгыс укуктары алардын эркиндигинин, адилеттүүлүгүнүн жана жалпы тынчтыктын негизи экендиги баса белгиленет, ал адамдын инсандык касиетине мүнөздүү кадыр-барктан келип чыгат, ал эми жарандык жана саясий эркиндиктен жана коркуудан жана муктаждыктан эркин адам инсанынын идеалы ар бир адам өзүнүн экономикалык, социалдык жана маданий укуктарынан, ошондой эле өзүнүн жарандык жана саясий укуктарынан пайдалана ала турган шарттар түзүлгөндө гана жүзөгө ашырылышы мүмкүн, БУУга мүчө мамлекеттер адам укуктарын жана эркиндиктерин жалпы урматтоого жана сактоого үндөшү керек. Ушундан улам мүчө мамлекеттер пакттын 53 беренесинин мазмуну боюнча макулдашты.

Пактыда эң оболу элдердин өз тагдырын өзү аныктоо укугу (1-бер.) жана өз ара пайда алуу принцибине негизделген эл аралык экономикалык кызматташуудан жана эл аралык укуктан келип чыгуучу кандайдыр бир милдеттенмелерге зыян келтирбестен өздөрүнүн табигый байлыктарын жана ресурстарын эркин тескөө укугу таанылат. Эч бир эл эч качан өзүнө таандык жашоо каражатынан ажыратылышы мүмкүн эмес. Документтин 2-беренеси анын мүчө-мамлекеттерин анын аймагындагы жана анын юрисдикциясына баш ийген, ушул Пактыда таанылган бардык адамдарга расасына, терисинин түсүнө, жынысына, тилине, динине, саясий жана башка ишенимдерине, улуттук же социалдык тегине, мүлктүк абалына, төрөлүшүнө же башка жагдайларына карата кандай гана айырмаланбасын урматтоого жана камсыз кылууга милдеттендирет. Мамлекеттердин башка милдеттенмелеринин катарында - ар бир адамга алардын укуктарын коргоонун натыйжалуу каражаттарын камсыз кылуу; белгилүү бир шарттарда, айрыкча өзгөчө кырдаалдарда да бардык жарандык жана саясий укуктардан эркектер менен аялдар үчүн бирдей пайдалануу укугу бар (3-берене). Пактынын маанилүү жобосу болуп кайсы бир мамлекет, кайсы бир топ же кайсы бир жак ушул Пактыда таанылган ар кандай укуктарды же эркиндиктерди жок кылууга багытталган кандай гана болбосун иш жүргүзүүгө же кандай гана болбосун

аракеттерди жасоого укуктуу боло тургандай пактыны чечмелөөгө тыюу салуу (4-5-берене) саналат.

Пактынын 6-беренеси жашоо укугун мыйзам менен корголгон ар бир адам үчүн ажыратылгыс укук катары тааныйт. Мындан тышкары, эч ким ээнбаштык менен өмүрүнөн ажырай албайт. Пактыда өмүрдөн ажыратуунун укуктук жана башка шарттары көрсөтүлгөн. Пактынын кийинки беренелеринде кыйноого же ырайымсыз, адамгерчиликсиз мамилеге; кулчулукка жана кул сатууга, ошондой эле мажбурлап же милдеттүү эмгекке тыюу салынат.

7-11-беренелер адамдын эркиндикке жана жеке кол тийбестикке болгон укугун белгилейт, өзүм билемдик менен камакка алууга же камакта кармоого тыюу салат ж.б. Пакт кайсы бир мамлекеттин аймагында мыйзамдуу жүргөн ар бир адамдын эркин жүрүү жана жашаган жерин эркин тандоо укугун тааныйт. Мындан тышкары, ар бир адам каалаган өлкөдөн, анын ичинде өзүнүн өлкөсүнөн чыгып кетүү укугу таанылат ж.б.

Пактынын кийинки беренелеринде (13-22-бер.) адамдын бир катар төмөнкүдөй маанилүү укуктары баяндалат, анын ичинде чет өлкөлүктөрдүн укуктары; соттордун жана трибуналдардын алдында бардыгынын теңдиги; жалпы эреже катары, кылмыш-жаза же жарандык иш боюнча токтом; күнөөсүздүк презумпциясы; котормочунун акысыз жардамы; юридикалык жак экендигин таануу; ой жүгүртүү, абийир жана дин эркиндиги; тынч чогулуштар; ассоциация эркиндиги ж. б.

23-24-беренелер төмөнкүлөргө арналган, үй-бүлөнүн маселелерине, анын ичинде анын коомдогу ролуна; нике курагына жеткен эркектер менен аялдардын никеге турууга жана үй-бүлө курууга карата укуктары; никеде турган мезгилде жана аны бузган учурда жубайлардын никеге турууга карата укуктарынын жана милдеттеринин теңдигин камсыз кылуу боюнча мамлекеттин милдети; баланын расасына, өңүнө, жынысына, тилине, динине, улуттук же социалдык тегине, мүлктүк абалына же туулгандыгына жараша анын үй-бүлөсү, коому жана мамлекети тарабынан жашы жете элек кезинде талап кылынуучу коргоо чараларына карата эч кандай кодулоосуз укуктары; ар бир баланын жарандыкка ээ болуу укуктары.

25-27-беренелерде ар бир жарандын түздөн-түз жана эркин тандалган өкүлдөрдүн жардамы менен мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө катышуу; жашыруун добуш берүү менен жалпы тең шайлоо укугунун негизинде жүргүзүлүүчү жана шайлоочулардын эркин билдирүүсүн камсыз кылуучу

анык мезгилдүү шайлоолордо добуш берүү жана шайлануу; өз өлкөсүндө мамлекеттик кызматка теңчиликтин жалпы шарттарында аралашуу укуктары камтылат.

28-53-беренелер уюштуруу маселелерине арналган: Адам укуктары боюнча Комитетти түзүү, анын милдеттери, функциялары, мүчөлүгү, комитеттин ишмердигинде БУУнун Башкы катчысынын ролу, пактыны ратификациялоо ж. б. (Булак: **United Nations Treaty Series, vol. 999, p. 225–240**).

Ошентип, 1966-жылдын 16-декабрындагы Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө Эл аралык пакт маанилүү эл аралык документ болуп саналат, мамлекеттердин мүчөлүгү алардын адам укуктарын сактоого жана так аткарууга даяр экендигинин көрсөткүчү болуп эсептелет. Кыргыз Республикасы Пактыга КР Жогорку Кеңешинин 1994-жылдын 12-январындагы № 1406-ХII токтому менен кошулган.

Жасалма (жарым-жартылай же толугу менен) жол жүрүү документтери – мамлекеттик чек араларды өтүү (кирүү/чыгуу, транзиттик өтүү, мамлекеттин аймагында жүрүү жана болуу) ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар тарабынан белгилүү мөөнөткө берилген жарактуу жол жүрүү документтери (дипломатиялык, кызматтык, чет өлкөлүк паспорт, моряктын паспорту, кайтып келүүгө күбөлүк, зарыл болгон учурда виза) боюнча гана жүзөгө ашырылаары жалпыга белгилүү.

Ак ниеттүү эл аралык жүргүнчүгө жол жүрүү документтерин жасалмалоо менен алектенген адамдардын кызмат көрсөтүүсүнө кайрылуунун кажети жок. Бирок ар кайсы өлкөлөрдө алардын кызмат көрсөтүүлөрүнө суроо-талап абдан жогору. Бул, мисалы, виза алуусуна баш тартылган, же болбосо чет өлкөгө чыгууга убактылуу тыюу салынган же болбосо кандайдыр бир негиздер боюнча өлкөгө кирүүгө тыюу салынган адамдар ж.б., мындай учурларда, потенциалдуу легалдуу эмес мигранттар мыйзамсыз жол менен жарым-жартылай же толугу менен жасалма жол жүрүү документтерин алууга умтулушат, толугу менен жасалма документ бул документтин бланкасын бүтүндөй даярдоону жана бардык зарыл болгон реквизиттерди коюуну билдирет, жарым-жартылай жасалма бул документтин ээсинин сүрөтүн өзгөртүүнү (кайра чаптоону), анын кол тамгасын жасалмалоону, фамилиясын өзгөртүүнү ж.б. билдирет (Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган кургактык, деңиз жана аба аркылуу мигранттарды мыйзамсыз ташып келүүгө каршы Протоколдун 3-

беренеси, 2000-жылдын 15-ноябрындагы Башкы Ассамблеянын 55/25 резолюциясы менен кабыл алынган). Протоколдун 6-беренеси легалдуу эмес миграцияны жана жасалма документтерди даярдоону криминалдаштырууну киргизген).

Кыргыз Республикасы да эл аралык укуктун ченемдерин колдонуу менен жол жүрүү документтерин жасалмалоого кылмыштуу жазаны карайт (**КР КЖКнын 345-347-беренелери**).

Жаш балдарга камкорчулук жана көзөмөлчүлүк - камкорчулукту жана көзөмөлчүлүктү белгилөөгө, жүзөгө ашырууга жана токтотууга байланыштуу келип чыгуучу мамилелер Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси, Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндө кодекси, Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси жана аларга ылайык кабыл алынуучу Кыргыз Республикасынын ченемдик-укуктук актылары менен жөнгө салынат.

Жашы жеткен аракетке жөндөмдүү адамдар гана камкорчу жана көзөмөлчү болуп дайындалышы мүмкүн. Камкорчулукту жана көзөмөлчүлүктү белгилөөгө муктаж адамдарга төмөнкүлөр камкорчу жана көзөмөлчү боло алышпайт:

- "оюн азгырыгы" менен жабыркаган же кумар оюндарына көз каранды, сот тарабынан аракетке жөндөмдүүлүгү чектелгендер;

- камкорчулардын жана көзөмөлчүлөрдүн милдеттерин аткаруудан четтетилгендер;

- ата-энелик укуктары чектелгендер, ата-энелик укуктарынан ажыратылгандар, мурда асыроого бала алып, өздөрүнүн күнөөсү менен бул укук жокко чыгарылгандар;

- Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан бекитилген оорулардын тизмегине ылайык ден соолугунун абалы боюнча жашы жете электи тарбиялоо боюнча милдеттерди жүзөгө ашыра албаган адамдар;

- мыйзамдарда белгиленген тартипте алып салынбаган же жоюлбаган соттуулугу барлар.

Камкорчулук жана көзөмөлчүлүк аракетке жөндөмсүз же аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген жарандардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо үчүн белгиленет. Жашы жете электерге камкорчулук жана көзөмөлчүлүк аларды тарбиялоо максатында да белгиленет.

Камкорчу (көзөмөлчү) менен жашы жете электин ортосундагы курактын айырмасы 16 жаштан кем болбошу керек.

Жашы жете элекке камкорчуну жана көзөмөлчүнү дайындоодо камкорчунун жан көзөмөлчүнүн адеп-ахлактык жана башка жеке сапаттары,

анын камкорчунун жана көзөмөлчүнүн милдетин аткарууга жөндөмдүүлүгү, камкорчу, көзөмөлчү менен баланын ортосундагы мамилелер, камкорчунун жана көзөмөлчүнүн үй-бүлө мүчөлөрүнүн жашы жете элекке болгон мамилеси, ошондой эле эгерде бул мүмкүн болсо, жашы жете электин өзүнүн каалоосу эске алынат.

(Камкорчулук жана көзөмөлчүлүк жөнүндө Жобо. КР Өкмөтүнүн 2014-жылдын 22-майындагы №270 токтому).

Жашап туруу мүмкүнчүлүгү - чет өлкөлүк жарандын же жарандыгы жок адамдын ким экендигин ырастоочу жана келген мамлекетте туруктуу жашоого уруксат алгандыгын ырастоочу документ. Кээ бир өлкөлөрдө жана кээ бир учурларда, ал ошондой эле ээсинин өздүгүн тастыктаган документ болушу мүмкүн. Атап айтканда, Россия Федерациясында жарандыгы жок адамга берилген жашап туруу мүмкүнчүлүгү анын ким экендигин тастыктайт. Россияда жашап туруу мүмкүнчүлүгү анын ээсине уруксат берүүчү документтерди тариздебестен ишке орношууга, Россия Федерациясынын жарандары менен бирдей социалдык укуктарды пайдаланууга, бизнес жүргүзүүгө, ошондой эле РФ жарандыгын алууга укук берет.

Кыргызстанда бул документ чет өлкөлүк жарандарга же жарандыгы жок адамдарга биздин республикада туруктуу же убактылуу жашоого укук берет жана өздүгүн тастыктоочу документ катары каралат. КРда туруктуу жашоо мүмкүнчүлүгү 5 жылга, убактылуу – 1 жылга узартуу мүмкүнчүлүгү менен берилет. Жашап туруу мүмкүнчүлүгүн алуу үчүн бул адамдар Кыргыз Республикасынын аймагында 6 айдан кем эмес жашашы керек.

(Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин расмий сайты, Ченемдик укуктук актылар бөлүгү, «Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга жашап турууга убактылуу жана туруктуу уруксаттарды тариздөөнүн жана берүүнүн тартиби жөнүндө жобо» (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2008-жылдын 13-ноябрындагы №626 Токтому менен бекитилген). Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/59556?cl=ru-ru>).

Жашы жете электер - 18 жашка чыга элек курактагы адамдар. Бул адамдар өз укуктарынын маанилүү бөлүгү менен чектелген. Алар көптөгөн юридикалык иш-аракеттерди жасоого укугу жок. **Мисалга алсак, ири**

объектилер (турак-жай, автомобиль, мотоцикл ж.б.) боюнча сатып алуу-сатуу иштерин жүргүзүүгө укугу жок. Бирок жашы жете электер өз оюн эркин билдирүүгө, чек арага карабастан, оозеки, жазуу жүзүндө же басма түрүндө ар кандай түрдөгү маалыматтарды жана идеяларды издөөгө, алууга жана берүүгө ж. б. у. с. укуктуу. Жашы жете электерге улуттук мыйзамдардын процесстик ченемдеринде каралган тартипте балага түздөн-түз же өкүл же тиешелүү орган аркылуу тиешелүү соттук же административдик териштирүүнүн жүрүшүндө угулууга мүмкүнчүлүк берилет. Кыргызстанда жашы жете электердин укуктары бир нече документтерде жазылган: БУУнун Конвенциясында, КР Конституциясында, Балдар жөнүндө кодексте жана Үй-бүлө кодексинде (караңыз; мисалы, Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция. Башкы Ассамблеянын 1989-жылдын 20-ноябрындагы 44/25 резолюциясы менен кабыл алынган).

Жеке жак – касы болбосун өлкөнүн укукка жөндөмдүү жана аракетке жөндөмдүү ар бир жараны. Адам өзүнүн туулгандыгынан улам мамлекеттин жана коомдун жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө белгилүү бир милдеттерге жана укуктарга ээ болот. Бул “адам” “жеке адам” түшүнүгү менен бирдей экендигин билдирет. Жеке адам – бул кайсы бир өлкөнүн жараны гана эмес, өзүнүн бар экендигине байланыштуу укуктарга жана милдеттерге ээ болгон үчүнчү мамлекеттин жараны же жарандыгы жок адам экендигин моюнга алуу керек.

“Жаран” түшүнүгү Кыргызстанда ар кандай ченемдик укуктук актыларда (мисалы, КР Конституциясында), расмий жана тиричилик байланыштарда ж.б. кеңири колдонулат “жаран” түшүнүгү КР Конституциясында бир нече жолу колдонулат. Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 5-майындагы Мыйзамы менен колдонууга киргизилген).

“Россиянын паспорттук-визалык сервисинин” Кыргызстандагы филиалдары - миграциялык процесстерди, анын ичинде тышкы эмгек миграциясын жөнгө салуунун маанилүү милдети Россия Федерациясында чет өлкөлүк жарандардын бул категориясын тейлөөнү ар тараптан жакшыртуу, алардын укуктук статусун жогорулатуу, кабыл алуучу өлкөдө жүрүү жана жумушка орношуу шарттарын жеңилдетүү болуп саналат. Бул жагынан алганда чоң жоопкерчилик РФнын мамлекеттик түзүмдөрүнө жүктөлөт. Бул максатта Россия Кыргызстандын аймагында “паспорттук-визалык сервис” ачууну көздөп жатат. Кыргыз Республикасынын Эмгек жана социалдык

өнүктүрүү министрлигинин маалыматы боюнча россиянын бийлиги менен мындай макулдашуу эмгек министринин жумушчу сапарынын жүрүшүндө жетишилген. Сервистин ачылышы кыргызстандыктарга эмгек миграциясына кеткенге чейин Кыргызстанда медициналык текшерүүдөн жана башка жол-жоболордон өтүүгө мүмкүндүк берет (**КР Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин сайты**).

Жол жүрүү документтерин (биометрия) коргоо - Нансен паспортунун салтын улантуу болуп саналган качкындар жана жарандыгы жок адамдар үчүн Женева конвенцияларында каралган жол жүрүү документтери, бул чөйрөдөгү эки негизги эл аралык документтер: качкындардын статусу жөнүндө 1951 – жылдагы Конвенция (мындан ары – 1951-жылдагы Конвенция) жана апатриддердин статусу жөнүндө 1954-жылдагы Конвенция (мындан ары-1954-жылдагы Конвенция) менен киргизилген. Бул Конвенциялар макулдашуучу мамлекеттердин бул документтерди өз ара таануусунун негизинде качкындар жана жарандыгы жок адамдар үчүн жол жүрүү документтеринин бирдиктүү системасын түздү. 1951-ж. жана 1954-ж. Конвенциялардын тиркемесинде «ал (документ) химиялык же башка каражаттар менен сүртүүлөр же өзгөртүүлөр кыйынчылыксыз табыла тургандай кылып басылып чыгарылышы» сунуш кылынат. (1951-жылдагы Женева Конвенциясында каралган Качкындарга жана жарандыгы жок адамдарга машина аркылуу окулуучу жол жүрүү документтерин берүү боюнча колдонмо. Булак: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=534f8cb34>).

Мыйзамдарга ылайык Кыргыз Республикасынын ар бир жараны биометрикалык каттоодон өтүүгө милдеттүү. Биометрикалык каттоонун тартиби Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан аныкталат. Алсак, төмөнкү биометрикалык маалыматтар милдеттүү түрдө чогултууга, иштеп чыгууга, сактоого жана пайдаланууга жатат:

- беттин санариптик графикалык сүрөтү;
- эки колдун манжаларынын папиллярдык чиймелеринин графикалык түзүлүшү;
- өздүк кол тамга.

Биометрикалык маалыматтардан тышкары, милдеттүү түрдө чогултууга, иштеп чыгууга, сактоого жана пайдаланууга төмөнкү жеке маалыматтар жатат:

- 1) жеке идентификациялык номери;
- 2) фамилиясы, аты, атасынын аты;

- 3) улуту;
- 4) паспорттун сериясы жана номери;
- 5) туулгандыгы жөнүндө күбөлүк (Кыргыз Республикасынын жаранынын паспорттун мурда албаган адамдар үчүн);
- 6) жынысы;
- 7) туулган күнү, айы, жылы;
- 8) жашаган жери.

(Кыргыз Республикасынын 2014-жылдын 14-июлундагы №136 «Кыргыз Республикасынын жарандарын биометрикалык каттоо жөнүндө» Мыйзамы).

ЖӨЭКН (жеке өздүк эсептин камсыздандыруу номери) – бул милдеттүү пенсиялык камсыздандыруу тутумундагы сиздин өздүк эсебиңиздин номуру. Жумуш берүүчү эмгек акыдан пенсиялык төгүмдөрдү төлөп берүү жөнүндө маалымат бергенде, ЖӨЭКН бардык тараптарга эмгек стажын жана төгүмдөрдү кимдин пайдасына эсептей тургандыгын түшүнүү үчүн керек.

ЖӨЭКН боюнча Пенсиялык фонд камсыздандырылуучунун аты-жөнүн, анын жарандыгын, туулган күнүн жана жерин, паспорттунун реквизиттерин, ИННди билет. Чет өлкөлүктөр да жумуш берүүчүдөн пенсиялык эсепке чегерүүлөрдү алуу, акысыз медицинаны жана башка жеңилдиктерди колдонуу үчүн ЖӨЭКНди тариздеши керек. ЖӨЭКНди алуу үчүн чет өлкөлүккө төмөндөгүлөр талап кылынат: Россияда убактылуу жүрүүгө же жашап турууга уруксат кагазы; эмгек келишими же мамлекеттик салык кызматынын (жарандык-укуктук мүнөздөгү) келишими боюнча жумушка расмий орношуу. Эгерде эки талап тең аткарылса, анда чет өлкөлүк жаран ПФРга кайрыла алат же иш берүүчү аркылуу ЖӨЭКНди тариздей алат. Бул үчүн төмөндөгүлөр талап кылынат: паспорт, толтурулган АДВ-1 анкетасы, убактылуу жүрүүгө же жашап турууга уруксат кагазы жана нотариус тарабынан күбөлөндүрүлгөн паспортту которуу. (ЖӨЭКНди талап кылган расмий документ).

– 3 –

– И –

Иммигрант – белгилүү болгондой, дүйнөдөгү миграциялык процесстер өздөрүнүн келип чыккан өлкөсүн же жарандыгын таштап, кайсы бир үчүнчү өлкөдө туруктуу жашоого умтулган адамдарды өзүнө камыйт. Бул адамдар эл аралык укуктарга ылайык иммигранттар деп аталат. XX-XXI кылымдарда иммигранттардын келип чыккан өлкөлөрү жана иммигранттарды кабыл алган өлкөлөр бар. **(Бириккен Улуттар Уюмунун Трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган Мигранттардын кургактык, деңиз жана аба мейкиндиги аркылуу мыйзамсыз киришине каршы Протокол. Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы 55/25 резолюциясы менен кабыл алынган).** Иммигранттардын басымдуу бөлүгү жогорку өнүккөн өлкөлөргө, атап айтканда, АКШ, Канада, Улуу Британия, Германия, ж. б. туура келет. Кыргызстан да мигранттардын ушундай категориясына туш болууда. Биздин мыйзамдарга ылайык, туруктуу жашоо максатында Кыргыз Республикасына мыйзамдуу түрдө кирген чет өлкөлүк жарандар же жарандыгы жок адамдар иммигранттар болуп саналат (КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы №61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамы). Кыргыз Республикасынын Санариптик өнүктүрүү министрлигинин маалыматы боюнча 2021-жылы республикага туруктуу жашоо үчүн 8,2 миң адам келген. Мындан тышкары, 2021-жылы туруктуу жашаган жерин өзгөртүү максатында Кыргыз Республикасынын чегинен башка мамлекеттердин аймагына кеткендердин саны көбөйгөндүгү байкалган. Мурдагыдай эле, мигранттар үчүн туруктуу жашаган жерин тандоо планында үстөмдүк кылган мамлекеттер Россия (67,4 %) жана Казакстан (26,6%) болуп саналат.

Иммиграция - эмгек миграциясы менен катар эл аралык миграциянын түрлөрүнүн бири; окуу, ишке орношуу максатында үчүнчү өлкөгө, анын жарандыгын алуу келечеги менен туруктуу жашоо үчүн көчүү. КР мыйзамдарында да чет өлкөлүк жарандардын же жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасына туруктуу жашоо үчүн кирүүсү каралган. **(КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы №61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамы).**

Иммиграциялык виза - азыркы дүйнөдө көп жарандар үчүн жалпы практика чек ара режимин либералдаштыруу, өлкөлөр жана ал тургай континенттердин ортосундагы транспорттук байланыштардын акыркы он жылдыктарындагы тез өнүгүүгө өбөлгө түзгөн туруктуу жашоого башка

өлкөгө көчүү болуп саналат. Эгерде чет өлкөлүк жаран кире турган өлкөгө отурукташып, атүгүл келечекте натуралдашууну кааласа, анда ал иммиграциялык визаны талап кылат. Мисалы, АКШда белгилүү бир квалификациядагы адамдар: көрүнүктүү окумуштуулар, спортчулар жөнөкөйлөтүлгөн тартипте иммиграциялык виза ала алышат. Иммиграциялык виза ошондой эле кире турган өлкөгө кыйла бир сумманы инвестициялай турган адамдарга да берилет.

Кыргызстандын жарандары да бул бүткүл дүйнөлүк процесстин, б.а. туруктуу жашоо үчүн үчүнчү өлкөлөргө кетүүчүлөрдүн катышуучулары болуп саналат. КР мыйзамдарында бул учурда эки түшүнүк колдонулат: эмигрант жана эмиграция. Өз кезегинде Кыргызстан да туруктуу жашоого чет өлкөлүктөрдү кабыл алат. **(КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы №61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамы).**

Ички жер которгон адамдар - куралдуу кагылышуулардын, ички башаламандыктардын, адам укуктарынын системалуу түрдө бузулушунун же табигый же адамдын ишмердигинен келип чыккан кырсыктардын натыйжасында үйлөрүн же кадимки жашаган жерин таштап кетүүгө аргасыз болгон адамдар же адамдардын топтору. эл аралык таанылган мамлекеттик чек араны кесип өткөн эмес. Бул түшүнүк гуманитардык лексикага 1990-жылдардан тарта кирген жана эл аралык укукта азырынча институционалдаштырыла элек.

Кыргызстанда 2022-жылы Тажикстан менен мамлекеттик чек арадагы куралдуу кагылышууларда миңдеген адамдар согуш аракеттери аяктаганга чейин үйлөрүн таштап, туугандарынан же бийлик уюштурган убактылуу лагерлерден убактылуу баш калка табууга аргасыз болушкан. Кыргызстандагы ички жер которгондордун катарына табигый кырсыктардын (жер көчкү, сел, суу ташкыны ж.б.) кесепетинен жабыркаган жарандар кирет. **(КР 2018-жылдын 24-майындагы №54 «Жарандык коргонуу жөнүндө» Мыйзамы).**

Ички миграция - адамдардын өз өлкөсүнүн чектеринде бир конуштан, шаардан, региондон экинчисине жер которуусу же көчүүсү (ички миграциянын формалары: айыл-айыл, айыл-шаар, шаар-шаар, регион-регион ж.б.). Мындай кырдаал дүйнөнүн ар кайсы өлкөсүнө мүнөздүү. Ички миграция борборго айлануучу мүнөзгө ээ болгон Кыргызстан да, б.а. калктын айылдан шаарга, өзгөчө Бишкек менен Ошко көчүп келүүсү да четте калбайт.

Айыл калкынын миграциясынын негизги себеби айыл жерлеринде жумуш орундарынын жана өнүгүү келечегинин жоктугу болуп саналат. (Ачык маалыматтар - КР Улуттук статистика комитети). Айрым ички мигранттар мажбурлап иштетүүнүн курмандыгы болушса, ички мигранттар никеге туруу максатында ала качуунун курмандыгы болушат ж. б.

– К –

Калкты тейлөө борборлору (КТБ) – алардын негизги милдети “бирдиктүү терезе” системасы боюнча өлкөнүн бардык жарандарына мамлекеттик мүнөздөгү ар түрдүү кызматтарды көрсөтүү болуп саналат. КТБлар төмөнкү кызматтарды көрсөтөт:

- паспортторду, өздүк күбөлүктөрдү берүү;
- убактылуу өздүк күбөлүк берүү;
- жарандарды жашаган жери боюнча каттоо, ошондой эле каттоодон чыгаруу;
- туруктуу жашоо үчүн КР чегинен тышкары чыгууга документтерди тариздөө.

КТБга барганда жанында колдонуудагы инсандык күбөлүктүн (КРда берилген сүрөтү менен өздүгүн тастыктаган документтин) түп нускасы же КР жаранынын паспорту болушу зарыл.

КТБнын мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрүн төмөндөгү ыкма менен алууга болот:

- электрондук (мамлекеттик кызмат көрсөтүү порталынын жардамы менен);
- көп функционалдуу борборлор аркылуу (кыскартылган КФБ);
- салттуу түрдө, башкача айтканда мамлекеттик мекемеге жеке кайрылуу менен. (“Мамлекеттик органдар, алардын түзүмдүк бөлүнүштөрү жана ведомстволук мекемелери тарабынан жеке жана юридикалык жактарга көрсөтүлүүчү мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн стандарттарын бекитүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 3-июнундагы №303 токтому) КТБларда кызмат көрсөтүү жөнүндө толук маалыматты система - E mail: info@digital.gov.kg боюнча көрүүгө болот.

Камак (Арест) – укук бузуу жасагандыгы үчүн жазанын түрү, ал укук бузуучуну ички иштер органдары тарабынан аныкталган жайларда коомдон

обочолонтуу шарттарында кармоодо турат жана жети суткага чейинки мөөнөткө колдонулат (КР Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 33-бер.).

Камакка алынгандарды кармоо жайы санитардык ченемдерге ылайык келүүгө жана кандайдыр бир ооруларга чалдыгуу мүмкүндүгүн жокко чыгарууга тийиш.

Камак сот тарабынан укук бузуу жасалган жери боюнча, ал эми өзгөчө же согуштук абал шарттарында – комендант тарабынан колдонулат.

Камакка алуу төмөнкүлөгө колдонулбайт:

- балдарга;
- 55 жаш курагынан ашкан аялдарга;
- 60 жаш курагынан ашкан эркектерге;
- кош бойлуу аялдарга жана 3 жаш курагына чейинки баласы бар аялдарга;
- 16 жаш курагына чейинки баланы жалгыз тарбиялап жаткан жактарга;
- ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген биринчи жана экинчи топтогу майыптыгы бар адамдарга.

Аскер кызматчыларына карата камак беш суткага чейинки мөөнөткө колдонулат, алар гауптвахтада кармалат.

Кылмыш-жаза мыйзамында үй камагына алуу бөгөт коюу чараларынын бир түрү болуп саналат, анда адам өзү жашаган жайда коомдон обочолонот. Үй камагы айыпталуучунун ары-бери эркин жүрүүсүнө байланыштуу төмөнкүдөй бир катар чектөөлөрдөн турат (КР Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 113-бер.):

- турак жайынан сутка бою же сутканын белгилүү бир мезгилинде чыгып кетүүгө;
- соттун уруксатысыз административдик аймактын чегинен чыгууга;
- маалыматтык-телекоммуникациялык байланышты пайдаланууга;
- белгилүү бир адамдар менен сүйлөшүүгө;
- кат-кабар алууга жана жөнөтүүгө тыюу салынат.

Үй камагынын мөөнөтү – 2 ай. Судьянын токтомунда, айыпталуучу болуучу жер; үй камагынын мөөнөтү жана (же) айыпталуучуга карата

белгиленген тыюу салуулар жана (же) чектөөлөр көсөтүлөт, ошондой эле белгиленген чектөөлөрдүн сакталышын контролдоо жүктөлгөн орган жана кызмат адамы көрсөтүлөт. Эгерде айыпкер үй камагынын шарттарын бузса, ал камакка алынат.

Материалдык зыяндын жана (же) моралдык зыяндын ордун толтуруу, башка мүлктүк жаза чаралары же мүлктү мүмкүн болгон конфискациялоо бөлүгүндө өкүмдүн аткарылышын камсыз кылуу максатында шектүүнүн/айыпталуучунун мүлкүнө камак салынат. Мүлктү камакка алуу алынган мүлккө ээ болуу, аны тескөө жана пайдалануу укугунан убактылуу ажыратуу үчүн колдонулат. Бул иш-чаранын негизги маңызы кылмыш-жаза процесси үчүн мааниси бар материалдык дүйнөнүн объектилерин жашырууга, бузууга, жок кылууга, трансформациялоого, ээликтен ажыратууга көмөктөшүүчү иш-аракеттерди болтурбоо үчүн шарттарды түзүү болуп саналат.

Мүлккө, анын ичинде кыймылдуу жана кыймылсыз мүлккө камак салууда протокол түзүлөт, анын көчүрмөсү мүлкүнө камак салынган адамга берилет.

Бандеролдордо, жөнөтмөлөдө же башка почта-телеграфтык жөнөтүүлөрдө же телеграммаларда же радиogrammаларда жазык иши үчүн мааниси бар маалыматтар бар деп эсептөөгө жетиштүү негиздер болгон учурда, байланыш мекемелериндеги почта-телеграфтык жөнөтүүлөргө камак салуу жүргүзүлөт.

Кылмыш жазасынын бир түрү катары камакка алуу кылмыш жасаган жана соттун өкүмү боюнча соттолгон адамды коомдон катуу обочолонуп кармоо болуп саналат.

Кылмыш-жаза мыйзамдарында жазанын бир түрү катары камакка алуу белгилүү бир өзгөчөлүктөргө ээ, атап айтканда:

- 1) күнөөлүү адамга мамлекеттин таасир этүү чарасы катары болот жана соттун чечиминин негизинде гана колдонулат;
- 2) күнөөнүн милдеттүү болушун карайт жана кылмышка күнөөлүү адамга гана колдонулат;
- 3) белгилүү бир мөөнөткө адамдын укуктарын жана эркиндиктерин чектейт, ошондой эле күнөөлүү адамдын соттуулугун пайда кылат;
- 4) бул үчүн атайын бөлүнгөн жерде атайын режим менен жаза каралган (өзүнүн адвокатынан сырткары башка адамдар менен жолугуу укугунан,

жөнөтмөлөрдүн көптөөн түрлөрүн жөнөтүү жана алууга мүмкүн эместиги ж.б.).

Кайтып келүү күбөлүгү - жарандын өздүгүн ырастоочу жана анын жарандыгы бар өлкөгө кирүү укугун камсыз кылуучу убактылуу жол жүрүү документи. Адамга төмөнкү шарттарда берилет:

- өзүнүн паспорту пайдалануу үчүн жараксыз деп табылганда (химиялык же механикалык бузулуулар);

- паспорттун жарактуу мөөнөтү аяктаганда (арыз ээси жаңы паспорттун таризделишин күтө албаган учур);

- паспорту жок болсо (белгиленген куракка жеткенде алгачкы жолу алуу).

Бул документ негизинен адам анын жарандыгын алган өлкөнүн элчиликтери жана консулдуктары тарабынан берилет.

Кыргызстандын жарандарына кайтып келүүгө күбөлүк берүү жол-жобосу “Кыргыз Республикасына кайтып келүүгө күбөлүк жөнүндө жобону жана Кыргыз Республикасына кайтып келүүгө күбөлүктүн бланкынын сыпаттамасын бекитүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2020-жылдын 26-ноябрындагы №579 токтому менен жөнгө салынат. Кыргыз Республикасына кайтып келүүгө күбөлүк жөнүндө жобонун 7-пунктунда документтер кабыл алынгандан тартып 5 (беш) жумуш күндөн ашпаган мөөнөтө күбөлүктү берүү каралган, ал эми жарандын ким экендигин аныктоо үчүн кошумча убакыт талап кылынган өзгөчө учурларда кошумча 10 (он) жумуш күндөн ашпаган мөөнөткө узартылышы мүмкүн. Кыргызстанга кайтып келүүгө күбөлүктүн колдонуу мөөнөтү 30 (отуз) календардык күндү, ал эми депортацияда, экстрадицияда, реадмиссияда күбөлүктүн жарактуу мөөнөтү 60 (алтымыш) календардык күндү түзөт. Күбөлүк алуу үчүн керектүү документтердин тизмеги ушул эле Жобонун 14-пунктунда белгиленген:

- арыз;

- электрондук-санариптик форматтагы фотосүрөт (3,5x4,5 см, ак фондо).

Мындан тышкары, учурга жараша төмөнкүлөр кошумча берилет:

- а) паспорт жоголгондо:

- арыз ээсинин ким экендигин идентификациялоого жана Кыргыз Республикасынын жарандыгына таандыктыгын ырастоого мүмкүндүк берүүчү документтер (жоголгон паспорттунун көчүрмөсү, Кагазда же "Түндүк" мобилдик тиркемесинин жардамы менен санариптик форматта Кыргыз

Республикасынын жаранынын өздүк күбөлүгү, Кыргыз Республикасынын айдоочулук күбөлүгү, туулгандыгы тууралуу күбөлүк, аскердик билет);

- паспортту жоготуунун бардык жагдайларын жана себептерин көрсөтүү менен жазуу жүзүндө түшүндүрмө;

б) паспорт жараксыз болгон учурда:

- жараксыз болгон паспорт (паспорттун фрагменттери);

- арыз ээсинин ким экендигин идентификациялоого жана Кыргыз Республикасынын жарандыгына таандыктыгын ырастоого мүмкүндүк берүүчү документтер (жоголгон паспорттунун көчүрмөсү, Кагазда же "Түндүк" мобилдик тиркемесинин жардамы менен санариптик форматта Кыргыз Республикасынын жаранынын өздүк күбөлүгү, Кыргыз Республикасынын айдоочулук күбөлүгү, туулгандыгы тууралуу күбөлүк, аскердик билет);

в) паспорттун колдонуу мөөнөтү бүткөн учурда:

- колдонуу мөөнөтү бүткөн паспорт;

г) 18 жашка чыга элек арыз ээсине тариздөө учурунда:

- жеке катышуусуз күбөлүктү тариздөөнүн жүйөөлүү себебин көрсөтүү менен ата-энесинин, асырап алуучусунун же камкорчусунун арызы;

- арыз ээсинин туулгандыгы тууралуу күбөлүгү;

- ата-энесинин, асырап алуучусунун же камкорчусунун паспортторунун көчүрмөсү - Кыргыз Республикасынын калкынын бирдиктүү мамлекеттик реестринде маалыматтар жок болгондо;

- арыз ээсинин паспорттунун көчүрмөсү (бар болсо);

- асырап алуучусу же камкорчусу кайрылган учурда - бул арыз ээсине камкорчулук кылуу же аны асырап алуу тууралуу ыйгарым укуктуу органдардын чечими;

- жаран жүргөн өлкөнүн ыйгарым укуктуу органдары тарабынан күбөлөндүрүлгөн туулгандыгы тууралуу медициналык маалым кат (бир жашка чейинки балдарга);

д) арыз ээсин жүргөн өлкөсүнөн экстрадициялоодо, депортациялоодо же реадмиссиялоодо:

- арыз ээси жүргөн өлкөнүн ыйгарым укуктуу органынын күбөлүктү тариздөө тууралуу өтүнүчү менен каты;

- паспорттунун көчүрмөсү.

КР Тышкы иштер министрлигинин маалыматы боюнча 2021-жылдын 6-майынан 2023-жылдын 24-апрелине чейинки мезгилде биздин өлкөнүн

дипломатиялык өкүлчүлүктөрү жана консулдук мекемелери тарабынан республикага кайтып келүүгө 55008 күбөлүк берилген.

Кайтып келүү миграциясы – бул, негизинен, башка өлкөдө жок дегенде бир жыл болгондон кийин өз өлкөсүнө же туруктуу жашаган жерине кайтып келген адамдын кыймылы. Бул кайтып келүү ыктыярдуу же ыктыярсыз болушу мүмкүн. Кайтып келүү миграциясы ыктыярдуу репатриация жолу менен да жүргүзүлүшү мүмкүн. Алсак, "КОВИД-19" пандемиясы учурунда бийлик тарабынан киргизилген чектөөлөрдөн улам өндүрүштөрдүн иши жабылып калгандыктан жумушунан айрылган он миңдеген кыргызстандыктар Россиядан жана дүйнөнүн башка өлкөлөрүнөн мекенине кайтууга аргасыз болушкан.

Калкты каттоо – кайсы мамлекет болбосун өлкөнүн калкы менен болуп жаткан процесстерди (анын санын, аймактык орун которуусун, курактык топторун, билим деңгээлин жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүн, төрөлгөндөрдүн, өлгөндөрдүн, ажырашуулардын, никелердин жана башкалардын статистикасын) түшүнүүгө жана жөнгө салууга кызыкдар. Зарыл болгон учурдагы статистиканы мамлекеттин тиешелүү органдары беришет (**Кыргызстанда - КТБлар, аны жалпылоодон кийин КРнын Улуттук статистика комитети өзүнүн “Демографиялык жылдыгында” жарыялайт**).

Кененирек маалыматты БУУга мүчө мамлекеттерде мезгил-мезгили менен өткөрүлүүчү жалпы элди каттоолор берет, бул өлкөдөгү абалы боюнча белгилүү бир убакка бардык адамдарга же анын так чектелген бөлүгүнө тиешелүү калктын демографиялык, экономикалык жана социалдык маалыматтарын чогултуунун, жалпылоонун, талдоонун жана жарыялоонун бирдиктүү процессин билдирет. Башка каттоолор сыяктуу эле, элди каттоо аяктагандан кийин чогултулган маалыматтарды иштетүү жана жарыялоо жүргүзүлөт (**ru.m.wikipedia.org**). Каттоонун жыйынтыгы боюнча мамлекеттер өлкөнү социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүү боюнча чараларды пландаштырышат (билим берүү, медицина, турак-жай курулуш, өнөр жай, айыл чарба, транспорт ж.б. чөйрөлөр), 2022-жылы 25-марттан 3-апрелге чейин Кыргызстанда кезектеги жалпы улуттук элди жана турак-жай фондун каттоо өткөрүлгөн, 2022-жылдын 1-августуна карата республиканын калкынын саны 6 миллион 977 миң адамды түзгөн, Быйылкы жылы республикада жети миллионунчу КРдин жараны катталган, 2022-2024-жылдардагы каттоонун бардык маалыматтарын иштетүү аяктагандан кийин

анын жыйынтыктары кеңири коомчулукка көрсөтүлөт (**Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. www.stat.kg**).

“Кара тизме” - өлкөгө киргизилбеши же келгенден кийин камакка алынышы керек болгон адамдардын расмий мамлекеттик (адапта, бирок милдеттүү эмес, автоматташтырылган) тизмеси. “Кара тизме” (“издөөдө жүргөн адамдардын тизмеси”), негизи, бардык укук коргоо, чалгындоо жана миграция кызматтары тартылган ведомстволор аралык долбоор болуп эсептелет. Электрондук же кол жазма түрүндөгү “кара тизме” консулдук жана чек ара кызматтарынын кызматкерлери тарабынан виза берүү же кимдир бирөөнүн өлкөгө кирүүсүнө уруксат берүү жөнүндө чечим кабыл алууда үзгүлтүксүз текшерилип турат. Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине караштуу Жарандарды чет өлкөлөрдө ишке орноштуруу борбору (ЖЧИОБ) “кара тизмеден” Кыргыз Республикасынын жарандарына Россия Федерациясына кирүүгө убактылуу тыюу салынгандыгын текшерүү боюнча маалыматтык-маалымдама иштерин туруктуу негизде жүргүзүп турат.

Өзүн “кара тизмеден” өз алдынча онлайн режиминде текшерсе болот:

- - ЖЧИОБдун сайтында (www.migrant.kg);
- Бишкек ш., Токтогул көч., 237 дареги боюнча (Жаш Гвардия бульвары менен кесилишет) ЖЧИОБго кайрылып;
- Ош шаары, Ленин көчөсү, 221 дареги боюнча ЖЧИОБго кайрылып.

Качкындар - мыйзамсыз, эмгек, интеллектуалдык багыт, миграция ж.б. менен катар адамдардын эл аралык жүрүшүнүн бир түрү. Качкындардын чыгып кеткен өлкөлөрү, башкача айтканда, саясий, расалык, идеялык жана башка себептерден улам өз өлкөсүндө куугунтукталган адамдар – бул туруксуз саясий режими, депрессиялык экономикасы, ички чыр-чатактары бар мамлекеттер. Качкындарды кабыл алуучу өлкөлөр өнүккөн мамлекеттер болот. XXI кылымдагы качкындар – бул эл аралык коргоого муктаж адамдардын эбегейсиз массасы. Бириккен Улуттар Уюмунун Качкындар боюнча Жогорку комиссарынын Башкармалыгынын (БУУ КЖБ) маалыматы боюнча, Украинадагы согуштук жаңжал 2022-жылы дүйнөдө качкындардын саны биринчи жолу 100 миллиондон ашканына алып келди (**UNHCR: Global displacement hits another record, capping decade –long rising trend 16 June 2022**). Качкындар маселеси байыркы дүйнөдөн бери уланып келе жаткан узун

тарыхка ээ, адамдар өз өмүрүн куугунтуктан сактап калуу үчүн ар кандай башпаанек издешкен. Орто кылымдарда Европада папалар чиркөөнүн башпаанек укугун көрүстөндөргө, монастырларга, епископтордун үйлөрүнө жана чиркөөнүн зекетканаларына жайылтышкан. Кийинки мезгилде баш калкалоо укугу, мисалы, Улуу Француз революциясынын жылдарында дворяндык же диний тектүү эмигранттар тарабынан активдүү колдонулган. Бирок дүйнөдөгү саясий башпаанек качкындарга ишенимдүү эл аралык коргоону бере турган так аныктамасы жок болчу. Бирок, дүйнөдөгү саясий башпаанек качкындарды эл аралык ишенимдүү коргоону камсыздай турган өзүнүн так аныктамасына ээ болгон эмес.

Бул Биринчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин, Париж тынчтык конференциясы биринчи универсалдуу өкмөттөр аралык уюмду - Улуттар Лигасын (1920-1946) түзгөндөн кийин гана болгон, анын негизги милдети куралсыздануу, аскердик чыр-чатактарга бөгөт коюу ж.б., болуу менен катар жол жүрүү документтери жок дүйнө жүзү боюнча эркин жүрө албаган орус, армян, Ассирия жана немис качкындарынын тагдырлары да болгон. Качкындар маселеси боюнча жалпысынан 7 документ кабыл алынып, анын аркасында эл аралык укукта биринчи жолу "качкын" деген юридикалык түшүнүк пайда болду (1922-жылдын 5-июлундагы жана 1924-жылдын 31-майындагы макулдашууга толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө Орус жана армян качкындарынын өздүгүн тастыктаган күбөлүктөрдү берүү жөнүндө Макулдашуу) (hrlibrary.umn.edu).

Качкындардын арасында Россиядагы "актардын кыймылынын" катышуучулары, Армениядагы түрк кыргынынын курмандыктары, немис антифашисттери жана башкалар болгон. Алардын көйгөйүн 1922-жылы Улуттар Лигасынын Качкындардын маселелери боюнча комиссары, белгилүү норвегиялык окумуштуу Фритъоф Нансен чечкен. Комиссардын ойлоп тапкан эмгеги - Нансен паспорту деп аталган - болжол менен 450 миң адам алган, 30-жылдары бул паспортту дүйнөнүн 50дөн ашык өлкөсү тааныган. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин качкындардын саны өтө өксөндүгү белгилүү. Бул маанилүү милдет улуттар Лигасын ушул сапаттарын өзүнө алып алмаштырган БУУнун мойнуна жүктөлдү. Документтин преамбуласында БУУ качкындардын тагдырына бир нече жолу терең кызыгуу көрсөткөнү, буга байланыштуу БУУ качкындардын статусу жөнүндө мурда түзүлгөн эл аралык келишимдерди кайра карап чыгууга жана бириктирүүгө жана бул келишимдерди колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүгө милдеттенгени баса

белгиленди. Конвенция баарынан мурда «качкын» түшүнүгүнө аныктама берген, башкача айтканда, адам төмөнкү учурларда качкын катары каралган:

1) 1926-жылдын 12-майындагы жана 1928-жылдын 30-июнундагы Макулдашууларга же 1933-жылдын 28-октябрындагы жана 1938-жылдын 10-февралындагы Конвенцияларга, 1939-жылдын 14-сентябрындагы Протоколго же Качкындардын иши боюнча эл аралык уюмдун Уставына ылайык качкын катары каралган; Качкындардын иштери боюнча эл аралык уюм иштеп жаткан мезгилде чыгарган качкындар деп эсептелүүдөн баш тартуу жөнүндө токтомдор качкын статусу ушул бөлүмдүн 2-пунктунда белгиленген шарттарды канааттандырган адамдарга берилишине тоскоолдук кылбайт;

2) 1951-жылдын 1-январына чейинки болуп өткөн окуялардын натыйжасында жана негиздүү кооптонуулардан улам;

3) расасына, динине, жарандыгына, белгилүү бир социалдык топко таандык экендигине же саясий ишенимдерине карата куугунтуктоонун курмандыгы болсо, өзүнүн жарандыгы болгон өлкөдөн сырткары жүрсө жана ошол өлкөдөн коргоо укуктарын пайдалана албаса же мындай коркуулардан улам коргонуу укуктарын пайдаланууну каалабаса.

Конвенцияда качкындарга тиешелүү болгон бир катар ар кандай негизги жоболордун түшүнүктөрү берилет. **(Качкындардын статусу жөнүндө Конвенция. Ал Башкы Ассамблеянын 1950-жылдын 14-декабрындагы 429-резолюциясына ылайык чакырылган качкындардын жана апатриддердин статусу жөнүндө маселе боюнча ыйгарым укуктуу өкүлдөрдүн конференциясы тарабынан 1951-жылдын 28-июлунда кабыл алынган).** Мында, Конвенция согуштан кийинки качкындардын көйгөйлөрүн чечүү үчүн күчтүү укуктук базаны түздү.

Белгилей кетсек, БУУга мүчө мамлекеттер тиешелүү улуттук мыйзамдарды иштеп чыгууда БУУнун “качкын” түшүнүгүнүн аныктамасын негиз катары алышкан.

1967-жылы, 1951-жылдагы Конвенция 1951-жылдын 1-январына чейин болгон окуялардын натыйжасында качкын болуп калган адамдарга гана тиешелүү болгондугун эске алуу менен, ага камтылбаган качкындарды эл аралык коргоону камсыз кылуу зарылчылыгы келип чыккан. Бул маселелерди 1967-жылдагы **Нью-Йорктук Протокол чечкен. (Качкындар статусуна тиешелүү протокол. 1967-жылдын 31-январында кабыл алынган).** Кыргызстан БУУнун 1951-жылдагы **"Качкындардын статусу"** жөнүндө Женева конвенциясына жана 1967-жылдагы Нью-Йорк протоколуна

1996-жылы кошулган, ага ылайык качкындарды кабыл алган. Кыргыз Республикасы өзүнүн эгемендүүлүгүнүн бардык мезгилинде ар кандай ченемдик укуктук актыларды, анын ичинде эл аралык документтерди, Кыргыз Республикасынын Конституциясын, 1993-жылдын 14-декабрындагы «Чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө», 2000-жылдын 17-июлундагы «Тышкы миграция жөнүндө», 2002-жылдын 25-мартындагы «Качкындар жөнүндө» ж.б., Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жетекчиликке алып, 20 миң качкын кабыл алынган. Ошону менен бирге Кыргыз Республикасы качкындардын көйгөйлөрүн узак мөөнөттүү чечүү боюнча чараларды көрдү, анын ичинде качкындарды мекенине ыктыярдуу түрдө репатриациялоого көмөктөшүү; качкындарды жергиликтүү коомчулукка интеграциялоого жардам көрсөтүү; үчүнчү өлкөлөргө көчүп келүү мүмкүнчүлүгүн берүү; баш калка издеген адамдардын массалык агымы болгон учурда көйгөйлөрдү чечүү.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын аймагында качкындардын саны туруктуу азайганы байкалууда. 2023-жылдын 1-февралына карата Кыргызстандагы качкындардын саны 150 адамды түзгөн (оогандыктар, сириялыктар, башка өлкөлөрдөн келгендер). Республикада баш паанек издеген адамдардын саны 680 адамды түзөт (Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин Миграция маселелери боюнча башкармалыгынын учурдагы архиви).

Киберкылмыштуулук - криминалдык ишмердиктин үч түрүнө карата колдонулган термин. Биринчиден, ал кылмыштын салттуу формаларын камтыйт; экинчиден, мыйзамсыз мазмундагы маалыматтарды электрондук ресурстарга жайгаштырууга тиешелүү; үчүнчүдөн, электрондук тармактарга гана тиешелүү кылмыштарды камтыйт, мисалы, маалыматтык системаларга кол салуу, тейлөөдөн баш тартуу жана хакерлик. Бул мааниде негизги кылмыштарга, мисалы, Евробиримдиктин укугу жана мүчө мамлекеттердин улуттук мыйзамдары төмөнкү жосундарды камтыйт: - жеке жашоого таасир этүүчү кылмыштар: жеке маалыматтарды мыйзамсыз чогултуу, сактоо, өзгөртүү, ачуу же жайылтуу; – маалыматтын мазмунуна байланыштуу кылмыштар: порнографияны, атап айтканда, балдар порнографиясын, расисттик билдирүүлөрдү жана зомбулукка үндөгөн маалыматтарды таратуу; – экономикалык кылмыштар, санкцияланбаган мүмкүнчүлүк алуу жана саботаж: системаларды мыйзамсыз пайдалануу (б. а. хакердик, компьютердик диверсия, вирустарды жайылтуу, компьютердик тыңчылык, компьютердик

маалыматтарды бурмалоо, компьютердик алдамчылык); - интеллектуалдык менчик чөйрөсүндөгү кылмыштар: компьютердик программаларды жана маалымат базаларын, автордук жана чектеш укуктарды укуктук жактан коргоону **(Окуу колдонмо, Киютин В.Г., Новиков А. П.: « Кибер кылмыштуулукка, кибертерроризмге жана адамдардын трафигине каршы күрөшүүнү укуктук жөнгө салуу: Европа Биримдигинин тажрыйбасы ». Бишкек- Москва, 2010).**

Кош тилдүүлүк (Билингвизм) - бул эки тилде (эне тилде жана башка тилде) эркин сүйлөө жана алардын күнүмдүк турмушта, анын ичинде ар кандай билим берүү жана тарбия берүү мекемелеринде (бала бакчаларда, мектептерде, колледждерде, ЖОЖдордо) окуу процессинде, жумушта, үйдө ж.б. кеңири колдонулушу. Кош тилдүүлүк мурдагы советтик республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда кеңири таралган. Биздин республикадагы кош тилдүүлүк, эреже катары, мамлекеттик тил катары кыргыз тилин, расмий жана улут аралык баарлашуу тил катары орус тилин билүү болуп саналат. Баса, кыргыз тилин билүү мамлекеттик кызматта кандайдыр бир кызматты ээлөөнүн милдеттүү шарты болуп саналат. (КР “Мамлекеттик тили жөнүндө” Мыйзамы (КРнын 2009-жылдын 8-декабрындагы №307, 2010-жылдын 21-январындагы №8, 2011-жылдын 6-октябрындагы № 165, 2013-жылдын 25-февралындагы №33, 2015-жылдын 23-июнундагы №135 Мыйзамдарынын редакциясында, КРнын “Мамлекеттик тили жөнүндө” конституциялык Мыйзамы 2023-жылдын 17-июлу); КРнын 2000-жылдын 29-майындагы №52 «Кыргыз Республикасынын расмий тили жөнүндө» Мыйзамы (КРнын 2008-жылдын 28-июлундагы №170, 2013-жылдын 25-февралындагы №33 Мыйзамдарынын редакциясында).

Коштоосуз жүргөн жашы жете элек – бул түшүнүк 5 жаштан 18 жашка чейинки курактагы жүргүнчүнүн орун которуусу зарыл болгон учурда (туристтик максатта, ооруп калганда, үй-бүлөнү бириктирүү үчүн ж.б.) колдонулат. Башкача айтканда, бала ата-энеси же аларды түздөн-түз алмаштыруучу адамдары (асырап алуучулар, камкорчулар, көзөмөлчүлөр, багып алуучу ата-энелер) жок болгон учурда аба каттамын жасайт. Мында, коштоосуз жүргөн жашы жете элек бала учуу коопсуздугу, учуу учурунда зарыл кам көрүү жана камкордук менен камсыз болууга тийиш. Коштоосуз жүргөн балдарга ата-энеси же асырап алуучусу «Коштоосуз жүргөн баланы

ташуу келишимин» толтургандан жана кол койгондон кийин гана учууга уруксат берилет, ал Келишимди учуу аэропортунан авиакомпаниянын өкүлүнөн алууга болот. Коштоосуз жүргөн балдардын учуусу каттамдын бардык тилкелеринде тастыкталган авиабилет менен гана мүмкүн болот. Баланы аэропортко коштоп барган адамдар чек аралык контролдон жана атайын контролдон өтүү аяктаганга чейин (мүмкүн болушунча рейс учканга чейин) аэропортто болууга милдеттүү. Учуу аэропортундагы авиакомпаниянын кызматкери учакка отурганга чейин баланы дайыма көзөмөлдөп турат. Келүү аэропортундагы авиакомпаниянын кызматкери, келген рейсте коштоосуз жүргөн баланы тейлөө үчүн төмөнкүлөгө жооптуу:

- баланы коштоп жүрөт жана чек ара контролунан кезексиз өтүүнү уюштурат, зарыл болгон учурда бажы декларациясын толтурууга, багажды алууга, бажы контролунан өтүүгө жардам көрсөтөт;

- баланы «Ташууга арызда» көрсөтүлгөн тосуп алуучу адамга өткөрүп берет.

Эгерде бала 5 жашка чыга элек болсо, анда коопсуздук үчүн ага коштоосуз учууга тыюу салынат. 6 жаштан 12 жашка чейинки баланы эгерде аны 18 жаштан улуу жүргүнчү коштоп жүрбөсө, коштоосуз жашы жете элек бала катары каттоо милдеттүү. **(КРнын 2012-жылдын 10-июлундагы №100 Балдар жөнүндө кодекси, КРнын 2017-жылдын 27-апрелиндеги №64, 2018-жылдын 30-мартындагы №33, 2019-жылдын 24-апрелиндеги №56, 2020-жылдын 1-августундагы №109 мыйзамдарынын редакциясында).**

Күнөөсүздүк презумпциясы – кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн азыркы дүйнөдө базалык жана таанылган принциби, ага ылайык мыйзамдуу күчүнө кирген сот өкүмү гана болбосо, эч ким кылмыш жасагандыгы үчүн күнөөлүү деп таанылбайт жана кылмыш жазасына тартылбайт. Бул принцип биринчи жолу Францияда пайда болгон деп эсептелет жана Улуу Француз революциясынын эң маанилүү документинде - Улуттук уюмдаштыруучу жыйыны тарабынан 1789-жылдын 26-августунда кабыл алынган Адам жана жарандын укуктарынын декларациясында бекемделген. **(ru.m.wikipedia.org).**

Кайсы бир адамдын кылмыш жасоодо күнөөсүн далилдөө жүгү мамлекеттик айыптоочуга жүктөлөрү жалпыга таанылган. Муну менен бирге, адамдын далилденбеген күнөөсү юридикалык жактан далилденген күнөөсүздүгүнө барабар, башкача айтканда ал үчүн эч кандай терс укуктук

кесепеттерди алып келбейт. Биздин республикада «күнөөсүздүк презумпциясы» принциби мыйзам менен бекемделген **(караңыз: КР Конституциясынын 26-беренеси, КР Кылмыш-жаза кодексинин 5-беренеси, 28-октябрь, 2021-жыл).**

Кылмыш-жаза укуктарын гумандаштыруу - дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө азыркы жазык мыйзамынын маанилүү тенденциясы аны жеңилдетүү, гумандаштыруу болуп саналат. Буга бир нече факторлор өбөлгө түзүүдө. Биринчиден, адамзаттын жашоосунун дээрлик бардык чөйрөлөрүн (экономика, соода, маданият, билим берүү, транспорт, каржы ж. б.), ошондой эле дүйнөнүн көпчүлүк же жок дегенде бардык аймактарын камтыган глобалдашуу; экинчиден, биздин көз алдыбызда болуп жаткан илимий-техникалык өзгөрүүлөр, техникадагы жана технологиядагы тынымсыз өзгөрүүлөр, алар, чындыгында, эч кандай чек араны билишпейт, эч кандай чек араны тааныбайт, миллиондогон жолдор менен өз жолун бузуп жатышат, ал жерде дагы деле болсо күнүмдүк жана көп жылдык жаңы нерсени кабыл албоочулук бар; үчүнчүдөн, көптөгөн өлкөлөрдө жарыяланган демократиялык жана гумандуулук принциптерди андан ары өнүктүрүү жана ишке ашыруу зарылдыгы. **(Дубровина Е.С. Коомдук өнүгүү тенденциясы катары кылмыш-жаза укуктарын гумандаштыруу. Москва мамлекеттик университетинин жарчысы. Юриспруденция сериясы. 2018. №4. 162-б.//ceberltink.ru).**

Ошондой эле акыркы он жылдыктарда ааламдашуу шартында эл аралык укуктун ченемдери улуттук укуктук системага кирип кеткени белгилүү. Мындай кырдаалдын айкын мисалы, адам укуктарын коргоо жана сактоо сыяктуу назик коомдук чөйрөдөгү укук ченемдерин гумандаштыруу болуп саналат. Бүгүнкү күндө бул баалуулуктар заманбап мамлекеттердин басымдуу саны катары таанылууда. Тескерисинче, аларды четке кагуу, көрмөксөн болуу кайсы бир мамлекетти эл аралык мамилелердеги саясий жана моралдык-этикалык аутсайдерге айландырат. Азыркы мамлекеттин Кылмыш-жаза-укуктук саясаты - кылмыштуулукка каршы аракеттенүүнүн, жеке инсандын, ар кандай социалдык топтордун, ал тургай бүтүндөй коомдун базалык баалуулуктарын жана принциптерин коргоонун маанилүү натыйжалуу куралы. Ошондуктан, адам укуктары жана эркиндиктери принцибинин мазмунун ар кандай көз караштан кароого болот: философиялык, юридикалык жана тарыхый.

Бул жалпы адамзаттык принциптердин өнүгүүсү - прогрессивдүү тарыхый процесстин жемиши. Албетте, кылмыш-жаза укуктарын жана бүтүндөй кылмыш-жаза сот өндүрүшүн гумандаштыруу маселесин карап жатканда, адамдын кызыкчылыктарын, анын укуктарын жана эркиндиктерин, анын жеке өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде кылмыш-жаза жазаларын дайындоодо эске алуу керек. Кылмыш-жаза укуктарын гумандаштыруу процесси төмөнкү багыттарга таасирин тийгизет: 1. кылмыш-жаза укугунун алкагында инсандын укуктук абалын жакшыртуу; 2. кылмыштардын айрым түрлөрүн декриминалдаштыруу; 3. кылмыш-жаза системасын өркүндөтүү жана жеңилдетүү, кылмыш-жаза-аткаруу ченемдерин модернизациялоо. Укук таануучулардын жана кылмыш-жаза укугу боюнча адистердин жалпы пикири төмөнкүдөй позицияга келет: кылмыш-жаза мыйзамдары гумандуу, бирок катаал бойдон калууга тийиш. Тактап айтканда, бул маселе КРнын Кылмыш-жаза кодексинин беренесинде төмөнкүдөй түшүндүрүлөт: «Кылмыш жасаган адамга сот түзөтүү, кайра социалдаштыруу жана жаңы кылмыштарды жасашын алдын алуу максатында, ошондой эле социалдык адилеттүүлүктү калыбына келтирүү максатында зарыл жана жетиштүү жазаны дайындайт. Жаза жана кылмыш-жаза-укуктук таасир этүүнүн башка чаралары дене бойго зыян алып келбеши же адамдын кадыр-баркын кемсинтпеши керек (9-берене - Гуманизм принциби жана 10-берене - Кылмыш жоопкерчилигинен кутулбоо принциби.)».

Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза укуктарын гумандаштыруунун мисалы катары **Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 10-мартындагы № 29 “Жазык мыйзамдары чөйрөсүндөгү айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Мыйзамын** айтса болот, анын 59-беренесинде: "Жазык-жаза жоопкерчилигинен адам ушул Кодексте каралган жосун үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигин жокко чыгарган мыйзам күчүнө кирген күнү кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотулат" деп айтылат.

КР мамлекеттик чек арасынан өтүүнүн визасыз режими - дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрү өздөрүнүн мамлекеттик чек араларынан өтүүнүн, кирүү/чыгуу, болуу жана өз аймагы боюнча жүрүүнүн, чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар үчүн транзиттик өтүүнүн тийиштүү режимин карайт. Бул үчүн өз өлкөсүнүн компетенттүү мамлекеттик органдары тарабынан берилген жарактуу жол жүрүү документин көрсөтүү гана керек. Мындай режим кирген өлкөнүн миграциялык мыйзамдарын бузуу

тобокелдиги жок болгон учурда колдонулат, мисалы, мыйзамдуу түрдө өлкөгө кирүү мүмкүнчүлүгү жок, өнүкпөгөн өлкөлөрдүн жарандары көбүнчө мыйзамсыз жашаган статусуна өтүү, жер которуу, мыйзамсыз жумушка орношуу ж.б. менен кайрылышат. Визасыз өтүү режимин Европа, АКШ, Канада, Австралия, Жаңы Зеландия жана башка жогорку өнүккөн мамлекеттердин жарандары өз ара негизде пайдаланышат. Өз ара негизде визасыз режимден ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн (Россия, Беларусь, Казакстан, Кыргызстан жана Армения), ошондой эле Грузия, Азербайжан, Молдова ж.б. жарандары пайдаланышат. Мындан тышкары, Кыргызстанга инвестиция жана туризм максатында ФРГ, Япония жана Бельгия, Нидерланды, Ватикан ж.б., жогорку өнүккөн мамлекеттердин жарандары визасыз тартипте кире алышат. Бардыгы болуп 44 мамлекет бар. **(«Айрым мамлекеттердин жарандары үчүн 60 күнгө чейинки мөөнөткө визасыз режим киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. КРга визасыз режимде кирни бардык учурларын тмнкдн карагыла: mfa.kg. <https://mfa.kg> > citizens-no-visa-needed-2_**

Кыргыз Республикасынын аймагына келүүчү чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды каттоо – чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды эсепке алуу максатында өлкөнүн мыйзамдарында каралган жол-жобо («Тышкы миграция жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2000-жылдын 17-июлунан №61 Мыйзамынын 8-12-беренелери жана «Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды каттоо маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 19-декабрындагы №689 токтому).

Бардык чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар катталууга тийиш. Бирок, ар кандай категориядагы адамдар үчүн ар кандай жол-жоболор каралган. Алсак, өзгөчө статусу Кыргыз Республикасы тарабынан таанылган атайын эл аралык коргоодон пайдаланган чет өлкөлүк жарандар, атап айтканда:

1) Кыргыз Республикасында катталган чет өлкөлүк дипломатиялык өкүлчүлүктөрдүн жана консулдук мекемелердин башчылары, дипломатиялык кызматтын мүчөлөрү, консулдук кызмат адамдары, дипломатиялык өкүлчүлүктөрдүн жана консулдук мекемелердин администрациялык-техникалык кызматынын жана тейлөө кызматынын мүчөлөрү, ошондой эле

эгерде алар аталган өкүлчүлүктөрдүн жана мекемелердин аймагында жашаса, дипломатиялык өкүлчүлүктөрдүн жана консулдук мекемелердин үй-бүлө мүчөлөрү жана меймандары;

2) Кыргыз Республикасына кызматтык иштери менен келишкен жана дипломатиялык же кызматтык паспорттору бар чет мамлекеттердин ведомстволорунун кызматкерлери жана алардын үй - бүлө мүчөлөрү;

3) Кыргыз Республикасына кызматтык иштери менен келишкен эл аралык уюмдардын кызмат адамдары, аталган уюмдардын Кыргыз Республикасындагы өкүлчүлүктөрүнүн кызматкерлери, ошондой эле Кыргыз Республикасында штаб - квартирасы бар эл аралык уюмдардагы өкүлчүлүктөрү бар өлкөлөрдүн өкүлчүлүктөрүнүн бул уюмдардын уставдык документтерине же тийиштүү эл аралык келишимдерге ылайык артыкчылыктардан жана иммунитеттерден пайдаланышкан кызматкерлери, алардын үй - бүлө мүчөлөрү.

Алардын бардыгы өлкөнүн тышкы иштер министрлигинен каттоодон өтүшөт, ал жактан атайын аккредитациялык карточкалар алышат же алардын паспортторунда каттоо жөнүндө жазуу жүргүзүлөт.

Башка чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар Кыргыз Республикасынын Санариптик өнүктүрүү министрлигине караштуу Калкты каттоо департаментинин паспорттоштуруу жана калкты каттоо бөлүмдөрүнөн (КТБлар) каттоодон өтүшү керек.

Чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам, эгерде анын даректүү өлкөсү «Кыргыз Республикасына келген чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды турган жери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдарда, ошондой эле мейманканаларда каттоодон бошотуунун мөөнөтү көрсөтүлгөн чет мамлекеттердин тизмегине» киргизилбесе Кыргызстандын аймагына келгенден кийин беш күндүн ичинде каттоодон өтүүгө тийиш. Бул тизмеге киргизилген өлкөлөрдүн жарандары 10дон 90го чейинки календардык күндүк мөөнөткө каттоодон өтүүдөн бошотулат.

Россия Федерациясынын, Казакстан Республикасынын, Тажикстан Республикасынын, Армения Республикасынын, Беларусь Республикасынын, Грузиянын, Азербайжан Республикасынын, Молдова Республикасынын, Вьетнам Социалисттик Республикасынын, Куба Республикасынын жана Корея Элдик-Демократиялык Республикасынын жарандарын каттоо аймагында

болуу максатына жараша каттоону андан ары узартуу укугу менен алты айдан ашпаган мөөнөткө жүргүзүлөт.

Чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды каттоо Кыргыз Республикасынын аймагында каттоосуз жүрүүгө мүмкүндүк берген акыркы күндөн кечиктирилбестен жүзөгө ашырылат.

Каттоону алуу үчүн чакырган тарап документтердин топтомун көрсөтүшү керек. Эгерде чет өлкөлүк жаранды же жарандыгы жок адамды жеке жак чакырса, анда төмөндөгүлөр талап кылынат:

- чет өлкөлүк жарандын же жарандыгы жок адамдын КТБнын кызматкери тарабынан таризделүүчү арызы;

- кабыл алуучу тараптын өтүнүчү. Кабыл алуучу тарап катары Кыргыз Республикасынын жарандары, туруктуу жашоого укугуна жана/же менчик турак жайга ээ болгон чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар боло алышат;

- чет өлкөлүк жарандын же жарандыгы жок адамдын паспорту же колдонуудагы тийиштүү визасы бар өздүгүн күбөлөндүргөн башка документ;

- Кыргыз Республикасынын жаранынын паспорту, кабыл алуучу тарап болуп саналган чет өлкөлүк жарандын же жарандыгы жок адамдын жашап турууга туруктуу уруксаты;

- мамлекеттик алымдын төлөнгөндүгү жөнүндө дүмүрчөк.

Эгерде чет өлкөлүк жаранды же жарандыгы жок адамды юридикалык жак чакырса, анда төмөнкү документтер берилет:

- кабыл алуучу тараптын өтүнүчү;

- чет өлкөлүк жарандын же жарандыгы жок адамдын паспорту же колдонуудагы тийиштүү визасы бар өздүгүн күбөлөндүргөн башка документ;

- мамлекеттик алымдын төлөнгөндүгү жөнүндө дүмүрчөк.

Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын ар кандай категорияларын каттоо үчүн зарыл болгон документтердин толугураак тизмеси Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 19-декабрындагы №680 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды каттоо тартибинин 14-19-пункттарында камтылган.

Каттоодон өтүүдөн баш тартуу административдик укук бузуу болуп саналат, анда чет өлкөлүк жарандар биздин республиканын чегинен тышкары чыгарылууга тийиш. Бул жарандарды чакырган адамдарга Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 28-октябрындагы №128 Укук бузуулар

жөнүндө кодексинин 430-беренесине ылайык жеке жактарга 10 эсептик көрсөткүчтүн өлчөмүндө, юридикалык жактарга 50 эсептик көрсөткүчтүн өлчөмүндө айып салынат.

КРнын аймагында каттоого туруудан бошотулгандар:

1) чет өлкөлөрдүн мамлекет жана өкмөт башчылары, Кыргыз Республикасынын Президентинин, Жогорку Кеңешинин жана Министрлер Кабинетинин чакыруусу боюнча Кыргыз Республикасына келген мамлекеттик, парламенттик жана өкмөттүк делегациялардын мүчөлөрү, бул делегациялардын администрациялык-техникалык персоналы, саналып өткөн адамдардын үй-бүлө мүчөлөрү;

2) Кыргыз Республикасына белгиленген тартипте келген чет өлкөлүк аскердик самолеттордун экипаж мүчөлөрү. Аскердик самолеттордун экипаждарынын мүчөлөрүнүн Кыргыз Республикасынын аймагы боюнча жүрүүсү келген аскердик самолетторду кабыл алуу планына ылайык жүзөгө ашырылат;

3) эл аралык авиалиниялардын жарандык аба кемелеринин экипаждарынын курамына кирген адамдар, - колдонуудагы жүрүү ырааттамасында көрсөтүлгөн аэропорттордо болгон учурда;

4) «Чет өлкөлүк жарандарга «Санариптик көчмөн» («Digital nomad») статусун ыйгаруу боюнча пилоттук долбоорду өткөрүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 18-августундагы №464 токтомуна ылайык 12 айга чейинки мөөнөткө санариптик көчмөн визасын алган адамдар.

Кыргыз Республикасынын жарандарынын республиканын аймагында жүрүү жана жашаган жерин тандоо эркиндиги - Кыргыз Республикасынын жаранына Кыргыз Республикасынын Конституциясы (31-берене), ошондой эле “Ички миграция жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 30-июлундагы №133 Мыйзамы менен кепилденген. Жашаган жерин тандоо, өлкө ичинде жүрүү, ошондой эле анын чегинен чыгып, кайра кайтып келүү укугун билдирет. Бул укуктар белгилүү бир шарттарда гана чектелиши мүмкүн. Мисалы, “Ички миграция жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 30-июлундагы №133 Мыйзамынын 7-беренеси ыктыярсыз жер которуу (көчүрүү) мүмкүндүгүн тааныйт:

- эгерде мында зарылдык жарандардын коопсуздугун камсыз кылуунун талаптары же согуштук мүнөздөгү өтө зарыл себептер менен шартталбаса, куралдуу кагылыштын учурунда;

- администрациялык-аймактык бирдиктеги калктын эң маанилүү жана артыкчылыктуу кызыкчылыктарынын көз карашынан алганда өзүн актабаган социалдык-экономикалык өнүгүү жаатындагы кеңири масштабдагы долбоорлорду жүзөгө ашыруу учурларында;

- эгерде коопсуздуктарын жана саламаттыктарын сактоону камсыз кылуу боюнча тийиштүү жарандарды эвакуациялоонун зарылдыгы жок болсо, табигый кырсык убагында.

Мындай учурлардагы ыктыярдуу эмес жер которуу ушул жагдайлардын кесепеттерин жоюу үчүн убакыт талап кылынганга чейин гана созулушу мүмкүн.

“Ички миграция жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 30-июлундагы №133 Мыйзамынын 8-беренеси жер которуу жана орун тандоо укугу мамлекеттик коопсуздук жана коомдук тартипти, калктын саламаттыгын сактоо кызыкчылыгында чектелиши мүмкүн болгон учурларды көрсөтөт:

- чек ара зонасында;
- жабык аскер шаарчаларында;
- жабык администрациялык-аймактык түзүлүштөрдө;
- экологиялык кырсык жана табигый (техногендик) кыйроо коркунучу туулган зоналарда;

- массалык жугуштуу оорулардын таралышына жана адамдардын ууланышына коркунуч туулгандыктан улам калктын жашоосунун жана чарбалык иштин өзгөчө шарттары жана тартиби киргизилген айрым аймактарда жана калктуу конуштарда;

- өзгөчө же согуштук абал киргизилген аймактарда.

Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 30-июлундагы №133 «Ички миграция жөнүндө» Мыйзамынын 9-беренеси мамлекеттин жарандардын өздөрүнүн укуктары менен эркиндиктерин ишке ашырышы, аларды башка жарандардын, мамлекеттин жана коомдун алдындагы милдеттерин аткарышы үчүн зарыл шарттарды камсыз кылышы, ошондой эле ички жер которууну жөнгө салуу максатында бардык жарандарды Кыргыз Республикасынын чегинде жашаган жана турган жери боюнча катталууга милдеттендирет.

Чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар Кыргызстанда мыйзамдуу негизде жүрсө жана ички миграция жөнүндө мыйзамдарды

сакташса, аларга республиканын аймагында жүрүү жана жашаган жерин тандоо эркиндиги толук өлчөмдө кепилденет.

Кыргыз Республикасына кирүү/чыгуу – БУУнун 1948-жылдагы Адам укуктарынын жалпы декларациясы ар бир адамдын каалаган өлкөдөн, анын ичинде өз өлкөсүнөн чыгып кетүү жана өз өлкөсүнө кайтып келүү укугун белгилеген. Декларациянын бул жобосу БУУга мүчө бардык өлкөлөр үчүн принципалдуу мааниге ээ. (Адам укуктарынын жалпы декларациясы 1948-жылдын 10-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясынын 217 А (III) резолюциясы менен кабыл алынган). Чет өлкөлүк жарандыгы бар мекендеш статусун алган чет өлкөлүк жарандар чет өлкөлүк жарандыгы бар мекендештин документин көрсөткөндө жарактуу документтердин бири боюнча Кыргыз Республикасынын аймагына бир нече жолу визаны жол-жоболоштурбастан кирип чыга алат, транзит менен бара алат, бир жерден экинчи жерге барат жана ал жерде боло алат. **(КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы № 61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамы).**

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана расмий тилдери – мамлекеттик тил - мамлекеттин негизги белгилеринин бири, анткени ал аны менен тыгыз байланышта жана анын иштешинин уникалдуу формасы болуп саналат. Ар бир мамлекетте тарыхый жактан тигил же бул тилди мамлекеттик же расмий тил катары белгилөөнү аныктаган өзүнүн өзгөчө жагдайы түзүлгөн. 1953-жылы ЮНЕСКОнун эксперттери «мамлекеттик тил» жана «расмий тил» түшүнүктөрүн ажыратууну сунушташкан. Мамлекеттик тил - бул мамлекеттин алкагында саясий, социалдык жана маданий чөйрөлөрдө ушул мамлекеттин символу катары чыгуучу интеграциялык функцияны аткаруучу тил.

Расмий тил - мамлекеттик башкаруунун, мыйзамдардын, сот өндүрүшүнүн тили. Бул эки аныктама бардык өлкөлөр үчүн милдеттүү эмес, түшүндүрмө - сунуштама катары кабыл алынат. Ошол эле учурда, көптөгөн заманбап мамлекеттер тилдик ассимиляция саясатынан алыстап, улуттук азчылыктардын маданий көп түрдүүлүгүн жана тилдик укуктарын тааный баштаганы менен мүнөздөлөт. Бул мамлекеттердин конституцияларында мамлекеттик тилге карата «улуттук» же «расмий» тил деген терминдер колдонулат. Алсак, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 13-беренесине ылайык, кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат. Орус тили расмий тил

катарында колдонулат. Мамлекеттик тилди колдонуунун тартиби «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы тарабынан аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик каттоо кызматы – архив иши, калкты жана автоунаа каражаттарын жана алардын чиркегичтерин, атайын технологиялык машиналарды, айдоочулук курамды, жарандык абалдын актыларын каттоо жаатындагы мамлекеттик саясатты ишке ашыруу боюнча функцияларды берилген ыйгарым укуктардын чегинде камсыз кылуучу аткаруу бийлигинин мамлекеттик органы. **(КРнын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 17-августундагы №578, 2016-жылдын 15-ноябрындагы №589, 2017-жылдын 3-апрелиндеги №199 токтомдорунун редакциясында).**

Кыргыз Республикасынын үчүнчү өлкөлөр менен реадмиссия жөнүндө макулдашуулары – биздин өлкө тарабынан түзүлгөн эл аралык укуктук документтер, аларга ылайык Кыргыз Республикасы чет мамлекеттен депортацияланууга тийиш болгон өз жарандарын жана/же чет өлкөлүктөрдү өз аймагына кайра кабыл алууга милдеттенет. КР Тышкы иштер министрлигинин маалыматы боюнча 2023-жылдын апрелине карата реадмиссия жөнүндө 4 келишим түзүлгөн:

- Швейцария Конфедерациясы менен (2002-ж.);
- Түркия Республикасы менен (2003-ж.);
- Россия Федерациясы менен (2012-ж.);
- Казакстан Республикасы менен (2016-ж.).

Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү консулдук жана дипломатиялык өкүлчүлүктөрү - 1963-жылдагы Консулдук мамилелер жөнүндө Вена Конвенциясына ылайык «консулдук мекеме» ар кандай башкы консулдукту, консулдукту, вице-консулдукту же консулдук агенттикти билдирет. Консулдук мекемелер келген мамлекеттин аймагында анын макулдугу менен гана ачылышы мүмкүн. Консулдук мекеменин жайгашкан жери, анын классы жана консулдук округу өкүлчүлүк кылган мамлекет тарабынан аныкталат жана келген мамлекет тарабынан жактырылууга тийиш. Консулдук мекеменин, анын классынын же консулдук округдун жайгашкан жерин андан ары өзгөртүү өкүл болгон мамлекет тарабынан келген

мамлекеттин макулдугу менен гана жүргүзүлүшү мүмкүн. Эгерде кайсы бир башкы консулдук же консулдук өздөрү жашаган жерден башка аймакта вице-консулдук же консулдук агенттик ачууну кааласа, келген мамлекеттин макулдугу дагы талап кылынат. Иштеп жаткан консулдук мекеменин бөлүгүн түзгөн канцелярияны ошол мекеме жайгашкан жерден башка аймакка ачуу үчүн келген мамлекеттин алдын ала билдирилген макулдугу зарыл болуп эсептелет. (Консулдук мамилелер жөнүндө Вена конвенциясы, № 8638).

Кыргызстандын консулдук кызмат адамдары жана консулдук мекемелеринин кызматкерлери Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинде (мындан ары – ТИМ) мамлекеттик кызматта турушат. Кыргыз Республикасынын жарандары гана консулдук кызмат адамдары боло алышат. Консулдук мекеменин түзүмү жана штаттык саны ТИМдин сунушу боюнча КР Министрлер Кабинети тарабынан бекитилет.

Консулдук өкүлчүлүктөр консулдук функцияларды жүзөгө ашыруучу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдары болуп саналат. Кыргыз Республикасынын консулдук мекемелери болуп төмөнкүлөр саналат:

- башкы консулдуктар;
- консулдуктар;
- вице-консулдуктар;
- консулдук агенттиктер;
- Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн консулдук бөлүмдөрү.

Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн консулдук бөлүмдөрүн консулдук бөлүмдөрдүн башчылары жетектейт, алар консулдар деп аталат. Азыркы учурда биздин республиканын 39 дипломатиялык өкүлчүлүгү чет өлкөлөрдө иш алып барууда (28 – КРнын элчилиги, 3 - КРнын БУУдагы туруктуу өкүлчүлүгү, 8 – КРнын Башкы консулдугу). (КР ТИМ). Кыргызстандын дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрү менен социалдык-экономикалык жана маданий байланыштары кеңейген сайын жаңы консулдуктарды, анын ичинде башкы консулдуктарды түзүү зарылдыгы келип чыгууда. Башкы консулдуктардын акыркы дайындоолору 2023-жылдын 8-майында болгон, анда Санкт-Петербург шаарында Карелия Республикасынын, Коми Республикасынын, Архангельск, Вологда, Калининград, Ленинград, Мурманск, Новгород, Псков облустарынын жана Санкт-Петербург шаарынын аймактарын камтыган консулдук округу, ошондой эле Казань шаарында Башкортостан Республикасынын, Марий Эл Республикасынын, Мордовия

Республикасынын, Татарстан Республикасынын, Удмурт Республикасынын, Чуваш Республикасынын жана Ульянов облусунун аймактарын камтыган консулдук округу түзүлгөн. (КР Президентинин 2023-жылдын 8-майындагы «Россия Федерациясынын Санкт-Петербург шаарында Кыргыз Республикасынын Башкы консулдугун түзүү жөнүндө» Жарлыгы).

Кыргызстандын аэропортторундагы консулдук пункттар - үчүнчү өлкөлөрдүн жарандары үчүн визалык режимди жөнөкөйлөтүү максатында азыркы дүйнөдө келүү аэропортторунда консулдук пункттарды түзүү практикаланууда, ал жерде виза берүүнүн жеңилдетилген жол-жоболору колдонулат. Эреже катары, эл аралык туризмди өнүктүрүү, маданий байланыштарды ж.б. жөнгө салуу максатында аэропорттордогу консулдук пункттар эл аралык байланыштын нормасы болуп калат. Аэропорттордогу консулдук пункттар, мисалы, дүйнө жүзү боюнча туристтердин чоң агымы умтулган Түркияда колдонулат.

Кыргызстандагы консулдук пункт «Манас» эл аралык аэропортунда уюштурулган. Консулдук пункт Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин Консулдук кызмат департаментинин түзүмдүк бөлүгү болуп саналат. Визалык пункттун негизги милдети чет өлкөлүк жарандарга, чет мамлекеттердин дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн жана консулдук мекемелеринин, өкүлчүлүктөрүнүн, эл аралык уюмдардын туруктуу жана убактылуу кызматкерлерине Кыргыз Республикасынын визаларын тариздөө болуп саналат. КР Виза борбору тарабынан «Манас» аэропортунда көрсөтүлө турган консулдук иш-аракеттердин тарифтери менен КР ТИМдин сайтынан таанышууга болот.

Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине караштуу Жарандарды чет өлкөлөрдө ишке орноштуруу борбору (КР ЭСКММга караштуу ЖЧИОБ) – тышкы эмгек рынокторунда, атап айтканда Россия Федерациясында, Казакстанда, Улуу Британияда, Түштүк Кореяда, Түркияда, Евробирлик өлкөлөрүндө ж.б. ишке орношууда Кыргыз Республикасынын жарандарына көмөк көрсөтүүчү мамлекеттик түзүм. ЖЧИОБ ишке орноштуруу чөйрөсүндөгү милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

- Кыргыз Республикасынын жарандарын чет өлкөдө уюшкандыкта ишке орноштуруу системасын өнүктүрүү;

- бара турган өлкөгө кирүү жана чет өлкөдө мыйзамдуу ишке орноштуруу маселелери боюнча маалыматтык-консультациялык кызматтарды көрсөтүү.

ЖЧИОБдун негизги функциялары төмөнкүлөр:

– жумуш берүүчүлөр, иш менен камсыз кылуучу жеке менчик агенттиктер жана башка кызыкдар тараптар менен өнөктөштүк мамилелерди түзөт, сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана Кыргыз Республикасынын жарандарын чет өлкөдө ишке орноштуруу боюнча кызматташуу жөнүндө келишимдерди түзөт;

– түзүлгөн макулдашуулардын алкагында жумуш берүүчүлөр жана бош орундар, ошондой эле чет өлкөдө иш издеп жүргөн Кыргыз Республикасынын жарандары жөнүндө маалыматтарды чогултат жана жаңырттып турат;

– Кыргыз Республикасынын жарандарына чет өлкөдө ишке орношуу үчүн зарыл болгон уруксат берүү документтерин тариздөөдө көмөк көрсөтөт;

- жарандарга тышкы эмгек миграциясы жана чет өлкөлөрдө уюштурулган ишке орноштуруу маселелери боюнча маалымдайт жана кеңеш берет, алардын ишке орношуусуна көмөк көрсөтөт;

- жарандарга ишке орношууга барган өлкөнүн социалдык, маданий жана башка шарттары, жумуш берүүчүлөр жана башка кызыкдар тараптар менен эмгек келишимдерин түзүүнүн укуктук аспекттери жөнүндө маалымдайт;

- ишке орношуу максатында чет өлкөгө чыгууну каалаган Кыргыз Республикасынын жарандарынын ичинен жумушчуларды тандоо боюнча кызматтарды көрсөтөт;

- чет өлкөдө иш издеген Кыргыз Республикасынын жарандарын Борбордун иш издөөчүлөрдүн маалыматтар базасында каттайт;

- жарандардын иш берүүчүнүн талаптарына квалификациялык шайкештигин аныктоо боюнча зарыл иш-чараларды уюштурат жана өткөрөт;

- чет өлкөлүк иш берүүчүлөр тарабынан Кыргыз Республикасынын жарандарын жалдоо жана ишке кабыл алуу шарттарынын аткарылышына мониторинг жүргүзөт;

- бош орундар жарманкесин өткөрөт;

- жумуш берүүчүлөрдүн талаптарын эске алып, чет өлкөгө ишке орношуу үчүн жөнөтүлүүчү жарандардын ден соолугунун абалын медициналык текшерүүдөн өткөрүү маселелери боюнча саламаттык сактоо уюмдары менен өз ара аракеттенет;

- уюмдарга көмөк көрсөтөт, ошондой эле ишке орношуу максатында чет өлкөлөргө кетип жаткан Кыргыз Республикасынын жарандарын өз алдынча окутат (**“Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине караштуу Жарандарды чет өлкөдө ишке орноштуруу борбору жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 17-декабрындагы №319 токтому, Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине караштуу Жарандарды чет өлкөдө ишке орноштуруу борбору жөнүндө жобо, КР Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 22-июлундагы №392 токтомунун редакциясында**).

Кыргызстан элинин Ассамблеясы (КЭА) - Кыргызстан элинин 1-курултайында 1994-жылдын январында түзүлгөн жана постсоветтик мейкиндикте ошол мезгилде ЕККУнун улуттук азчылыктар боюнча Жогорку комиссары Макс ван дер Стул башка өлкөлөр үчүн үлгү деп атаган биринчи уюм болуп калды. КЭА коомдук уюм катары өлкөнүн Президентине караштуу консультациялык-кеңеш берүүчү орган статусуна ээ.

Өзүнүн уставына ылайык, КЭА улуттар аралык мамилелерде тирешүү жана экстремизм көрүнүштөрүнө бөгөт коюуга багытталган, Ассамблеянын негизги максаты Кыргызстанда жашаган бардык улуттардын ынтымагын жана биримдигин бекемдөө болуп саналат. КЭА өлкөбүздүн маданий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө, элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоого, биздин жарандарыбыздын социалдык биримдигин камсыз кылууга олуттуу салым кошууда.

Этномаданий уюм катары КЭА улуттук азчылыктардын маданий борборлорун жана коомдук бирикмелерди бириктирет. Ассамблеяда улуттар аралык ынтымакты сактоо жана аны өркүндөтүү боюнча түрдүү эл аралык уюмдардын катышуусунда эл аралык семинарлар өткөрүлүп турат. КЭА Кыргызстанда жашаган элдердин маданиятын сактоо жана өнүктүрүү боюнча иш алып барат. КЭАнын маданий борборлору майрамдык салтанаттарга, фестивалдарга жана башка маданий иш-чараларга (мисалы, Көчмөндөр оюндарында) Кыргызстанда гана эмес ошондой эле башка мамлекеттерге барып, өздөрүнүн каада-салттарын, улуттук музыкасын, ырларын, бийлерин, улуттук кийимдердин жана тамак-аштардын көргөзмөлөрүнө активдүү катышат. (<https://library.fes.de/pdf-files/bueros/vifaost/a97-05631.pdf>, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/46048/35?cl=ru-ru>).

Кыргызстандын жарандык сектору - бул мамлекеттик эмес типтеги коомдоштук. Азыркы мааниде, жарандык сектор бул мамлекеттин көз карандысыз, бирок аны менен өз ара аракеттенип, адамдардын ортосундагы экономикалык, саясий, укуктук жана маданий мамилелери өнүккөн коом. Жарандык секторго Википедия ушундай аныктама берет.

Жарандык сектор адамдардын күнүмдүк кызыкчылыктарын ишке ашырат. Ал жеке адамдардын жана топтордун өзүн-өзү ишке ашыруусуна, алардын муктаждыктарын канааттандырууга шарттарды түзөт. Ошол эле учурда, жарандык сектор мамлекеттин саясий үстөмдүктү топтоого умтулуусун токтотуп жатат. Жарандык коомдун институттары мамлекетке түздөн-түз баш ийбейт, бирок алар менен жигердүү өз ара аракеттенип иштешет. Жарандык коом - жеке адам менен бийликтин ортосундагы негизги ортомчу. Жарандык коом демократиялык институттар аркылуу мамлекетке таасир этет. Бул адам укуктарын коргоо, кызмат адамдарынын ачыктыгы жана жоопкерчилиги жөнүндө мыйзамдарды кабыл алуунун ж.б. эсебинен болот. (Булак - Skysmart Онлайн мектеби: https://skysmart.ru/articles/obshestvoznanie/grazhdanskoe_obshestvo).

Кыргызстанда жарандык сектор коңшу Борборазиялык өлкөлөргө салыштырмалуу өнүккөн деп эсептелет жана иш жүзүндө өлкөнүн жашоо-турмушунун ар кандай чөйрөлөрүндөгү көптөгөн социалдык көйгөйлөрдү чечет. Алсак, пандемия учурунда жарандык коомчулуктун активдүүлүгүнүн аркасында коронавирус менен ооругандарды дары-дармектер менен камсыз кылууну уюштурууга жана жаштарды дарыгерлердин өздөрүнө жардам көрсөтүү үчүн мобилизациялоого мүмкүн болду. Азыркы учурда жарандык сектор аялдарга карата зомбулукка каршы жигердүү иш алып барууда. Жалпысынан 17 миңге жакын бейөкмөт уюмдар бар, аларда 80-100 миңге жакын адам иштейт, бул болсо республиканын бардык калкынын 1,5%га жакынын түзөт (<https://center.kg/article/472>).

Кыргызстандын Улуттук статистикалык комитети - биздин республиканын жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүнө тиешелүү, анын ичинде өнөр жай жана айыл чарбасын өнүктүрүү, транспорт, саламаттык сактоо, билим берүү ж. б. маселелери боюнча ар кандай статистиканы топтоо жана иштеп чыгуу функцияларын аткарган мамлекеттик орган. Улутстатком

кесиптик көз карандысыздык жана өз алдынчалуулук принциптеринде мамлекеттик статистикалык ишмердикти жүзөгө ашыруучу жана Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында эсепке алуу жана статистика жаатындагы ишти координациялоочу мамлекеттик орган болуп саналат. Бул орган Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 26-мартындагы №40 «Мамлекеттик статистика жөнүндө» Мыйзамына ылайык түзүлгөн.

Улутстатком Кыргыз Республикасынын Президентинин алдында отчет берет жана төмөнкү милдеттерди аткарат:

- статистика жагындагы мамлекеттик саясатты ишке ашыруу;
- Кыргыз Республикасында жана анын региондорунда болуп жаткан массалык экономикалык, социалдык, демографиялык, экологиялык көрүнүштөр жана процесстер жөнүндөгү статистикалык маалыматты жыйноо, иштеп чыгуу, талдоо жана таратуу;
- расмий статистикалык маалыматтын ишенимдүүлүгүн, бүтүндүгүн, толуктугун жана өз учурунда берилишин камсыз кылуу;
- статистикалык маалыматты, анын булактарын жана түзүү методологиясын алуу мүмкүнчүлүгүн жана ачыктыгын камсыз кылуу;
- илимий жактан негизделген статистикалык методологияны иштеп чыгуу, өркүндөтүү жана ишке киргизүү;
- статистикалык байкоолорду жүргүзүү үчүн пайдаланылуучу техника-экономикалык жана социалдык маалыматты классификациялоонун жана коддоштуруунун бирдиктүү системасын иштеп чыгууну, өркүндөтүүнү жана ишке киргизүүнү камсыз кылуу;
- статистикалык бирдиктин Мамлекеттик бирдиктүү каттоосун түзүү жана жүргүзүү;
- администрациялык маалыматтарды жыйноону уюштуруу жана колдонуу маселелеринде мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана башка юридикалык жактардын иш-аракеттерин теске салуу;
- өз ара маалымат алмашуу үчүн мамлекеттик статистикалык маалымат системасынын мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, эларалык уюмдардын жана башка өлкөлөрдүн статистикалык кызматтарынын маалымат системалары менен эриш-аркак иштешин камсыз кылуу;
- статистикалык маалыматты иштеп чыгуу боюнча эң жаңы маалымат технологияларын ишке киргизүү;
- статистикалык маалыматты бекем коргоону жана сактоону камсыз кылуу.

Улутстатком учурдагы статистиканы, анын ичинде демография маселелери боюнча, ошондой эле КР калкын жалпы каттоонун жыйынтыктарын дайыма жарыялап турат.

– Л –

– М –

Мамлекеттик администрация - ишмердиги белгилүү бир саясий багытты жүзөгө ашырууга багытталган мамлекеттин аткаруу бийлигинин органы. Президенттик милдеттерди аткарууну камсыз кылуу үчүн президенттик башкаруу формасында кеңири ыйгарым укуктары бар Президенттин Администрациясы түзүлөт, парламенттик мамлекеттерде бул аппарат мамлекет башчысынын иш чөйрөсүнүн чектелгендигинен улам анча маанилүү эмес.

Жергиликтүү же региондук администрациялар - администрациялык-аймактык түзүлүштүн жалпы компетенциясындагы аткаруу бийлигинин органдары. Белгилей кетүүчү нерсе, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары администрациянын курамына кирбейт, анткени алар жогору турган органдар эмес, калк алдында жооптуу.

Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктуу өкүлү мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун жана мамлекеттик саясатты ишке ашырууну камсыз кылат, тиешелүү облустун чегинде мамлекеттик органдардын аймактык бөлүмдөрүнүн жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин координациялайт. Ыйгарым укуктуу өкүл ошол облустун башкы кызмат адамы болуп саналат **(КРнын Президентинин 15.07.2021-ж. «Кыргыз Республикасынын Президентинин облустагы ыйгарым укуктуу өкүлү жөнүндө» Жарлыгы).**

Райондук деңгээлде аткаруу бийлигин уюштуруусу жана ишмердиги мыйзам менен аныкталган жергиликтүү мамлекеттик администрация жүзөгө ашырат (КРнын Конституциясынын 93-бер.).

Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын түшүнүгү, анын милдеттери жана функциялары Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 20-октябрындагы Мыйзамы менен аныкталган: «Кыргыз Республикасынын Президентине жана Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине баш

ийген аткаруу бийлигинин мамлекеттик органы, ал тиешелүү аймакта аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдарынын аймактык бөлүмдөрүнүн макулдашылган ишин камсыз кылат, алардын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат жана өткөрүп берилген ыйгарым укуктардын аткарылышына мамлекеттик контролду жүзөгө ашырат». Өз компетенциясынын чегинде кабыл алынган жергиликтүү мамлекеттик администрациянын чечимдери тиешелүү аймакта милдеттүү түрдө аткарылат. («Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Мыйзам).

Мамлекеттин аймагы аркылуу транзит менен өтүү - дүйнөнүн кайсы өлкөсү болбосун транспорттун кандайдыр бир түрү менен үчүнчү өлкөдөн экинчиси өлкөгө бара жаткан жарандар үчүн өз аймагы аркылуу транзит менен өтүүгө уруксат берет. Мисалы, кайсы бир адам Белорусиядан Польша, Германия, Румыния аркылуу Сербияга же Черногорияга транзит менен барат.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында да үчүнчү өлкөлөрдүн жарандарын өз аймагы аркылуу бара турган өлкөсүнө транзит менен өткөрүү мүмкүндүгү каралган (**“Тышкы миграция жөнүндө” КРнын 200-жылдын 12-июлундагы №61 Мыйзамы**). Кыргыз Республикасынын аймагы аркылуу транзит менен өтүп бара жаткан чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасына кирүүсүнө жана Кыргыз Республикасынан чыгуусуна, эгерде Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында же Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдеринде башкача каралбаса, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин дипломатиялык өкүлчүлүктөрү же консулдук мекемелери тарабынан берилген транзиттик визалары бар болгон учурда жарактуу чет өлкөлүк паспорттор же аларды алмаштыруучу документтер боюнча уруксат берилет.

Бул Эрежелердин колдонулушу жарандыгы жок адамдарга жайылтылат. Чет өлкөлүк жарандардын баруучу өлкөсүнө аба, темир жол транспорту менен Кыргыз Республикасынын аймагы аркылуу транзит менен өтүүсүнө үчүнчү мамлекетке кирүү үчүн жарактуу документтери жана тиешелүү жол жүрүү документтери болгондо уруксат берилет. Эл аралык транзиттик автоташууларды жүргүзүүчү чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасынын аймагы аркылуу өтүүсү жана алардын жеңил автомобилдер менен транзиттик өтүүсү, эреже катары, үчүнчү мамлекетке кирүү үчүн жарактуу документтери болгондо мамлекеттер аралык макулдашуулардын

негизинде жүзөгө ашырылат. Кыргыз Республикасынын аймагында токтоо укугусуз транзиттик визалар жүрүү маршрутун жана бул үчүн зарыл болгон убакытты эске алуу менен, бирок 5 суткадан ашык эмес мөөнөткө берилет. (“Чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасында жүрүүсүнүн тартиби жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 1993-жылдын 14-декабрындагы №1299 Мыйзамы).

Мамлекеттик аймак - эл аралык жана конституциялык укукта жер шарынын ошол мамлекеттин чегинде жайгашкан жана анын эгемендигинин астында турган бөлүгү. Кургактагы (мамлекеттин чек аранын чегиндеги бардык кургак жерлер), суудагы (ички суулар жана аймактык деңиз, ал эми мамлекет болгон учурда-архипелаг жана анын архипелагдык суулары) жана абадагы (мамлекеттин кургактык жана суу чегиндеги вертикалдуу чектелген мейкиндик) аймак, ошондой эле ага теңештирилген объектилер мамлекеттик аймактын курамдык бөлүктөрү болуп саналат.

(Укук энциклопедиясы: Юридикалык адистикте окуган ЖОЖдун студенттери үчүн окуу колдонмо / Ф.В. Тарановский. – 3-басылышы - СПб.: Россия ИИМ. С.-Петербур. ун-т : Университет, 2001. - 552, [1] с.; 21 кар. - (Тарыхтын классикасы жана укутун философиясы / Россия ИИМ ж.б.).

Мамлекеттик аймак кол тийгис болуп саналат. Бул принцип көптөгөн эл аралык документтерде, анын ичинде БУУнун Уставында жана БУУнун Уставына ылайык мамлекеттер ортосундагы достук мамилелерге жана кызматташтыкка тиешелүү эл аралык укуктун принциптери жөнүндө декларацияда бекитилген. Мамлекеттик аймактын кол тийбестик принциби улуттук укукта да бекемделген (КРнын 2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Мыйзамы (КРнын 2017-жылдын 1-декабрындагы №197 (2), 2021-жылдын 15-январындагы №5, 2022-жылдын 18-январындагы №4 Мыйзамдарынын редакциясында).

Мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункту – бул мамлекеттик чек ара аркылуу адамдарды, транспорт каражаттарын, жүктөрдү жана товарларды өткөрүүчү атайын жабдылган пункт.

«Мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункту – эл аралык катнаштар (эл аралык учуулар) үчүн ачык темир жол бекетинин (чордонунун), аэропорттун, аэродромдун чегиндеги аймак, ошондой эле Кыргыз

Республикасынын мыйзамдарына ылайык Мамлекеттик чек ара аркылуу өтүүчү жарандарга, унаа каражаттарына, алынып өтүүчү жүктөргө, товарларга жана жаныбарларга мамлекеттик контролдоо жана өткөрүү жүзөгө ашырылуучу Мамлекеттик чек арага түздөн-түз жакын атайын жабдылган жер» («Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 16-майындагы №98 Мыйзамы).

Өткөрүү пункттарынын тизмеги мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген, Кыргызстан катышуучусу болуп саналган эл аралык келишимдерге ылайык Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан бекитилет.

Мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарындагы режим, мамлекеттик контролду жүзөгө ашыруу үчүн гана орнотулуучу ушул пункттарга адамдардын, унаа каражаттарынын кирүү (чыгуу), аларда болуу жана чыгуу, жүктөрдү, товарларды, жаныбарларды алып кирүү жана алып чыгуу эрежелерин камтыйт, муну менен бирге өткөрүү пунктунун аймагы режимдик болуп эсептелет.

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында эл аралык автомобилдик, аба жана темир жол катнашы үчүн арналган өткөрүү пункттарынын жана Кыргыз Республикасынын автомобиль жолдорундагы ички стационардык посттордун иштерин тартипке салуу боюнча чаралар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2007-жылдын 19-ноябрындагы №556 токтомуна ылайык азыркы учурда 39 өткөрүү пункту иштейт, анын ичинде 29 автомобилдик, 5 темир жол жана 5 аба өткөрүү пункттары бар. Аба өткөрүү пункттары түздөн-түз чек арада эмес, аэропорттордо жабдылгандыгы менен башкалардан айырмаланып турат.

Чек арадан өткөн адамдардын жана жүктөрдүн мамлекеттик таандыктыгы боюнча өткөрүү пункттары көп тараптуу жана эки тараптуу болуп классификацияланат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №556 токтомуна ылайык 24 көп тараптуу өткөрүү пункттары жана 15 эки тараптуу өткөрүү пункттары орнотулган.

Эки тараптуу өткөрүү пункттары чектеш мамлекеттердин жарандарына (тургундарына), транспорт каражаттарына жана жүктөрүнө гана арналган. Эки тараптуу өткөрүү пункттары СССР ыдыраган мезгилде чарбалык байланыштарды сактап калуу, ар кайсы жакта болуп калган үй-бүлөлөрдөгү адамдардын чек арадан өтүүсүн жеңилдетүү максатында түзүлгөн. Негизинен эки тараптуу өткөрүү пункттары - бул автомобилдик өткөрүү пункттары.

Мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эки тараптуу эл аралык келишимдерге ылайык мамлекеттик чек ара аркылуу өтүүнүн жөнөкөйлөштүрүлгөн тартиби белгилениши мүмкүн. Бүгүнкү күндө мындай тартип Жалал-Абад облусунун Өзбекстан менен чектешкен эки өткөрмө пунктунда – «Сейдикум» жана «Сумсар» пункттарында бар.

Көп тараптуу өткөрүү пункттары жарандыгына (букаралыгына) карабастан адамдардын, анын ичинде жарандыгы жок адамдардын жана мамлекеттик таандыктыгына карабастан транспорт каражаттарынын мамлекеттик чек арадан өтүшү үчүн, ошондой эле мамлекеттик таандыктыгына карабастан ал аркылуу жүктөрдү, товарларды жана жаныбарларды алып өтүү үчүн арналган. Негизинен транспорттун кыймылы интенсивдүү болгон өткөрүү пункттары көп тараптуу статуска ээ.

Кыргызстандын өткөрүү пункттарында контролдоонун төмөндөгү түрлөрү жүргүзүлөт:

- чек аралык,
- бажылык,
- медициналык, санитардык-карантиндик,
- фитосанитардык,
- ветеринардык,
- транспорттук,
- баңгизаттарга каршы контроль.

Мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарындагы чегаралык контролдоо төмөнкүлөрдү камтыйт:

- документтерди текшерүү;
- өткөрүү пунктунан мамлекеттик чек арага чейин жана кайра коштоп жүрүү;
- транспорт каражаттарын, жүктөрдү, товарларды кароо жана тыкыр кароо;
- жеке текшерип кароо;
- өткөрүү пункттарындагы жайларды жана аймактарын кароо.

Өткөрүү пункттарында турган жеке жана юридикалык жактар өткөрүү пункттарындагы режимдин белгиленген эрежелерин сактоого милдеттүү. Өткөрүү пункттарындагы режимди бузган адамдар Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексине ылайык жоопкерчиликке тартылат.

Мамлекеттик чек арадан өтүүнүн визалык режими – жарактуу визанын негизинде кайсы мамлекеттин аймагына болбосун чет мамлекеттин жарандары кирүүгө, чыгууга, транзит менен өтүүгө, орун которуштурууга жана болууга укуктуу болгон режим. Бул шарт чет мамлекеттин аймагына кирүү шарттарына арналган эң маанилүү эл аралык-укуктук документтердин биринде жазылган. (Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган мигранттардын кургактык, деңиз жана аба аркылуу мыйзамсыз киришине каршы Протокол, Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы 55/25 резолюциясы менен кабыл алынган).

Ушуга окшогон кирүү/чыгуу эрежелери КР мыйзамдары менен да аныкталган (КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы №61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамы). Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттарындагы режим, мамлекеттик контролду жүзөгө ашыруу үчүн гана орнотулуучу ушул пункттарга адамдардын, унаа каражаттарынын кирүү (чыгуу), аларда болуу жана чыгуу, жүктөрдү, товарларды, жаныбарларды алып кирүү жана алып чыгуу эрежелерин камтыйт. Өткөрүү пунктунун аймагы режимдик болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттарына кирүүнүн, адамдардын, транспорт каражаттарынын болушунун, жүрүүсүнүн жана андан чыгуусунун, жүктөрдү, товарларды жана жаныбарларды алып келүүнүн, алып өтүүнүн белгиленген тартибин сактабоо өткөрүү пункттарындагы режимди бузуу деп таанылат.

(КРнын 2015-жылдын 16-майындагы №98 «КР Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Мыйзамы).

Мамлекеттик чек араларды делимитациялоо - чектеш мамлекеттердин ортосундагы мамлекеттик чек ара сызыгын келишим менен юридикалык жол-жоболоштуруу, анын абалы топографиялык картада анын тиешелүү сыпаттамасы менен графикалык түрдө чагылдырылган, ал келишимдин курамдык бөлүгү же ага тиркеме болушу мүмкүн.

Делимитация - чектеш мамлекеттердин ортосундагы нормалдуу мамилелердин милдеттүү элементи. Бул эрежени дээрлик бардык заманбап мамлекеттер карманат.

Айрым республикалардын учурдагы мамлекеттик чек араларын өзгөртүүгө болгон дооматтарына байланыштуу делимитация маселеси постсоветтик мейкиндикте өзгөчө актуалдуулукка ээ болду. Борбордук Азия

республикаларында мамлекеттик чек араларды делимитациялоо узак тарыхка айланды. Бүгүнкү күндө Кыргызстандын Казакстан жана Өзбекстан менен болгон чек ара маселелери де-факто жана де-юре чечилди. Бирок, Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы мамлекеттик чек араларды делимитациялоо көйгөйү мурдагыдай эле актуалдуу бойдон калууда. (**Закон «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» КР Мыйзамы, 16-май 2015-жыл, №98**).

Мамлекеттик чек араларды демаркациялоо - чектеш мамлекеттердин ортосунда мамлекеттик чек ара өткөн жерлерди демаркациялык документтерди түзүү жолу аркылуу чек ара белгилери менен белгилөө. БУУнун эл аралык соту чек ара боюнча талаш-тартыштарды чечүүдө эл аралык практикада көп колдонулган *uti possidetis* принцибин колдонот, анын маңызы мамлекет көз карандысыздыкка жетишкен учурда аймактык чек араларды урматтоону камсыз кылууда турат. Жаңы мамлекеттер өз аймактарын улуттук мыйзамдар жана эл аралык келишимдер менен коргоого аракет кылышат. Чек арага же аймакка байланыштуу айрым жоболор, адатта, көз карандысыздык декларациясында, Конституцияда, чек ара жөнүндө мыйзамда, достук, коңшулаштык жана чектеш мамлекеттер менен кызматташуу жөнүндө келишимдерде ж. б. белгиленет. (**«Мамлекеттик чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо» Практикалык колдонмо, ЕККУ, 2017-ж.**). Мамлекеттердин пайда болуу баскычында алардын аймактары табигый чек аралар менен курчалган. Табигый чек аралар төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- тоо (же суу бөлгөн тилке);
- дарыя (же суу агымынын тилкеси);
- көл;
- деңиз;
- контур (чөл, токой, саз ж. б. сыяктуу табигый өзгөчөлүктөрдүн контуру боюнча өткөн тилке).

Мамлекеттик чек араны кесип өтүүчү же аны бойлоп өтүүчү жасалма объектилердин төмөнкүдөй түрлөрү бөлүнөт:

- автомобиль жана темир жолдор;
- көпүрөлөр жана башка курулуштар;
- түтүктөр;
- мелиорация жана ирригациялык объектилер;

- дамбалар.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы Кыргыз Республикасы тарабынан ратификацияланууга жаткан Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерине ылайык белгиленет жана өзгөртүлөт. Эгерде Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерде башкача каралбаса, Мамлекеттик чек араны белгилөө Мамлекеттик чек араларды делимитациялоону, демаркациялоону, кайра демаркациялоону өзүнө камтыйт. Эгерде Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдеринде башкача каралбаса, Мамлекеттик чек ара төмөнкүдөй белгиленет:

1) кургак жерде - мүнөздүү чектер, рельефтин багыттары же даана көрүнгөн ориентирлер боюнча (тоолуу райондордо сөзсүз тоолордун суу менен бөлүнүшү, кыркалары боюнча);

2) дарыяларда - алардын ортосу боюнча же дарыянын башкы нугунун ортосу боюнча;

3) көлмөлөрдө - Мамлекеттик чек аранын көлмөнүн жээктерине чыккан жерлерин бириктирген түз тилке боюнча;

4) суу сактагычтарда, гидротүйүндөрдө жана башка жасалма көлмөлөрдө – алар толтурулганга чейин Мамлекеттик чек ара өткөн жерлерге ылайык;

5) чек ара дарыялары аркылуу өтүүчү темир жол жана автомобиль жолдорунун көпүрөлөрүндө, плотиналарда жана башка курулмаларда - Мамлекеттик чек аранын сууда өтүшүнө карабастан, ал курулмалардын ортосу же алардын технологиялык огу боюнча. (**«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» КРнын Мыйзамы, 16-май 2015-жыл, №98**).

Мекен-карта - чет өлкөлүк жарандыгы бар мекендештерге Кыргызстанда болуу, мамлекеттик чек арадан өтүү, билим алуу, дарылануу жана жумушка орношуу тартибине тиешелүү болгон өзгөчө укуктарды берген документ. Мекен-картаны иштеп чыгуу үчүнчү өлкөлөрдө жашаган мекендештерге колдоо көрсөтүү, алардын тарыхый мекенине кайтып келүүсүнө шарт түзүү максатын көздөгөн. Мекендештин статусунун деталдарына тиешелүү бардык маселелер өзгөчө документте жазылган (Чет өлкөнүн жарандыгы бар мекендеш статусун берүү, алмаштыруу, токтотуу жана андан ажыратуу тартиби жөнүндө Жобо. **Кыргыз Республикасынын**

Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 8-октябрындагы №203 Токтомуна тиркеме//cbd.minjust.gov.kg).

Баарынан мурда, I главада пайдаланылган негизги түшүнүктөрдүн тизмеси берилет (чет өлкөнүн жарандыгы бар мекендеш статусун алуу жөнүндө өтүнүч; мекен - карта; мыйзамдуу өкүлдөр; калкты каттоо чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу орган ж.б. Бардыгы - 12 түшүнүк). Кийинки главаларда (2-5) документтерди кабыл алуу жана тариздөө тартиби, материалдарды кароо жана макулдашуу тартиби, чет өлкөлүк жарандык менен мекендештин статусун берүү жөнүндө өтүнүчтү кароо тартиби, Мекен - картаны берүү, алмашуу, токтотуу жана ажыратуу тартиби аныкталат.

Мекендеш статусун алган адамдарга республиканын жарандары сыяктуу эле дээрлик бирдей укуктар берилерин эске алуу керек. Бирок Мекен-картасынын ээлери үчүн белгилүү чектөөлөр киргизилет: мамлекеттик жана муниципалдык кызматта, укук коргоо органдарында жана сот тутумунда кызмат орундарын ээлөөгө, ар кандай деңгээлдеги шайлоого активдүү жана пассивдүү катышууга тыюу салынат. Мекендеш статусун алуу үчүн өтүнүчтү кароо 1,5 айдан 3,5 айга чейин созулат. Мекен-картанын баасы - 11315 сом. 2023-жылдын май айына карата чет өлкөлүк жарандыгы бар 14 мекендешибиз Мекен-картасын алышты (**КРнын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин учурдагы архиви**).

Мигранттардын акча которуулары – мигранттар тарабынан өз мекениндеги үй-бүлөлөрүнө жана досторуна жөнөтүлгөн акчалар. Мигранттардын акча которуулары көрүнүш катары бардык жерде банктык түзүмдөрдүн жардамы менен, тааныштары, туугандары ж.б. аркылуу жүзөгө ашырылат. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн мигранттардын акча которуулары мамлекеттик бюджетти, үй-бүлөлөрдүн бюджетин толтуруунун, өлкөнүн экономикасын колдоонун куралы болуп саналат. Биздин республика үчүн эмгек мигранттарынын акча которуулары абдан маанилүү финансылык жардам болуп эсептелет. Акыркы жылдары Кыргызстанда эмгек мигранттарынын акчалай трансферттеринин республикадагы социалдык-экономикалык кырдаалга таасиринин өсүшү байкалууда. Мигранттардын акча которуулары - бул өлкөгө чет өлкөлүк валюталардын келип түшүүсүнүн туруктуу булагы. Алар дүйнөлүк экономикалык кризистердин таасирин жумшартат. 2022-жылдын январь-декабрь айларында мекендештер өлкөгө 2 миллиард 928,2 миллион доллар которушту, бул 2021-жылга салыштырмалуу

171,96 миллион долларга көп. Акча которуулардын 97% дан ашыгы Россияга туура келет - 2 миллиард 780,2 миллион доллар. Башка мамлекеттерден Кыргызстанга 55,6 миллион доллар, АКШдан 54,9 миллион доллар которулган. (Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын сайты).

Мигранттын адаптациясы (латын тилинен *adaptatio* – көнүү, ылайыкталуу) чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам кабыл алган коомдо ийгиликтүү иштөөгө мүмкүндүк берүүчү жүрүм - турум үлгүлөрүн, социалдык ченемдерди жана баалуулуктарды, билимдерди, көндүмдөрдү өздөштүрүү процесси.

Мигранттарды адаптациялоо маселеси мигранттарды кабыл алган бардык өлкөлөр үчүн актуалдуу болуп эсептелет, бул мигранттардын кадыресе жашоосун, алардын интеграциясын камсыз кылуунун милдеттүү шарты болуп саналат.

Адаптация мигранттын расмий статусун алуу жана анын болушун мыйзамдаштыруу менен тыгыз байланыштуу. Адамдын жаңы жашоо шарттарына ыңгайлашуу процесси катары адаптация адамдын табияты кош мүнөздүү болгондой эле, эки мүнөзгө ээ. Бул бир жагынан адамдын тирүү жан катары ыңгайлашуусу, экинчи жагынан жеке инсан катары коомдук көрүнүш. Мигрант ийгиликтүү адаптацияланышы үчүн келген өлкөнүн мыйзамдары, укуктук колдоо механизмдери, маданий өзгөчөлүктөрү жана жүрүм-турум ченемдери, жумуш орундары жана бош орундар ж. б. жөнүндө туура маалымат алуусу зарыл.

Мигранттардын адаптациясы укуктук, экономикалык, маданий, социалдык адаптацияларды өзүнө камтыйт:

- укуктук адаптация, б. а. мыйзамдуу укуктук статус алуу мүмкүнчүлүгү (аймакта болууга укук берген документтерди, иштөөгө патентти ж. б. тариздөө);

- экономикалык адаптация - эмгек рыногуна кирүү, иш менен камсыз кылуу;

- маданий адаптация - өз маданиятын, динин, үрп-адаттарын сактоо мүмкүнчүлүгү болгондо тилди, маданияттын башка элементтерин үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк;

- социалдык адаптация - турак жайга, саламаттык сактоого, билим алууга ж. б. жеткиликтүү мүмкүнчүлүк.

Мигранттын кабыл алуучу коомго ийгиликтүү адаптацияланышынын башкы шарты болуп келген өлкөнүн тилин билүүсү саналат. Дал ушул тилди билүү ишке орноштуруу эрежелери жөнүндө маалымат алууга мүмкүндүк берет, формалдуу эмес ишке тартуу мүмкүнчүлүгүн азайтат, жергиликтүү калк менен байланышуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтет, мигранттын социалдык-экономикалык укуктарын ишке ашырууну камсыз кылат (кесиптик окууга, медициналык жардам алууга ж.б.). Мигрант айланасында болуп жаткан окуялар жөнүндө суроолорду бере жана жоопторду түшүнө билиши, турмуш-тиричилик аракеттерин, б.а. төлөмдөрдү, акча которууларды, сатып алууларды, коомдук транспортту колдоно билүүсү жана башка көптөгөн нерселерди өз алдынча жүзөгө ашырышы керек. Тилдик адаптация болбосо, башкача айтканда, коммуникативдик, психологиялык да, экономикалык да адаптация мүмкүн эмес.

Мигранттардын социалдык адаптациясы тилге караганда татаал. Чет өлкөлүк адам жөн гана тилди үйрөнбөстөн, өзүнүн социалдык ролдорун аткара алышы керек, жаңы коомдун ченемдерин жана эрежелерин кабыл алышы керек, анткени мигрант башка өлкөгө көчүү жөнүндө чечим кабыл алган, ал анын каада-салтын, социалдык ченемдерин кабыл алуусу керек. Толугу менен эмес, бирок негизги жана жалпы эрежелер сакталууга тийиш.

Мигранттын маданий адаптациясы ар кандай факторлордон көз каранды: улуту; жүрүм-турум стереотиптери; жергиликтүү тилди билүү; билим жана жалпы маданияттын деңгээли, жергиликтүү маданиятты кабыл алууга даярдык. Маанилүү фактор - бул коомдун мигранттарга болгон мамилеси - коом канчалык жөнөкөй жана достук мамиледе болсо, мигрант ошончолук тез көнүп кетет.

Мигранттардын укуктук сабаттуулугунун төмөн деңгээли миграциялык мыйзамдар жана анын өзгөрүүлөрү жөнүндө актуалдуу маалыматтын жоктугу, жардам сурап, биринчи кезекте өзүнүн досторуна жана тааныштарына кайрылуу адаты менен шартталган. Мигранттардын укуктук сабаттуулугунун төмөндүгү миграциялык мыйзамдар жана андагы өзгөртүүлөр тууралуу актуалдуу маалыматтын жоктугунан, жардам сурап досторуна жана тааныштарына кайрылуу адаты менен байланыштуу. Мигранттар "легалдуу эмес" статуска легалдаштыруу, андан ары ишке орноштуруу жана эмгек функцияларын жүзөгө ашыруу процессинде ээ болушат. Чет өлкөлүк жарандардын документсиз абалына көбүнчө чет өлкөлүктөргө жалган документтерди жол-жоболоштурган кара ниет ортомчулардын жана

мигранттар менен эмгек мамилелерин расмий жол-жоболоштурбаган жоопкерчиликсиз иш берүүчүлөрдүн көптүгү өбөлгө түзөт. Мындай шарттарда мигранттар социалдык багыттагы коммерциялык эмес уюмдарга көбүрөөк кайрылышат.

Мигранттардын коммерциялык эмес уюмдарга кайрылгандарынын арасында эмгек укуктарын коргоо, качкын же аргасыз жер которуучу статусун тариздөө, миграциялык мыйзамдарды сактоо, социалдык жактан колдоо алуу маселелери басымдуулук кылат.

Адаптацияга өбөлгө түзө турган факторлорду белгилей кетүү керек:

- миграциянын тиби, б.а. мигранттын жаңы өлкөгө келүүсүнүн максаты. Эгерде адам өз ыктыяры менен келсе, анда тезирээк адаптация болот. Эгерде мигрант качкын болсо, же акча жана жумуш көйгөйлөрү бар болсо, адаптация кыйыныраак болот, анткени адам стресс абалында жүрөт;

- маданий айырмачылыктар: ар бир мигранттын өзүнүн маданияты жана баалуулуктары, стереотиптердин жыйындысы, кандайдыр бир кырдаалда белгилүү бир жол менен иш алып баруу адаты бар. Өлкөлөрдүн маданияты жакын, көп эмес айырмачылыктар болгондо, мигрант тезирээк адаптация болот;

- кабыл алуучу коомдун мамилеси: адам өзү үчүн жаңы чөйрөгө көнүшү үчүн, коом ага урмат-сый менен мамиле жасап, ишенимдүү болушу керек;

- жаш курагы: мигрант өзү үчүн жаңы маданият менен канчалык эрте тааныша баштаса, ошончолук тезирээк ага киришет; ага чейин башка өлкөдө узак убакыт жашоого туура келбеген улгайган адамдарга көнүү кыйыныраак.

Балдар өзгөрүүлөргө оңой көнүшөт. Балдардын психикасы кыйла ийкемдүү. Өз элинин маданияты баланын аң-сезиминде өз изин калтырууга үлгүрө элек болот. Дайыма башка балдар менен болуу, алар менен чет тилде баарлашуу менен бала башка өлкөнүн маданиятын тез кабыл алат. Мында эки маданият аралашып кетет. Балдар өз элинин маданиятынан бир нерсе калтырышат, бир нерсе алышат. Окуулары оңой болот, анткени балдар жаңы тажрыйбаларга ачык болот. Бирок балдардын кыйынчылыктары да жетиштүү, анткени алар өз каалоосу менен эмес, ата-энелери менен бирге көчүп кетишет. (<https://migration.academic.ru>, <https://migranturus.com/adaptatsiya-migrantov/>).

Миграция маселелери боюнча адвокат - жеке жана юридикалык жактарга кесиптик негизде квалификациялуу юридикалык жардам көрсөтүүчү

адам. Адвокаттар дүйнөнүн ондогон өлкөлөрүндө кеңири колдонулат. Мисалы, АКШда миграция боюнча адвокаттын иши абдан талап кылынат, анткени өлкө дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнөн, мисалы Мексикадан келген көптөгөн мигранттарды кабыл алат. Ошондуктан адвокаттар мигранттардын көптөгөн маселелерин чечүүгө туура келет, атап айтканда, иммиграциялык эмес визаны иммиграциялык визага өзгөртүүгө жардам берет.

Адвокаттын кесиптик ишмердиги компетенттүүлүк, чынчылдык, ак ниеттүүлүк, жоопкерчилик жана купуялуулук принциптеринде түзүлөт. Чек арадан өткөн учурдан тартып ар бир чет өлкөлүк дароо миграциялык мыйзамдарга баш ийет, ал чет өлкөлүк жарандын ошол өлкөнүн кирген өлкөсүндө болушун катуу жөнгө салып, өлкөдө болуунун катуу мөөнөттөрүн жана эрежелерин белгилейт. Миграциялык мыйзамдардын бул эрежелерин бузуу ар кандай санкциялардын салынышына алып келет. Чет өлкөлүктөрдү жумушка кабыл алуунун жана бошотуунун жөнгө салынган жол-жобосун сактабаган иш берүүчүлөр да жазага тартылышат.

Ошондуктан көптөгөн чет өлкөлүк жарандарга, алардын иш берүүчүлөрүнө окшоп, көп учурда мигранттарга документтерди тариздөөдө анчалык көп жардам эмес, мамлекеттин миграциялык мыйзамдарын жетишсиз түшүнгөндүгүнө байланыштуу миграциялык маселелер боюнча кесиптик юридикалык жардам талап кылынат, ал жардамды миграциялык маселелер боюнча адвокат (миграциялык адвокат) көрсөтө алат. Миграциялык адвокат миграциялык мыйзамдардын маселелерин түшүндүрөт, административдик иштерде ишеним артуучунун кызыкчылыгын көздөөгө, соттук угууларга катышууга, адвокаттык суроо-талаптарды жөнөтүүгө, даттанууларды берүүгө укуктуу. Миграция маселелери боюнча адвокаттын консультациясы төмөнкү учурларда зарыл болот:

- миграциялык кызматка документтерди даярдоо жана берүү, чет өлкөлүк жаран тарабынан иштөөгө уруксат алуунун шарттары жана чет өлкөлүк жарандарды ишке кабыл алуунун тартиби түшүндүрүлөт;

- жашап турууга уруксат берүүдөн, каттоодон же жарандыкты ыйгаруудан баш тартылса;

- административдик укук бузуу жөнүндө протоколго же соттун чечимине даттанууда (мисалы, депортациялоо же кирүүгө тыюу салуу жөнүндө чечим чыкса);

- миграциялык текшерүүнүн жыйынтыгына, миграциялык каттоого туруунун бузулган мөөнөттөрүн калыбына келтирүүгө каршылык көрсөтүү зарылчылыгы жаралганда, өлкөдө болуу мөөнөтүн узартууда.

Миграция маселелери боюнча юрист же адвокат тандоодо төмөнкү аспектилерге көңүл буруу абзел:

- миграция маселеси боюнча юристтин иш тажрыйбасы;
- адистиги (миграциялык укук же дагы 2-3 тиешелүү укуктук чөйрөлөр – эмгек жана административдик укук);
- эсептешүүлөр жана сый акынын суммасы келишимде же макулдашууда милдеттүү түрдө чагылдырылышы керек; юристтин эмгек акысы накталай жана накталай эмес формада болушу мүмкүн, мында чек же квитанция алуу зарыл;
- юристтин иш-аракеттери жөнүндө отчет (келишимге же макулдашууга аткарылган иш-аракеттер тууралуу сизге отчет берүү жөнүндө пункттарды кошуу ыңгайлуу);
- миграция боюнча адвокат тууралуу пикирлер. Сизге тааныш адамдар калтырган, эки жолу текшериле турган же чыныгы сот документтери менен бекемделген сын-пикирлерге гана ишенүү керек.

Миграция маселелери боюнча КРнын өкмөттүк программалары - эгемендүүлүк жылдар ичинде биздин республикада бир нече тиешелүү Программалар ишке ашырылган. Атап айтканда, бүгүнкү күндө «2021-2025-жылдарга Кыргыз Республикасынын өзгөчө статусу бар айрым чек ара аймактарынын коопсуздугун камсыздоо жана социалдык-экономикалык өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программа» ишке ашырылууда. Кыргыз Республикасына көчүп келүүчү этникалык кыргыздарга жана кайрылмандарга көмөк көрсөтүү боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-2022-жылдарга карата «Кайрылман» программасы (мындан ары-Программа) ишке ашырылган. Ал «Кыргыз Республикасына көчүп келүүчү этникалык кыргыздарга берилүүчү мамлекеттик кепилдиктер жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык иштелип чыккан жана этникалык кыргыздарды Кыргыз Республикасына көчүрүү процессин тартипке келтирүүгө багытталган.

Программа этностук кыргыздарды Кыргыз Республикасынын аймагында кабыл алуу жана легалдаштыруу шарттарын түзүү боюнча мамлекеттик миграциялык саясатты ишке ашыруунун негизги чараларын

аныктайт. Тарыхый мекенине көчүп келген этникалык кыргыздар укуктук статусун аныктоого жана жарандыгын өзгөртүүгө байланыштуу кыйынчылыктарды баштан кечирүүдө, мамлекеттик кепилдиктерге: жумушка орношуу, медициналык тейлөө ж. б. жетүү мүмкүнчүлүгүн ала албай келишет. Программаны ишке ашыруу этностук кыргыздарды Кыргыз Республикасына көчүрүү процессин тартипке салууну, каттоонун, жарандыкты алуунун жана документтештирүүнүн жөнөкөйлөштүрүлгөн тартиби үчүн шарттарды түзүүнү, алардын жергиликтүү коомдоштукка социалдык-экономикалык жактан ыңгайлашуу шарттарын камсыз кылууну болжолдойт.

Этникалык кыргыздардын Кыргыз Республикасына өз ыктыяры менен көчүүсү биздин республикабыз эгемендүүлүккө ээ болгон алгачкы жылдардан тартып башталган. Андан бери 43 миңден ашуун этникалык кыргыздар Кыргыз Республикасынын жарандыгына ээ болушту.

Миграциялык контексттеги «Коопсуз өлкө» – жарандары, эреже катары, кирген өлкөнүн миграциялык мыйзамдарын бузбаган өлкө. Коопсуз өлкөлөргө жогорку өнүккөн мамлекеттер кирет, анын ичинде АКШ, Канада, Австралия, Япония, Жаңы Зеландия, Европа Бирлигинин өлкөлөрү ж. б., алардын жарандары материалдык жыргалчылыктын жогорку деңгээли, туруктуу ички саясий кырдаал, адилеттүү сот тутуму, мыйзамдын үстөмдүгү, демократиянын принциптери ж. б. камсыздалган. Ошондуктан, жарандардын өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн башпаанек издөөгө же мыйзамсыз статуска өтүүгө экономикалык же саясий негизи жок.

Коопсуз өлкөлөрдүн ортосунда, эреже катары, өз ара негизде визасыз кирүү режими колдонулат. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр, анын ичинде Кыргызстан, коопсуз өлкөлөрдүн жарандарына бир тараптуу тартипте визасыз кирүү жана келүү режимин беришет, бул эл аралык туризмдин жана ишкер байланыштардын өсүүсүнө оң таасирин тийгизет. Бирок планетанын мамлекеттеринин басымдуу бөлүгү (Африка, Жакынкы Чыгыш, Түштүк-Чыгыш, Борбордук Азия ж.б.) келип чыккан бардык кесепеттери менен «тобокел өлкөлөр» категориясына кирет. (БУУнун Башкы Ассамблеясы. Жетимиш бешинчи сессия. Коопсуздук, тартиптүү жана мыйзамдуу иммиграция боюнча глобалдык документ. Башкы катчынын баяндамасы. **2020-ж. 26-октябрь/migrationnetwork.un.org**).

Миграциялык мунапыс - мыйзамсыз жашап жана иштеп жаткан мигранттарды мыйзамдаштыруу боюнча бир жолку акцияны өткөрүү. Бул учурда, кылмыш-жаза укугу чөйрөсүнөн "мунапыс" терминин колдонуу таптакыр туура эмес болуп саналат, анткени миграциялык мунапыс кылмыш жасабаган, миграциялык мыйзамдарды гана бузган мигранттарга карата колдонулат.

Мындай мунапыс өлкөдө көптөн бери жашап, интеграцияланууга үлгүргөн жана эч кандай укук бузбаган мигранттарды мыйзамдаштырууга жардам берүү максатын көздөйт. Миграциялык мунапыс институтун ишке ашыруунун максаты коомдун жана мамлекеттин, ошондой эле мигранттардын кызыкчылыктарын канааттандыруу болуп саналат. Мамлекеттин кызыкчылыгы мигранттардын белгилүү бир категориясынын абалын мыйзамдаштыруу, аларды коомго адаптациялоо программаларын ишке ашыруу, ошондой эле убактылуу жана туруктуу мүнөздөгү белгилүү бир укуктук статуска ээ болуу менен камтылат. Мигранттардын кызыкчылыгы - өздөрүнүн укуктук статусун легалдаштыруу, иш менен камсыз болуу, жумушка патент алуу, турак жайга, саламаттык сактоого, билим алууга ж. б. мүмкүнчүлүк алуу.

Россия Федерациясы өзүнүн аймагына визасыз режимде келген ар кайсы өлкөлөрдүн (КМШ) чет өлкөлүк жарандарына мезгил-мезгили менен миграциялык мунапыс берип турат. Миграциялык мунапыс Россия Федерациясынын миграциялык мыйзамдарын байкабастыктан чет өлкөлүк жарандар тарабынан жол берилген анча-мынча бузууларды мыйзамдаштырууга багытталган. Мунапыс мигрантка коюлган депортация, чыгаруу же кирүүгө тыюу салуу сыяктуу чектөөлөрдү алып салат. Миграциялык мунапыс легалдаштыруу аракетинин мөөнөтүнө, мунапыска туш келген эмгек мигранттарынын категорияларына, мунапыс шарттарына, ошондой эле мунапыска туш келбеген мигранттардын категорияларына ээ.

Алсак, 2020 – жылы пандемияга байланыштуу Россия Федерациясынын Президентинин Жарлыгы менен миграциялык мунапыс жарыяланган - миграциялык каттоого жеңилдиктер киргизилген. Ошол учурда Россияда жүргөн чет өлкөлүк жарандар өз мамлекеттеринин чек аралары ачылган күндөн тартып РФдан чыгып кетүүгө 90 күн болгон. Андан кийин алар Россиянын аймагында болуу мөөнөтүн бузгандыгы үчүн административдик жазага тартылышы мүмкүн болгон.

Мунапыс (грек тилинен amnestia – кечирүү, унутуу) – жогорку бийлик тарабынан ишке ашырылган адамдардын белгилүү бир категориясын сот жазасынан жарым-жартылай же толук бошотуу. Мунапыс жалпы болушу мүмкүн (кылмыш-жаза мыйзамдарынын белгилүү бир беренелери боюнча соттолгон же кылмыш жоопкерчилигине тартылган бардык адамдар үчүн). Мунапыс берүү - бул гуманизм жана ырайымдуулук принцибин ишке ашыруу максатында жеке аныкталбаган адамдардын чөйрөсүнө тиешелүү болгон жана кылмыш жазасынан бошотууну караштырган, мыйзам түрүндө кабыл алынган мамлекеттик органдын актысы. (Кыргыз Республикасынын 2017-жылдын 20-январындагы №7 «Мунапыс берүү негиздери жана аны колдонуу тартиби жөнүндө» Мыйзамынын 1-бер.).

Мунапыс – бул мамлекеттик бийликтин жогорку мыйзам чыгаруу органынын кылмыш жасаган адамдардын белгилүү бир категориясын кылмыш жоопкерчилигинен жана жазадан бошотуучу, дайындалган жазаны жеңилдетүүчү же жазанын кошумча түрүнөн бошотуучу актысы **(КР КЖКнын 93-бер.).**

Мунапыс жөнүндө актылар ал кабыл алынганга же күчүнө киргенге чейин жасалган жазык жактан жазалануучу жосундарга жайылтылат. Конкреттүү мунапыстын күчү жайылтылган адамдардын чөйрөсү актынын өзүндө аларды максималдуу деталдаштыруу жолу менен аныкталат (мисалы, майыштар; белгилүү категориядагы кылмыштар үчүн соттолгон же жазанын белгилүү бир түрү жана өлчөмү дайындалган адамдар ж.б.), ошондой эле мунапыс жөнүндө актыларда анын колдонулушу жайылтылбаган адамдар да саналып өтөт. Мунапыс жөнүндө акт анда көрсөтүлгөн адамдардын тагдырын жеңилдетүү үчүн милдеттүү жана сөзсүз негиз болуп саналат (кылмыш жоопкерчилигинен, жазадан бошотуу, жазанын мөөнөтүн кыскартуу ж.б.).

Миграция боюнча эл аралык уюм (МЭУ) – 1951-жылы түзүлгөн миграция жаатындагы алдыңкы өкмөттөр аралык уюм, ал БУУ менен ассоциацияланган жана өкмөттүк, өкмөттөр аралык жана өкмөттүк эмес уюмдар менен тыгыз байланышта иштейт. МЭУ миграция маселелерин коопсуз, тартиптүү жана мыйзамдуу миграция боюнча Глобалдык келишимди аткаруу менен координациялайт. МЭУнун укуктук статусу, анын максаттары жана функциялары, органдардын түзүмү жана компетенциясы, мүчө мамлекеттердин укуктары жана милдеттери, ошондой эле ишмердигинин финансылык негиздери уюмдун Уставында аныкталган (Миграция боюнча эл

аралык уюмдун Уставы. Бул текст 1987-жылдын 20-майында Советтин 55-сессиясында (№724 резолюция) кабыл алынып, 1954-жылдын 30-ноябрында күчүнө кирген, 1953-жылдын 19-октябрындагы Европалык миграция боюнча өкмөттөр аралык комитеттин (Уюмдун мурдагы аталышы) Уставына киргизилген түзөтүүлөрдү камтыйт. 30 беренеден турган Уставдын кириш сөзүндө миграция чөйрөсүндө эл аралык деңгээлде кызмат көрсөтүү көбүнчө дүйнө жүзү боюнча миграциялык агымдарды жөнгө салуу жана эң ыңгайлуу шарттарда мигранттарды адаптациялоо жана аларды кабыл алуучу өлкөнүн экономикалык жана социалдык түзүмүнө интеграциялоо үчүн талап кылынары баса белгиленет. Миграция чөйрөсүндөгү МЭУнун кызмат көрсөтүүлөрү убактылуу, кайтарымдуу жана аймак ичиндеги миграцияга карата да талап кылынышы мүмкүн. Кириш сөздө миграциянын негизги түрлөрү да баяндалат: качкындардын, жер которгон адамдардын жана өз мекенин таштап кетүүгө аргасыз болгон жана эл аралык миграциялык кызмат көрсөтүүлөргө муктаж болгон башка адамдардын миграциясын кошкондо, ошондой эле өз эмгегинин эсебинен өз алдынчалыкка жетише ала турган жана үй-бүлөлөрү менен кадыр-баркы жана өзүн-өзү сыйлоо менен жашай ала турган өлкөлөргө көчүп кетүүнү каалаган адамдардын эмиграциясына көмөктөшүү максатында мамлекеттердин жана эл аралык уюмдардын кызматташтыгын кеңейтүү зарылдыгы ж. б.

Уставдын негизги беренелеринде уюмдун максаттары жана функциялары, мамлекеттердин мүчөлүгү, башкаруу органдары, каржылоо маселелери, штаб-квартиранын жайгашкан жери, процедуралык маселелер (чечимдерди кабыл алуу ж.б.) баяндалат. Миграцияны жөнгө салуу боюнча МЭУнун ишмердүүлүгү төрт негизги багыт боюнча жүзөгө ашырылат: миграция жана өнүктүрүү, миграцияга көмөктөшүү, миграцияны жөнгө салуу жана аргасыз миграция. Бул багыттардын бардыгын камтыган МЭУнун иш-чаралары эл аралык миграциялык мыйзамдарды өнүктүрүүгө, миграциялык саясат маселелери боюнча талкууларды уюштурууга жана сунуштарды даярдоого, мигранттардын укуктарын коргоого көмөк көрсөтүүгө, миграция процесстерине байланыштуу саламаттык сактоо жана аялдардын укуктарын коргоо маселелерин чечүүгө багытталган.

МЭУнун дүйнөнүн ондогон өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргыз Республикасында өзүнүн өкүлчүлүктөрү бар. Алардын өз ара аракеттенүүсүнүн хронологиясы: 1993-жылы Кыргызстан 1999-жылы Кыргызстанда өзүнүн кеңсесин ачкан МЭУнун байкоочу мамлекеттердин

курамына кирген, ал эми 2000-жылы МЭУга толук кандуу мүчө мамлекет болуп калган. Өзүнүн ишмердүүлүк жылдарында МЭУ көптөгөн долбоорлорду ишке ашырган, мисалы, миграция, интеграция жана социалдык биримдик маселелери, миграция жана ден соолук байланышы, балдардын кооптуу миграция маселелери, кризис шарттарында калган мигранттар, адамдардын мобилдүүлүгү жана айлана-чөйрөнүн өзгөрүшүнө ыңгайлашуу ж. б. маселелер (караңыз: Дүйнөдөгү миграция жөнүндө баяндама. 2020-ж., Швейцария).

Биздин республикада МЭУ чек араларды башкарууга техникалык жардамдарды көрсөттү, өзгөчө кырдаалга даярдык көрүү, тынчтыкты орнотуу жана чыр-чатактарды болтурбоо боюнча программаларды, Борбордук Азиядагы эмгек миграциясы маселелери боюнча аймактык программаны ишке ашырды, КРда баштапкы кесиптик-техникалык билим берүү системасына көмөк көрсөтүү боюнча «Кыргызстандагы кесиптик-техникалык билим берүүнүн жакшыртылган системасына карай жол» долбоорун ишке ашырды. Мындан тышкары, МЭУ КР Министрлер Кабинетине адамдарды сатууну алдын алуу жана ага каршы күрөшүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатты ишке ашырууда активдүү көмөк көрсөтөт. Кыргыз Республикасында МЭУнун колдоосу менен адамдарды сатуунун курмандыктары үчүн баш калкалоочу жайлар, анын ичинде адамдарды сатуунун курмандыктары болгон балдарды жана тобокелдик тобундагы жашы жете электерди реабилитациялоо үчүн атайын баш калкалоочу жай иштеп жатат. МЭУ ошондой эле адамдарды сатуунун курмандыктарына практикалык жардам көрсөтөт, анын ичинде алардын чет өлкөдөн кайтып келишине көмөк көрсөтөт, аларга кесипкөй медициналык, юридикалык, психологиялык жана реинтеграциялык жардам көрсөтөт. Жалпы жонунан МЭУ Кыргызстанда жалпы суммасы 33 млн. долларды түзгөн 80ден ашык долбоорду ишке ашырды (mfa.gov.kg).

Миграция чөйрөсүндөгү кылмыштар жана мыйзам бузуулар үчүн жаза чаралары - Эл аралык укук, атап айтканда, мигранттарды кургактык, деңиз жана аба жолдору аркылуу мыйзамсыз алып кирүүгө каршы Палермиялык протокол, миграция чөйрөсүндөгү укук бузуулар үчүн жазанын ар кандай түрлөрүн карайт. Ошондуктан дүйнө мамлекеттери улуттук коопсуздуктун жана эл аралык укуктун жеке кызыкчылыктарынан улам бул чөйрөдө улуттук мыйзамдарга санкцияларды киргизишкен.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында миграция чөйрөсүндөгү укук бузуулар үчүн жазалардын ар кандай түрлөрү белгиленген – айып пулдан тартып мүлкүн конфискациялоо менен эркиндигинен ажыратууга чейин. Мисалга алсак, КРнын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 431-беренесине ылайык төмөнкүлөргө 55 эсептик көрсөткүчтөгү айып пул салуу каралган:

- чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасында жүрүү же болбосо жашоо тартибин бузгандыгы үчүн;

- Кыргыз Республикасында эмгек ишин жүзөгө ашыруу тартибин бузгандыгы үчүн.

Тышкы миграция чөйрөсүндөгү укук бузууларды жоюу жөнүндө ыйгарым укуктуу органдын жазма буйругун ал тапшырылган учурдан тартып 30 күндүн ичинде аткарбаган учурда, чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары чыгарылышына алып келет. Мындан тышкары, чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам кылмыш үчүн жазасын өтөгөндөн кийин, күчүнө кирген эл аралык келишимдерде каралган тартипте Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары чыгарылат (КРнын Кылмыш-жаза кодексинин 70-бер.).

Чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды жүрүүнүн белгиленген тартибин бузгандыгы үчүн чакыргандарга же кабыл алгандарга бир кыйла ири өлчөмдөгү айып каралган: жеке жактарга 10дөн 30га чейин эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга - 50дөн 130га чейин эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып салынат (КРнын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 430-бер.).

Чет өлкөлүк жумушчу күчтү Кыргыз Республикасына тартуу жана пайдалануу эрежелерин бузгандыгы үчүн, жеке жактарга 200 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 650 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет (КРнын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 93-бер.).

Мыйзамсыз миграцияны уюштурган, мигранттарды мыйзамсыз алып келүүнү же алып чыгууну уюштурган адамдар кылмыш жоопкерчилигине тартылат, (КРнын Кылмыш-жаза кодексинин 168-бер.) - үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен жана мүлкүн конфискациялоо менен үч жылдан сегиз жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

Адам саткандыгы үчүн кылмыштын квалификациялык белгилерине жараша мүлкүн конфискациялоо менен үч жылдан 11 жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу каралган (КРнын Кылмыш-жаза

кодексинин 166-бер.). Бул учурда адамдарды сатуу деп аларды эксплуатациялоо максатында коркутуу, күч колдонуу же мажбурлоонун башка түрлөрү, шантаж, уурдоо, алдамчылык, алдоо жолу менен жалдоо, ташуу, жашыруу түшүнүлөт.

Миграция чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар – дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө ички жана тышкы миграцияны контролдоо жана ишке ашыруу боюнча мамлекеттик органдар иштейт: чек ара, иммиграция жана бажы кызматтары, ички иштер органдары жана коопсуздук органдары, тышкы саясатты ишке ашыруу боюнча, калкты каттоо боюнча органдар ж. б. (Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясын толуктаган мигранттарды кургак, деңиз жана аба аркылуу мыйзамсыз ташып кирүүгө каршы Протокол. Генералдык Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы №55/25 резолюциясы менен кабыл алынган). Бул Протоколдун мазмунунда эл аралык укук дал ушул мамлекеттик органдарга мамлекеттик чек араларды контролдоону жана коргоону жүзөгө ашыруу жана жалпысынан миграциялык процесстерди (ички жана тышкы) контролдоо милдетин жүктөй тургандыгы белгиленген. Биздин республикада миграция жаатындагы ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар болуп төмөнкүлөр саналат:

- Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлиги, башка функциялардан тышкары:

- Кыргыз Республикасынын бирдиктүү мамлекеттик миграциялык саясатынын чараларын иштеп чыгат жана ишке ашырат;

- Кыргыз Республикасынын ички эмгек рыногунун кызыкчылыктарын эске алуу менен чет өлкөлүк жумушчу күчтү тартуу процесстерин жөнгө салат;

- иммигранттардын – этностук кыргыздардын жана кайрылмандардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу боюнча чараларды көрөт;

- адамдарды сатууну алдын алуу жана ага каршы күрөшүү, ошондой эле адамдарды сатуунун курмандыктарын коргоо боюнча чараларды иштеп чыгат жана ишке ашырат;

- иммигранттарга – этностук кыргыздарга жана кайрылмандарга көмөк көрсөтүү боюнча мамлекеттик программаларды ишке ашырууну камсыз кылат;

- Кыргыз Республикасында качкын деп таануу жөнүндө өтүнүчтөрдү каттоону жүргүзөт жана Кыргыз Республикасынын качкындар чөйрөсүндөгү мыйзамдарында, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык күчүнө кирген эл аралык келишимдерде белгиленген тартипте качкын статусун берүү жөнүндө чечимдерди кабыл алат;

- баш калкалоочу жай издеген адамдардын жана качкындардын, кайрылмандардын жана КРда иштөөгө уруксаты бар чет өлкөлүк жарандардын эсебин жүргүзөт;

- Кыргыз Республикасында адамдарды сатууну алдын алуу жана ага каршы күрөшүү жаатындагы мамлекеттик саясаттын негиздерин иштеп чыгат;

- Кыргыз Республикасынын миграция чөйрөсүндөгү мыйзамдарында белгиленген тартипте Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жерде каза болгон республиканын жарандарынын сөөгүн мекенине жеткирүү боюнча чыгымдарды компенсациялайт.

(кененирээк караңыз - КР Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 15-ноябрындагы №252 токтому. Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлиги жөнүндө жобо. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 22-июлундагы №392, 2023-жылдын 21-январындагы, №27, 2023-жылдын 13-июнундагы №296 токтомдорунун редакциясында.

- **Чек ара кызматы** - мамлекеттик чек араны кайтаруу жана коргоо, чек аралык контролду жүзөгө ашыруу, мамлекеттик чек ара режимин бузууларды, Кыргыз Республикасынын эгемендигине жана аймактык бүтүндүгүнө кол салууларды алдын алуу жана бөгөт коюу үчүн арналган аткаруу бийлигинин системасындагы бирдиктүү мамлекеттик орган **(кененирээк караңыз: “Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө” КРнын 1999-жылдын 19-мартындагы №28 Мыйзамы, КРнын 2011-жылдын 22-декабрындагы №249 Мыйзамынын редакциясында);**

- **Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитет** – УКМКнын негизги милдеттери Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүн, эгемендүүлүгүн жана аймактык бүтүндүгүн коргоо, чалгындоо жана контрчалгындоо ишин уюштуруу жана жүзөгө ашыруудан тышкары уюшкан кылмыштуулукту жана коррупцияны, баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын прекурсорлорун жана аналогдорун мыйзамсыз жүгүртүүнү, башка кылмыштарды, анын ичинде миграция чөйрөсүндөгү кылмыштарды алдын алууда, табууда жана бөгөт коюуда, Кыргыз Республикасынын

мыйзамдары менен улуттук коопсуздук органдарынын карамагына киргизилген сотко чейинки өндүрүштү жүргүзүүдө турат **(кененирээк караңыз: “Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук органдары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2022-жылдын 5-июлундагы №57 Мыйзамы)**;

- **Ички иштер министрлиги** (КР ИИМ КИББнын түзүмүндө адамдарды сатууга каршы күрөшүү боюнча бөлүк бар; Экстремизмге жана мыйзамсыз миграцияга каршы аракеттенүү боюнча кызмат (ЭММКАК) - Кыргыз Республикасынын ИИО – коомдук тартипти, инсандын жана коомдун коопсуздугун камсыз кылуу жана кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча аткаруучу-тескөөчү функцияларды жүзөгө ашыруучу мамлекеттик куралдуу укук коргоо органы. ИИОнун негизги милдеттери болуп төмөндөгүлөр эсептелет:

- коомдук тартипти, инсандын жана коомдун коопсуздугун камсыз кылуу;
- кылмыштуулукка каршы күрөшүү;
- компетенциясынын чегинде укук бузуулар жөнүндө иштер боюнча өндүрүштү жүргүзүү жана жазаларды аткаруу;

Ички иштер органдары (кызматкерлери) өз компетенциясынын чегинде төмөндөгүлөргө милдеттүү:

1) инсандын жана коомдун коопсуздугун жана коргоону, ошондой эле коомдук тартипти камсыз кылууга;

2) кылмыштарды жана укук бузууларды аныктоого, алдын алууга, бөгөт коюуга жана бетин ачууга, алар жөнүндө келип түшкөн маалыматтарды Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарында жана Кыргыз Республикасынын укук бузуулар чөйрөсүндөгү мыйзамдарында белгиленген тартипте каттоого;

3) Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза-процессуалдык мыйзамдарына ылайык кылмыш иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашырууга;

4) кылмыштарды жасаган, сотко чейинки өндүрүш органдарынан жана соттон жашырынып жүргөн, жазыктык жазаны өтөөдөн качып жүргөн, дайынсыз жоголгон адамдарды, ошондой эле издеп табуу ички иштер органдарына жүктөлгөн башка адамдарды издеп табууга;

5) чет өлкөлүк жарандардын, жарандыгы жок адамдардын, анын ичинде качкындардын тышкы миграция чөйрөсүндөгү мыйзамдарды сакташын контролдоого;

б) жарандык, тышкы миграция, келүү жана кетүү жөнүндө, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук абалынын маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын аткарууга (кененирээк караңыз: “Кыргыз Республикасынын Ички иштер органдары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 1994-жылдын 11-январындагы № 1360-ХII Мыйзамы (2023-жылдын 15-февралындагы №27 акыркы редакциясында);

- Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги – дипломатиялык кызматтын бирдиктүү тутумуна башчылык кылуучу, Кыргыз Республикасынын бирдиктүү тышкы саясатын жүргүзүү максатында тышкы иштер чөйрөсүндө жана тышкы саясий чөйрөдө мамлекеттик саясатты ишке ашыруу жана башкаруу боюнча иш аракетти, тышкы саясий чечимдерди иштеп чыгууда, кабыл алууда жана жүзөгө ашырууда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдарын координациялоону жана алардын өз ара аракеттенүүлөрүн ишке ашыруучу аткаруу бийлигинин органы болуп саналат. Министрлик, анын чет өлкөлөрдөгү дипломатиялык өкүлчүлүктөрү жана консулдук мекемелери, Кыргыз Республикасынын эл аралык уюмдардын алдындагы туруктуу өкүлчүлүктөрү жана Кыргыз Республикасынын визалык пункттары, Министрликтин алдындагы органдар, Министрликтин Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык бирдиктериндеги өкүлчүлүктөрү жана Министрликтин ведомстволук уюмдары чет өлкөлөрдө эмгектенип жүргөн республиканын жарандарынын - мигранттарынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча милдеттерди аткарат.

Ушул максаттарда \министрлик төмөндөгү функцияларды аткарат:

- Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдө жашаган кыргыз диаспоралары жана мекендештер менен байланыштарын жана карым-катнаштарын өнүктүрүүгө жана сактоого көмөк көрсөтөт;

- өзүнүн компетенциясынын чегинде чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен миграциялык, маданий жана башка байланыштар сыяктуу чөйрөлөрдө Министрлер Кабинетинин саясатын жана иш-чараларын иштеп чыгууга жана ишке ашырууга катышат;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик миграциялык саясатын ишке ашырууга, анын ичинде тиешелүү мамлекеттик органдар тарабынан

мыйзамсыз миграцияны алдын алуу жана бөгөт коюу жана миграциялык контролду уюштуруу боюнча чараларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга өз компетенциясынын чегинде катышуу жолу менен көмөк көрсөтөт;

- Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актыларынын долбоорунун эл аралык укуктун ченемдерине шайкеш келүүсүнө укуктук экспертиза жүргүзөт;

- Кыргыз Республикасында адамдарды мыйзамсыз чыгарып кетүү жана сатуу менен байланышкан жосундарды натыйжалуу териштирүү максатында, жалпыга маалымдоо каражаттарында кеңири чагылдыруу менен укук коргоо органдарына көмөк көрсөтүү боюнча мыйзамдык жана башка чараларды көрүүгө карата тийиштүү мамлекеттик органдарга сунуш киргизет;

- чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын, ошондой эле алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык аларга иммигрант макамын берүү жөнүндө өтүнүктөрү боюнча чечимдерди кабыл алууга катышат ж.б. (кененирээк караңыз: Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө жобо. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы №113 токтому менен бекитилген. КР Өкмөтүнүн 2023-жылдын 1-февралындагы №44 токтомунун редакциясында).

Миграциология - илимий тармак, анын изилдөө объектиси социалдык-экономикалык мамилелер менен шартталган калктын миграциялык кыймылы болуп саналат. Миграциологиянын предмети - калктын эмиграциясы жана иммиграциясы. Бул процесстерди изилдөө төмөнкүдөй тиешелүү социалдык дисциплиналардын методдору жана маалыматтары аркылуу жүргүзүлөт: демография, социология, миграциялык статистика, психология, калктын статистикасы, экономика, калктын географиясы. Алардын ар биринде миграциянын ар кандай формаларын, анын ичинде миграциянын социалдык-экономикалык жана психологиялык мотивдерин, миграциялык артыкчылыктарды, миграциялык күтүүлөрдү жана башкаларды изилдөө боюнча жакшы иштелип чыккан теория жана практика бар. Бирок өз убагында социалдык дисциплиналардын бардык мыкты жетишкендиктерин камтыган жаңы илимий дисциплинаны түзүү зарылдыгы пайда болду, ал салт боюнча миграциянын конкреттүү маселелери менен алектенет, аларга синтетикалык мамилени өнүктүрүү жөнүндө көп кабатырланбастан, башкача айтканда, мурда табигый жана так илимдерде, мисалы, физикалык химия ж. б.

колдонула баштаган дисциплиналар аралык мамилени иштеп чыгуу туура келет.

Миграциология өзүнүн өнүгүшүндө бир нече этаптардан өттү (**караңыз: Савоскул М. С. Россияда миграциологиянын калыптануусу жана өнүгүүсү: дисциплиналар аралык изилдөөлөрдүн тажрыйбасы//Регионалдык изилдөөлөр № 5 (46), 2014**). Миграциологиянын негизги милдеттери миграциянын учурдагы түрлөрүн классификациялоо болуп саналат:

- учурдагы миграциялык агымдарды жана ага байланыштуу экономикалык, укуктук жана социалдык көйгөйлөрдү аныктоо;

- миграциянын негизги факторлорун жана себептерин аныктоо;

- глобалдык, улуттук жана региондук деңгээлде миграцияны эсепке алуу жана жөнгө салуу ыкмаларын иштеп чыгуу жана өркүндөтүү (Академиядагы сөздүктөр жана энциклопедиялар. Миграциология//dic.academic.ru).

Илимий дисциплина катары миграциологиянын маанилүү милдеттеринин бири – жогорку квалификациялуу кадрларды максаттуу даярдоо, алсак, бүгүнкү күндө миграциялык маселелердин курчушунун контекстинде жана дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө жана региондорунда миграциялык маселелерди сабаттуу жана квалификациялуу башкаруу зарылдыгында ушунчалык маанилүү (алардын өзгөчө актуалдуулугу качкындардын көп санын кабыл алган өлкөлөр катары Евросоюз өлкөлөрү жана АКШ үчүн, анын ичинде постсоветтик мамлекеттер үчүн). Бүгүнкү күндө Россияда миграциология ар кандай жогорку окуу жайларда, анын ичинде ММЭМИде (**МГИМО**) (демографиялык жана миграциялык саясат кафедрасы) окутулат. Россия Федерациясынын Улуттук аттестациялык комиссиясында миграциология 22.00.03 - экономикалык социология жана демография жана 25.00.24 - экономикалык, социалдык жана саясий география багытына кирет. Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын маалыматы боюнча Кыргызстанда «миграциология» адистиги жок (vak.kg).

Миграциялык кризис - мигранттардын агымы, негизинен, мыйзамсыз, үчүнчү өлкөлөрдөн, негизинен өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн качкындарды жана башка категориядагы мигранттарды мажбурлап кабыл алган өлкөлөрдүн финансылык, материалдык, турак жай, эмгек рыногу жана башка

мүмкүнчүлүктөрүнөн ашып кеткен кырдаал. Акыркы жылдардагы миграциялык кризис Европа өлкөлөрү үчүн мүнөздүү көрүнүш, мисалы, Европа Биримдигине мүчө мамлекеттердин басымдуу бөлүгү, алар Түндүк (Тунис, Алжир, Марокко, Ливия, Египет) жана Субсахаралык Африкадан (Сенегал, Нигерия, Ангола, Камерун, Кения ж.б.), Түштүк жана Түштүк-Чыгыш Азиядан (Пакистан, Шри-Ланка), Жакынкы Чыгыштан (Сирия, Палестина, Ирак ж. б.) жана дүйнөнүн башка аймактарынан мыйзамсыз мигранттардын тобун кабыл алууга аргасыз болушат. Мыйзамсыз миграциянын негизги маршруттары Жер Ортолук деңизи (бардыгынан коркунучтуу багыт) аркылуу Испанияга, Италияга, Францияга, Португалияга жана башка Европа өлкөлөрүнө өтөт; башка маршрут Түркиядан грек аралдарына (Лесбос, Родос ж.б.), андан кийин материктик Грецияга жана андан ары Словения, Черногория, Сербия аркылуу Евробиримдиктин өнүккөн мамлекеттерине алып барат. Мыйзамсыз миграциянын башка маршруттары да бар, мисалы, түндүк тараптан - Россия, Беларусия аркылуу, андан кийин Чыгыш жана Батыш Европага. Акыркы жылдары мыйзамсыз иммигранттар Европа мамлекеттеринин материгинен Ла-Манш аркылуу Британ аралдарына жолду өздөштүрүп жатышат. Европанын кабыл алуучу өлкөлөрү биринчи кезекте эң бакубат өлкөлөргө - Германияга, Швецияга, Францияга, Улуу Британияга жана башкаларга кирүүгө умтулган мыйзамсыз иммигранттардын адилетсиз жайгаштырылышына нааразы. Мыйзамсыз миграциянын кеңири кулач жайышынын далили Италиянын Лампедуза аралындагы окуя айтып турат, ал жерде мамлекеттик кемелер же ар кандай европалык БӨУлар тарабынан ижарага алынган же сатылып алынган кемелер, анын ичинде «Ocean Viking» кемеси менен жүргүзүлгөн издөө-куткаруу иштеринин натыйжасында куткарылган мигранттар жык-жыйма.

Евробиримдикте Дублин келишими II деп аталган мигранттарды адилеттүү кабыл алуу жана жайгаштыруу механизми иштебей жатат. Баса, Европанын айрым мамлекеттери (мисалы, Венгрия, Балтика өлкөлөрү) Евробиримдиктин квотасынын негизинде мыйзамсыз мигранттарды кабыл алуудан баш тартууда. Евробиримдиктин тышкы чек араларында көзөмөлдөө боюнча атайын түзүлгөн Европалык Агенттик көйгөйдү чечүүгө анча жардам бербейт. Учурда Евробиримдиктин саясий күн тартибинде башпаанек системасын реформалоо маселеси бар экени бекеринен эмес. Атап айтканда, баш калкалоо өтүнүчүн кароо жол-жобосун тездетүү, өз өтүнүчүнөн баш тарткан мыйзамсыз мигранттарды репатриациялоо жол-жобосун күчөтүү,

бүгүнкү күндө кирешелүүлүгү боюнча курал-жарактарды жана дары-дармектерди мыйзамсыз жүгүртүүдөн кем эмес болгон мыйзамсыз миграцияны уюштуруучуларга карата жазалоо саясатын күчөтүү маселеси каралууда.

Соңку жылдары Европага мыйзамсыз миграциянын агымын токтотууда Евробиримдик менен Түркиянын ортосундагы белгилүү келишим маанилүү роль ойногон, ал Евробиримдиктин акчасына (болжол менен 5 млрд. евро) өз аймагында качкындар үчүн убактылуу пункттарды уюштурган. 2023-жылдын июлунда бир нече жумалык интенсивдүү сүйлөшүүлөрдөн кийин Евробиримдик Тунис менен миграциядан экономикалык кызматташтыкка чейинки темаларды камтыган меморандумга кол койгон. Еврокомиссиянын төрагасы Урсула фон дер Ляйен, Тунистин президенти Каис Саид, Италиянын өкмөт башчысы Джордж Мелони жана Нидерландиянын премьер-министри Марк Рютте мыйзамсыз мигранттардын көйгөйлөрүн биргелешип чечүүгө макулдашышты. Тунис Ливия менен бирге Европанын жээктерине жетүүнү каалаган адамдар үчүн өзү негизги дарбаза экени белгилүү. Бул мигранттардын айрымдары өлкөнүн репрессиялык саясатынан баш калкалап качкан Тунистин жарандары болсо, башкалары Египет, Кот-д'Ивуар, Сирия, Ооганстан, Пакистан жана Бангладеш сыяктуу алыскы жерлерден келишет. Ошентип, миграция Меморандумдун негизги элементи болуп саналат. Алгач аткезчиликке каршы күрөшүү, чек арадагы көзөмөлдү күчөтүү жана баш калкалоо арызы четке кагылган адамдардын кайтып келишин тездетүү үчүн 105 миллион евро бөлүү каралууда. Туниске издөө-куткаруу кайыктары, джиптер, жана кайгуул жүргүзүүчү техниканын башка түрлөрү берилген. Албетте, бул көрүлгөн чаралар Евробиримдикке кандайдыр бир деңгээлде миграция көйгөйлөрүн чечүүгө жардам берет. Бирок, дагы бир жолу баса белгилей кетчү нерсе: Европа башпаанек көйгөйлөрүн узак мөөнөттүү чечүү жолдорун издеп жатат.

Мыйзамсыз миграция маселеси АКШда курч бойдон турат, алар аны ар кандай жолдор менен чечүүгө аракет кылышат, анын ичинде Мексика менен чек арада коргоо дубалдарын тургузуу; иммиграциялык мунапыс берүү ж.б. Биздин пикирибиз боюнча, Россия миграциялык кризис абалында эмес, бирок мигранттарды кабыл алуу боюнча АКШдан кийин экинчи орунда турат, алардын негизги массасын Борбордук Азия республикаларынан, анын ичинде Кыргызстандан барган гастарбайтерлер түзөт.

Мыйзамсыз миграция: түшүнүктүн жана форманын аныктамасы – бул миграциялык мыйзамдарды бузуу менен өлкөгө кирүү, келүү, жер которуу, жумушка орношуу, чыгуу, ошондой эле анын аймагы аркылуу транзит. Мыйзамсыз миграциянын коркунучтарын жана тобокелдиктерин эске алып, БУУ 2000-жылы атайын документ кабыл алган. (Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган мигранттардын кургактык, деңиз жана аба аркылуу мыйзамсыз киришине каршы Протокол). Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы 55/25 резолюциясы менен кабыл алынган.

Дүйнө өлкөлөрүнүн басымдуу көпчүлүгүндө мыйзамсыз миграция - бул оордотуучу жагдайлар болгон учурда (ар кандай коштоочу кылмыштарды жасоо) катаал санкцияларды караган кылмыш-жаза жосуну. Мыйзамсыз миграциянын себептери болуп экономикалык теңсиздик, жакырчылыктын күчөшү, айлана-чөйрөнүн шарттарынын начарлашы, адам укуктарынын бузулушу, тынчтыктын жана коопсуздуктун жоктугу саналат. Бүгүнкү күндө мыйзамсыз миграциянын төмөнкүдөй түрлөрү бар:

- уюшкан жана уюшулбаган (стихиялуу);
- жеке жана тобу менен;

Мыйзамсыз миграция жасалма (жарым-жартылай же толугу менен) документтердин жардамы менен көзөмөл өткөрүү пункттары аркылуу, чек ара көзөмөл пункттарынан тышкары, мамлекеттик чек араны корголбогон участкалар аркылуу кесип өтүүнүн, кирген өлкөнүн аймагында мыйзамдуу болуу мөөнөттөрүн бузуунун, транзиттик өтүү эрежелерин бузуунун ж. б. натыйжасында жүзөгө ашырылышы мүмкүн. Кыргызстанда да ар кандай түрдөгү мыйзамсыз миграция көйгөйү бар. Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинде Экстремизмге жана мыйзамсыз миграцияга каршы аракеттенүү боюнча (ЭММАКК) атайын бөлүм бул багытта иш алып барат. Үстүбүздөгү жылдын 13-мартынан 17-мартына чейин аталган бөлүм мыйзамсыз миграцияга каршы аракеттенүү, миграциялык мыйзамдарды бузууларды аныктоо жана ага бөгөт коюу максатында кезектеги ыкчам-алдын алуу иш-чараларын өткөрдү. **(КР ИИМдин Маалымат порталы).**

Нике курагында никеге турууга макулдук берүү жана никени каттоо жөнүндө Конвенция - Конвенциянын кириш сөзүндө БУУнун Уставынын талаптарына ылайык расасына, жынысына, тилине жана динине айырмаланбастан бардыгы үчүн адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин жалпы урматтоо жана сактоо, ошондой эле жашы жеткен эркектер менен аялдардын расасына, улутуна же динине карата эч кандай чектөөлөрсүз никеге турууга жана үй-бүлө курууга укугу жөнүндө Жалпы декларациянын жоболорун кубаттоо баса белгиленет, мында алар никеде турган мезгилде жана аны бузган учурда никеге турууга карата бирдей укуктардан пайдаланышат. Конвенцияда белгиленгендей, никеге туруп жаткан эки тараптын тең эркин жана толук макулдугу менен гана нике түзүлүшү мүмкүн.

Ошондой эле кириш сөздө БУУга мүчө мамлекеттерге, анын ичинде көз карандысыздыкка жеткенге чейин өзүн-өзү башкарбаган жана камкордукка алынган аймактарды башкаруу үчүн жоопкерчиликти өзүнө алган мамлекеттерге, жубай тандоонун толук эркиндигин, балдардын никесин толугу менен жоюуну жана кыздар жыныстык жактан жетилгенге чейин түзүлгөн алдын ала келишимдерди камсыз кылуу жолу менен мындай каада-салттарды, эскирген мыйзамдарды жана практикаларды жокко чыгарууга бардык тиешелүү чараларды көрүүгө, аларды никеге туруу жөнүндө алдын ала, бардык никелер каттала турган жарандык абалдын актыларынын реестрин же башка реестрди киргизүүгө коюлган талаптар белгиленген. БУУга мүчө мамлекеттер төмөнкүлөр жөнүндө макулдашышты:

1-берене.

1. Эки тараптын толук жана эркин макулдугусуз никеге турууга жол берилбейт, ал никеге турууга укугу бар бийлик өкүлүнүн катышуусу менен жана күбөлөрдүн катышуусу менен мыйзамга ылайык алар тарабынан жеке билдирилүүгө тийиш.

2. Ушул берененин 1-пунктунун жоболоруна карабастан, эгерде бийликтин тиешелүү компетенттүү өкүлү өзгөчө жагдайлар бар экенине жана бул тарап кандайдыр бир компетенттүү бийлик өкүлүнүн алдында жана мыйзамда каралган тартипте макулдугун билдиргенине жана аны алууга макул болбогонуна ынанса, Тараптардын биринин катышуусу талап кылынбайт.

2-берене.

Ушул Конвенцияга катышкан мамлекеттер тарабынан нике курагынын минимумун белгилөөчү мыйзам актылары чыгарылат. Белгиленген куракка жете элек адам менен никеге турууга жол берилбейт, буга компетенттүү бийлик органы никеге туруп жаткан тараптардын кызыкчылыгында олуттуу себептер боюнча бул эрежеден четтетүүгө уруксат берген учурлар кирбейт.

3-берене.

Бардык никелер компетенттүү орган тарабынан тиешелүү расмий реестрде катталат. Конвенциянын кийинки беренелери БУУга мүчө мамлекеттердин ушул Конвенцияга кол коюусу, аны ратификациялоо, каттоо, депонирлөө жана күчүнө кирүү маселелерине арналган.

– О –

Оозеки портрет - сырткы келбетинин белгилери боюнча идентификациялоо максатында адамдын сырткы көрүнүшүн сүрөттөөнүн криминалисттик ыкмасы.

Биринчи жолу XIX кылымдын 80-жылдарынын биринчи жарымында француз криминалисти Альфонс Бертильон тарабынан иштелип чыккан. Андан кийин криминалистиканын негиздөөчүлөрүнүн бири, немис жана швейцариялык сот эксперти Родольф Рейс тарабынан өркүндөтүлүп, жөнөкөйлөштүрүлгөн. Бул метод тергөө жана ыкчам-иликтөө практикасында колдонулат, мисалы, инсандыгын каттоо жана идентификациялоо, жашырынып жүргөн кылмышкерлерди жана дайынсыз жоголгон адамдарды издөө, тирүү адамдарды жана өлүктөрдү таануу. Адамдын сырткы көрүнүшүнүн белгилерин иреттүү, системалаштырып сыпаттоо анатомия жана антропология маалыматтарына негизделген бирдейлештирилген терминологияны колдонуу менен жүргүзүлөт. Сыпаттама төмөнкү негизги эрежелерге ылайык жүргүзүлөт:

- сыпаттама жогорудан ылдыйга, жалпыдан конкреттүүгө чейин ырааттуу жүргүзүлөт;

- сыпаттама максималдуу толуктук жана ар тараптуулук менен жүзөгө ашырылат;

- адамдын сырткы көрүнүшү (жана анын айрым элементтери) формасы, чоңдугу, абалы, саны, түсү ж. б. сыяктуу ар кандай критерийлер боюнча мүнөздөлөт.;

- адамдын башы эң көрүнүктүү жана эсте каларлык элемент катары анфас жана профилде сүрөттөлөт;

- адамдын сырткы көрүнүшүнүн белгилерин анатомиялык (бою, дене түзүлүшү, бет түзүлүшү ж. б.) жана функционалдык (басуусу, турпаты, мимикасы, жестикуляциясы ж. б.) деп бөлүшөт;
- өзгөчө белгилери, патологиялык формалары (аномалиялары) эске алынат (аксоо, тубаса тактар, татуировкалар, тырыктар ж.б.).

"Орбитадагы качкындар" - качкындардын башпаанек алууга мүмкүнчүлүгү жок болуп, ошондуктан бир өлкөдөн экинчи өлкөгө көчүп кетүүгө аргасыз болгон кырдаал. Бул бир жагынан дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө качкын статусун аныктоонун өтө татаал жана узак жол-жобосу менен шартталган, ал кээде жумаларга, ал тургай айларга созулат (**glosbe.com**). Бириккен Улуттар Уюмунун Качкындар боюнча Жогорку Комиссарлыгынын Башкармалыгы (БУУ КЖКБ) мүчө мамлекеттерди "орбитадагы качкындар" феноменин азайтуу үчүн бардык мүмкүн болгон чараларды көрүүгө бир нече жолу чакырды.

Европалык структуралар (Евробирликтин адам укуктары боюнча агенттиги, адамд укуктары боюнча Европа Кеңеши жана Европалык соту) да бул маселени тез арада чечүүнү жакташат. Бирок ал айрыкча африкалыктар, Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнүн жашоочулары ж. б. үчүн дагы деле актуалдуу бойдон калууда. **(Европанын башпаанек, чек ара жана иммиграция мыйзамдары боюнча маалымдама. Экинчи басылышы, 2014-ж. Европа Бирлигинин негизги укуктар боюнча Агенттиги; Европа Кеңеши; Адам укуктары боюнча Европа соту. <http://fra.europa.eu/en/theme/asylum-migration-borders>).**

– II –

Палермиялык Протоколдор – БУУнун 2000-жылдагы "Трансчек аралык уюшкан кылмыштуулукка каршы аракеттенүү жөнүндө" Конвенциясына тиркеме. Алардын биринчиси (кириш сөз жана 25 берене) легалдуу эмес миграция менен күрөшүүгө арналган. Протоколдо ал Конвенцияны толуктап турат деп констатацияланат жана аны менен биргеликте чечмеленет.

Протоколдун максаттары мигранттарды мыйзамсыз ташууну алдын алууда жана алар менен күрөшүүдө, ошондой эле мыйзамсыз ташылган мигранттардын укуктарын коргоону камсыз кылууда мүчө мамлекеттердин бул максаттарга жетүүсүн сыйлоодо турат. Протокол бир катар маанилүү терминдерди камтыйт (мигранттарды мыйзамсыз ташуу, кирүүгө-чыгууга

«жасалма документ», «кеме»). Протокол ар бир мүчө мамлекетти атайылап жана түз же кыйыр түрдө финансылык же башка материалдык пайда алуу максатында жасалган конкреттүү жосундарды (мигранттарды мыйзамсыз ташуу, жасалма документтерди даярдоо ж.б.) криминалдаштыруу үчүн мыйзамдык жана башка чараларды кабыл алууга милдеттендирет. Протокол мигранттарды деңиз аркылуу мыйзамсыз ташууга каршы аракеттердин чараларын да карайт. Тактап айтканда, мигранттарды легалдуу эмес ташууда маанилүү негиздер бар болгон учурда, мамлекет тарабынан ыйгарым укуктуу болгон адамдар кемеге түшүп, кароону ж.б. жүргүзө алышат. Протоколдо легалдуу эмес миграция менен күрөшүү боюнча башка чаралар, анын ичинде жол жүрүү документтеринин ишенимдүүлүгүн жогорулатуу, чек ара чараларын күчөтүү жана башкалар баяндалат. Протоколдун бир нече беренелери мүчө мамлекеттердин кызматташтыгы, миграциялык жана башка кызматтардын кадрларын даярдоо, мигранттарга жардам берүү чаралары, мыйзамсыз ташылган мигранттарды кайтаруу, мамлекеттер ортосундагы талаш-тартыштарды жөнгө салуу, ратификациялоо ж.б. маселелерине арналган (Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган мигранттарды кургактык, деңиз жана аба аркылуу мыйзамсыз ташууга каршы Протокол, Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы 55/25 резолюциясы менен кабыл алынган).

Экинчи Протокол (кириш сөз жана 20 берене) аялдарга жана балдарга өзгөчө көңүл буруу менен адамдарды сатууну алдын алууга жана алар менен күрөшүүгө, мындай сатуулардын курмандыктарын коргоого жана аларга жардам берүүгө, бул максаттарга жетүүдө мүчө мамлекеттердин ортосундагы кызматташтыкты колдоого багытталган. Протокол документте колдонулган эң маанилүү терминдердин чечмеленишин берет, атап айтканда, «адам сатуу», «бала» ж. б. Протоколдун маанилүү бешинчи беренеси ар бир мүчө мамлекетти конкреттүү жана протоколдо көрсөтүлгөн жосундарды эгерде алар атайылап жасалган болсо кылмыштуу жазалануучу катары таануу үчүн ушундай мыйзамдык жана башка чараларды көрүүгө милдеттендирет. Протокол адамдарды сатуунун курмандыктарына жардам берүү чараларына (6-берене), кабыл алуучу мамлекеттердеги алардын статусуна жана репатриацияга өзгөчө көңүл бурат, Андан тышкары профилактика, маалымат алмашуу, зарыл болгон кадрларды даярдоо, чек ара контролун күчөтүү, мүчө мамлекеттердин ортосундагы талаш-тартыштарды жөнгө салуу, Протоколду ратификациялоо ж. б. чаралары каралган. **(Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган Адамдарды, өзгөчө аялдарды жана балдарды сатуунун алдын**

алуу жана бөгөт коюу жана ал үчүн жазалоо жөнүндө Протокол. Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы 55/25 резолюциясы менен кабыл алынган).

Полиграф (калпын чыгаруу детектору) – дем алуу параметрлерин, жүрөк-кан тамыр активдүүлүгүн, теринин электрдик каршылыгын синхрондуу каттоо үчүн инструменталдык психофизиологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, ошондой эле башка физиологиялык параметрлердин зарылдыгы жана мүмкүнчүлүгү бар болгон учурда жана билдирилген маалыматтын ишенимдүүлүгүн баалоо үчүн арналган бул параметрлерди ушуга окшош же санариптик түрдө каттоонун натыйжаларын кийин берүү үчүн пайдаланылуучу техникалык каражат. Заманбап полиграфтын келечекке өрнөк болуучу образы 1921-жылы АКШда Калифорния штатынын полиция кызматкери Джон Ларсен тарабынан түзүлгөн деп эсептелет. Ал тарабынан конструкцияланган аппарат артериялык кан басымынын, пульстун жана дем алуунун динамикасынын өзгөрүшүн бир убакта каттаган жана кылмыштарды иликтөөдө системалуу түрдө колдонулган. Бүгүнкү күндө полиграф АКШнын бизнесинде жана кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө кеңири колдонулат, ал жерде жада калса полиграфологдордун Америкалык Ассоциациясы жана Канаданын, Япониянын, Австралиянын ж.б. полиграфологдордун (www.poligraph.org.ua) Эл аралык лигасы түзүлгөн. Жалпысынан полиграф дүйнөнүн 50дөн ашык өлкөсүндө колдонулат. Коомдун тынчтыгына, бейпилдигине жана туруктуулугуна коркунуч келтирген кооптуу инсандарды өз убагында аныктоо миндеген жана миндеген адамдарды кылмыштуу кол салуулардан сактап жана адамдын фундаменталдык укуктарын жана эркиндиктерин бузуудан коргоп калары, ошондой эле алдын алуу максатында коомго моралдык зыянды азайта алары белгилүү”. Россия Федерациясында жана Казакстанда полиграф ХХ кылымдын аягы - ХХI кылымдын башынан бери колдонулат. Алар Белоруссия, Украина, Өзбекстан, Кыргызстан, Польша, Литва ж.б. менен катар полиграфологдордун Евразиялык ассоциациясына кирет. Россия Федерациясында жана Казакстанда полиграф жеке жана укук коргоо ишмердигинде кеңири колдонулат. **(Караңыз: Казакстан Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 19-июнундагы № 683 “Казакстан Республикасынын укук коргоо органдарында, жарандык коргонуу органдарында, мамлекеттик фельдъегердик кызматында полиграфиялык изилдөөдөн өтүү эрежелерин бекитүү жөнүндө” токтому).**

Биздин республикада да 2000-жылдардын башында көйгөй талкууланган, ал тургай республиканын Президентинин тиешелүү документи кабыл алынган (2010-жылдын 27-августундагы №1467 ПЖ “Мамлекеттик

кызмат чөйрөсүндө полиграфта тестирилөө системасын киргизүү боюнча биринчи кезектеги чаралар жөнүндө” Жарлыгы). Жада калса полиграф сатып алуу пландаштырылган. Тилекке каршы иш сөз жүзүндө калган.

Плебисцит - (лат. **plebiscitum, plebs** - карапайым эл жана **scitum** - чечим, токтом). 1. Байыркы Римде плебейлердин жыйналыштары менен кабыл алынган токтом; 2. жарандарды сурамжылоо, эреже катары, тиешелүү аймактын тагдырын аныктоо максатында. Заманбап эл аралык тажрыйбада плебисцит демократиялык институт катары калктан жарандыкты тандоо жөнүндө сурамжылоодо (оптация) бир мамлекеттин аймагын экинчи мамлекетке өткөрүп берүүдө колдонулат. (Академик. Академиядагы сөздүктөр жана энциклопедиялар. dic.academic.ru). Дүйнөдөгү эң белгилүү плебисциттердин бири Германияда 1935-жылы 13-январда Саар облусунун аймактык таандыктыгы боюнча жүргүзүлгөн, (Эл аралык мамилелердин тарыхы боюнча Хрестоматия. 4-китеп – Жаңы мезгил. Түзүүчү Д.В. Кузнецов. Благовещенск, 2013-ж. 153 б.), Плебисцит 1969-жылы Батыш Иранда да колдонулуп, анын жыйынтыгында ал 1993-жылы Индонезиянын Эритрея провинциясы менен биригип, анын жыйынтыгы Эфиопиядан бөлүнүп чыгуу болгон. Белгилүү болгондой, Борбордук Азия республикаларында, анын ичинде Кыргызстанда плебисциттер жүргүзүлгөн эмес.

Элдик добуш берүүнүн башка формасы болуп референдумдар саналат. Формалдуу-юридикалык көз караш менен караганда, плебисциттин жана референдумдун жол-жоболору дал келет. Бирок референдумдар конституциялык өзгөртүүлөр маселелери боюнча өткөрүлөт. Мисалы, мындай референдум Кыргызстанда 2021-жылдын апрелинде өткөн, ага ылайык биздин өлкө парламенттик-президенттик республика болбой, президенттик башкаруу формасын кабыл алган (Кыргызстандагы конституциялык референдум. 2021-ж. апрель. ru.m.wikipedia.org).

– Р –

Регламенттөө – (фр. *reglement* – тартипке салуу, тескөө, жазма буйрук) мамлекеттик органдын, мекеменин, уюмдун, адамдын ж.б. ишмердигин жүзөгө ашырууда жана бири-бири менен өз ара аракеттенүүдө алардын ишмердигин жөнгө салуучу белгилүү бир укуктук эрежелерди белгилөө.

Резидент – улуттук мыйзамдар толук кандуу жайылтылган өлкөдө катталган юридикалык же жеке жак. «Резидент» термини эл аралык укуктук практикада кеңири колдонулат.

Кыргызстанда резиденттиктин негизинен салык, жыйым төлөөдө, экономикалык ишмердүүлүк жүргүзүүдө мааниси чоң. Ушул көз караштан алганда резиденттик Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик салык кызматы тарабынан берилүүчү тиешелүү маалым кат менен ырасталат.

Сөздүн кеңири мааниде алганда, Кыргыз Республикасынын резиденти болуп Кыргызстандын аймагында белгиленген тартипте катталган ар ар бир адам саналат. Муну менен бирге резиденттерди эки категорияга бөлүүгө болот:

- туруктуу резиденттер. Аларга республиканын аймагында туруктуу жашаган жеке жактар; өлкөнүн мыйзамдарына ылайык түзүлгөн, Кыргызстандын аймагында жайгашкан юридикалык жактар, ошондой эле алардын чет өлкөлөрдөгү өкүлчүлүктөрү жана филиалдары; Кыргызстандын чет өлкөлөрдөгү дипломатиялык, консулдук жана соода өкүлчүлүктөрү, ошондой эле алардын кызматкерлери кирет;

- убактылуу резиденттер. Бул Кыргызстанга келген жана анын аймагында мыйзамдуу негизде убактылуу жүргөн жана жашап турууга уруксаты жок чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар. Алардын бардыгы «Тышкы миграция жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2000-жылдын 17-июлундагы №61 Мыйзамына жана «Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды каттоо маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 19-декабрындагы №689 токтомуна ылайык каттоодон өтүшү керек («Кыргыз Республикасынын аймагында жүргөн чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды каттоо» беренесин караңыз).

Релокация – бизнестин жайгашкан жерин региондон же түзүлгөн өлкөдөн башка регионго же чет өлкөгө өзгөртүү. Ошондой эле, релокацияда компаниянын кызматкерлерин же жеке ишкерлерди мекенине кайтып келүү мүмкүнчүлүгү менен башка аймакка же өлкөгө көчүрүү болжолдонот. Релокация адегенде IT-индустрияда таралган, анткени программисттер өз ишин аймактан же өз өлкөсүнөн алыс жерде жүзөгө ашыра алышкан. Алыстан иштеген кызматкерлердин саны кескин өскөндүктөн релокацияны активдүү колдонуу пандемия учурунда башталган. 2022-жылдын февраль айынан тартып релокация катарында компаниялардын жана алардын кызматкерлеринин Россия Федерациясынан башка өлкөлөргө аргасыз көчүп кетиши түшүндүрүлөт, анткени Россиянын өзүндө санкциялардан улам

жагымсыз экономикалык шарттар түзүлүүдө. Россиялык бизнестин релокациясы үчүн өлкөлөрдүн бири катарында Кыргызстан болуп калды. IT-чөйрөдөгү релоканттар үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү үчүн республика санариптик көчмөндөрдүн визасын берүү боюнча программаны киргизди, ал «Чет өлкөлүк жарандарга «Санариптик көчмөн» («Digital nomad») статусун ыйгаруу боюнча пилоттук долбоорду өткөрүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 18-августундагы №464 токтомуна ылайык 2023-жылдын 31-декабрына чейин жарактуу.

Реэмигрант – эмиграциядан өз өлкөсүнө кайтып келген адам. Реэмиграция жарандыкты милдеттүү түрдө өзгөртүүнү билдирбейт. Дүйнөлүк тарыхта реэмиграциянын көптөгөн учурлары катталган. Ошондуктан, көптөгөн өлкөлөрдүн мыйзамдарында реэмигранттар үчүн жарандыкты алуунун жөнөкөйлөтүлгөн тартиби каралган. «Кыргыз Республикасынын жарандыгы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 21-майындагы №70 Мыйзамынын 14-беренесине ылайык мындай тартип төмөндөгү чет өлкөлүк жарандар же жарандыгы жок адамдар үчүн каралган:

- 1) жок дегенде ата-энесинин бирөө Кыргыз Республикасынын жарандыгын алган жана Кыргыз Республикасынын аймагында жашаган;
- 2) Кыргыз ССРинде туулса жана/же мурдагы СССРдин жарандыгын алган болсо;
- 3) Кыргыз Республикасынын жарандыгына калыбына келтирилип жатса.

Кыргызстанда реэмигранттардын реалдуу саны белгисиз. Бирок, Кыргызстандын ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдары тарабынан 2022-жылдын февралынан тартып Россия Федерациясынан республикага кайтып келген Кыргызстандын мурдагы жарандарынын олуттуу өсүшү белгиленүүдө.

Ревиктимизация - башкача айтканда, трафиктин курмандыгын экинчи жолу курмандыкка чалуу, кылмыш ишин иликтөөнүн, кылмыш-жаза процессинин натыйжасында баштапкы кылмыштан улам алган анын азап чегүүсүн же зыянын күчөтүүнү билдирет. Ревиктимизациянын төрт формасы бар:

- 1) трафиктин курмандыгынын өзүн-өзү баалоосуна, анын келечекке болгон ишенимине, укуктук тутумдун адилеттүүлүгүнө жана бүтүндөй дүйнөгө болгон терс психологиялык таасир. Буга мисал катары трафиктин курмандыгын каралоо боло алат (ага «белги» коюу, мазактоо, кемсинтүү ж. б.);

2) трафиктен алынган алгачкы жаракатка жаракаттан кийинки реакциянын жыштыгын күчөтүү;

3) трафиктин курмандыгын реабилитациялоо процессине тоскоолдук кылуу;

4) соттук процесстин натыйжасында алынган жаңы жаракат, анын ичинде трафиктин курмандыгына берилген маалыматтын жетишсиздиги сыяктуу факторлор, кылмыш-жаза юстициясынын кызматкерлери менен курмандыктын ортосундагы өз ара аракеттенүү, сот процессинин узактыгы, анын натыйжасынан көңүлү калуу ж. б.

(Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating Trafficking in Human Beings and protecting its Victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA).

Кыргызстанда трафиктин курмандыгынын, анын ичинде анын тааныштары, туугандары, айрым укук коргоо органдарынын кызматкерлери тарабынан ревиктимизация болгон учурлар да катталууда.

Репатриация – (от лат. repatriate – ата мекенге кайтып келүү) - жер которгон адамдар жана эмигранттар келип чыккан өлкөнүн мамлекеттик бийлиги тарабынан уюштурулган жана жүзөгө ашырылган адамдардын чоң топторунун мекенине кайтып келиши. Негизинен, репатриация калктын жашаган жеринен мамлекеттин чегинен тышкары массалык түрдө ыктыярдуу же аргасыз чыгып кетишине алып келген ири аскердик кагылышуулардан кийин болот. Эреже катары, туткундар, жер которгон адамдар, качкындар жана эмигранттар репатриацияланууга тийиш. Көпчүлүк массалык репатриация процесси Экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин болгон. Алсак, жеңүүчү өлкөлөр жарандарды мекенине репатриациялоо жөнүндө макулдашышкан. Ошентип, СССРде, мисалы, немистердин туткунунда калган аскерлер, мажбурлап иштетүү үчүн Германияга көчүрүлгөн карапайым жарандар, ошондой эле 1917-22-жылдары Европа өлкөлөрүндө калган Россиядан келген эмигранттар кайра кайтарылган. Согуштан кийинки мезгилде бир катар өлкөлөр өздөрүн тигил же бул улуттун катарына кошкон, бирок өлкөнүн аймагында эч качан жашабаган адамдарды репатриациялоо боюнча максаттуу саясат жүргүзүшкөн. Мисалы, Израил мамлекеттүүлүктү алгандан тартып ушул күнгө чейин дүйнөнүн башка өлкөлөрүнөн (алия деп аталган) этникалык еврейлерди кабыл алып келет. Бул үчүн Израилдин өкмөтүндө Алия жана

интеграция боюнча атайын министрлик бар. Ал эми репатриациялоо боюнча бардык негизги укуктук маселелер 1929-жылы түзүлгөн Израил үчүн Еврейлик агенттик коммерциялык эмес эл аралык уюм (Сохнут) жүзөгө ашырат. Агенттиктин өкүлчүлүктөрү дүйнөнүн 58 өлкөсүндө бар. Уюмдун негизги милдети – еврей элинин тарыхый мекенине кайтып келишине көмөктөшүү жана Израилде жаңы репатрианттардын баштапкы калыптанышына катышуу.

Азыркы учурда тарыхый мекенине репатриациялоо боюнча программалар Израилде гана эмес, Арменияда (“Еркир”), Польшада (“Поляктын картасы”), Латвияда (“Этникалык латыштарды жана ливдерди репатриациялоо программасы”), Германияда (“Кеч көчүп келгендер”), Россияда (“Мекендештер”), Казакстанда (“Нурлы кош”) жана Кыргызстанда (“Кайрылман”) иштеп келет.

Этникалык кыргыздарды (кайрылмандарды) тарыхый мекенине репатриациялоо процесси “Кыргыз Республикасына көчүп келген этникалык кыргыздарга мамлекеттик кепилдиктер жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 26-ноябрындагы №175 Мыйзамы кабыл алынгандан кийин башталган. “Кайрылман” программасы “Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-2022-жылдарга Кыргыз Республикасына көчүп келген этникалык кыргыздарга жана кайрылмандарга жардам көрсөтүү боюнча “Кайрылман” программасын бекитүү тууралуу” Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 30- сентябрындагы №518 токтому менен бекитилген.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык коргоо жана миграция министрлиги “Ата-энесинин камкордугусуз калган жана Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жүргөн балдарды - Кыргыз Республикасынын жарандарын мекенине кайтаруу жөнүндө жобону бекитүү тууралуу” Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 21-октябрындагы № 571 токтомуна ылайык ата-энесинин камкордугусуз калган балдарды репатриациялоо жаатында иш алып барат. 2011-жылдан тартып 2023-жылдын 26-апрелине чейин бул программа боюнча мурдакы СССР республикаларынан, Ирактан жана Сириядан жалпысынан 275 бала репатриацияланган.

КР Тышкы иштер министрлиги репатриациялык иш-чараларды төмөнкүлөрдүн алкагында жүзөгө ашырат:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 22-февралындагы №36-р буйругу менен бекитилген Ирак Республикасынын пенитенциардык жана адистештирилген мекемелеринде кармалган жашы жете элек балдарды, ошондой эле Кыргыз Республикасынын жарандарын репатриациялоо, аларды реабилитациялоо жана реинтеграциялоо маселелери боюнча иш-чаралардын планы;

- Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 14-июнундагы №322-р буйругу менен бекитилген Сирия Араб Республикасынын түрмөлөрүндө жана лагерлеринде жүргөн жарандарды репатриациялоо боюнча иш-чаралардын планы. ТИМ ошондой эле башка мамлекеттерде пайда болгон өзгөчө жана башка кырдаалдарды эске алуу менен Кыргызстандын жарандарын репатриациялоону жүзөгө ашырат. Мисалы, көз карандысыз Кыргызстандын тарыхындагы эң ири репатриациялык иш-чаралар 2020-жылдын февралында-сентябрында COVID-19 илдети учурунда орун алган, анда 67 өлкөдөн ичинен 55192 адам мекенине кайтарылган. Өзгөчө репатриациялык иш-чаралар Афганистандагы (август, 2021-ж.), Казакстандагы (январь, 2022-ж.), Украинадагы (март, 2022-ж.) кырдаалдын курчушуна байланыштуу да жүзөгө ашырылган.

Репатриациянын өзгөчө түрүн Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлиги жүзөгө ашырат – бул республиканын чегинен тышкары жерде каза болгон Кыргызстандын жарандарынын сөөгүн мекенине алып келүүгө кеткен чыгымдардын ордун толтуруу. Алсак, аталган Министрликтин маалыматы боюнча 2022-жылы республикага Кыргызстандын 623 жаранынын сөөгү жеткирилген. Бул репатриациялык иш-чараларга 70 миллион сом жумшалган. Сөөктөрдү мекенине алып келүү үчүн арыздар Министрликке караштуу Чет өлкөдөгү жарандарды ишке орноштуруу борборунда, Министрликтин Россиядагы өкүлчүлүгүндө, ошондой эле КР Тышкы иштер министрлигинин чет өлкөлүк мекемелеринде кабыл алынат.

Россия менен Евробиримдиктин ортосундагы транзиттик документтерди берүүнүн жөнөкөйлөштүрүлгөн тартиби – Литва менен Польша Евробиримдикке киргенден кийин Россиянын жарандарын Шенген мейкиндигинен өткөрүү максатында кабыл алынган, бул Россиянын Калининград облусу менен транспорттук байланышын орнотууга өбөлгө түзгөн. 2003-жылы “Жөнөкөйлөтүлгөн транзиттик документти (ЖЖД) жана

темир жол боюнча жөнөкөйлөтүлгөн жол жүрүү документин (ТЖ-ЖЖД) түзүү жана Жалпы консулдук нускаманы жана Жалпы колдонмону өзгөртүү жөнүндө” чечим кабыл алынган. ЖЖД үч айлык мөөнөткө берилиши мүмкүн, ал транспорттун бардык түрлөрү менен транзиттик өтүү үчүн жарактуу. Аны алуу үчүн консулдук органдарга кайрылуу керек. ТЖ-ЖЖД темир жол транспорту менен өтүү үчүн гана жарактуу жана бир жолу гана колдонулат (бара жаткан жагына - артка). Аны берүү билет кассалары аркылуу акысыз жүзөгө ашырылат.

Жөнөкөйлөтүлгөн транзиттик документ жана темир жол боюнча жөнөкөйлөтүлгөн жол жүрүү документи аймагы аркылуу транзиттик жүрүү жасалган (Польша же Литва) мүчө мамлекеттин чегинде гана болууга уруксат берет.

(Европа Биримдигинин Укугу. Окуу куралы. Жооптуу редактору-юридика илимдеринин доктору, профессор С. Ю. Кашкин. Москва 2010. Б. 278-279.). Кыргызстандын жарандары Калининград/Калининград облусуна ар кандай жолдор менен бара алышат: 1). түз аба каттамы менен (“Манас” аэропортуна, Москвадан, Санкт-Петербурздан, Екатеринбургдан, Самарадан ж.б.); 2). темир жол менен, Москвадан, Санкт-Петербурздан жана Адлерден (Россия Федерациясынын европалык бөлүгү) (ТЖ-ЖЖД) пайдалануу менен; 3). ЖЖДны пайдаланып унаада транзит менен, мисалы, Литва аркылуу. Транзиттин убакытысы болгону 24 саатты түзөт; 4). Усть-Лугадан (Ленинград облусу) паромдо (кененирээк караңыз: travel.yandex.ru).

Россия Федерациясынын аймагына кирүүгө тыюу салынган адамдардын электрондук маалымат базасы (Кыргызстандын жарандарынын “кара тизмеси”) – көптөгөн өлкөлөрдүн, анын ичинде Россиянын миграциялык саясатын ишке ашыруунун маанилүү багыттарынын бири мыйзамсыз жана документтештирилбеген миграцияга бөгөт коюу болуп саналат. Россияда жүргөндө ар кандай укук бузууларга, анын ичинде бажылык, санитардык ченемдерди бузууга, салыктар, насыялар жана айыптар боюнча карыздарга же туура эмес маалыматтарды жана башка бир катар мыйзам бузууларга жол берген чет өлкөлүк жарандар Россия Федерациясынын аймагына кирүүгө тыюу салынган адамдардын электрондук маалымат базасына “кара тизмеге” киргизилет. Россияга кирүүгө чектөө 3, 5, 10 жылга же өмүр бою болушу мүмкүн.

Эгерде КРдин жараны майда административдик укук бузуу үчүн миграциялык кызматтын реестрине катталса, анда РФ ИИМдин ыйгарым укуктуу органына арыз менен кайрылса болот. Арыз паспорттун көчүрмөсү болгон учурда Бишкек маалыматтык-консультациялык борборда жазылышы керек. Кайрылуу адам катталган райондун (облустун) миграция кызматына келип түшөт. Арыз жактырылган учурда РФнын ИИМ тарабынан каралат. Арыз каралгандан кийин чек ара органдарына маалымат келип түшөт жана арыз ээси РФнын аймагына кирүүгө мүмкүнчүлүк алат.

Татаал учурларда төмөндөгү документтердин пакети зарыл: А4 форматындагы кагазда кырдаалды баяндоо менен жазылган арыз (өтүнүч кат); өздүгүн ырастоочу документтердин көчүрмөлөрү (чет өлкөлүк паспорт жана ички ID-card); никелешүү жөнүндө күбөлүктүн көчүрмөсү (эгерде жубайы РФнын жараны болсо); иштөөгө уруксаттын көчүрмөсү же патенттин көчүрмөсү (эгерде эмгек ишмердүүлүгү жүргүзүлгөн болсо); студенттик билет, окуган жеринен маалым кат ж.б. (студенттерге). Эгерде өлкөдөн чыгарып салуу сот органдары аркылуу болсо, анда бул чечимди юристтердин жардамы менен талашууга туура келет. Процесс бир нече жылга созулушу мүмкүн. Муну сайттагы атайын онлайн-форманы толтуруу менен өз алдынча же паспорт столдорунун, МККнын калкты тейлөө борборлорунун, КР Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин аймактык бөлүмдөрүнүн кызматкерлеринин жардамы менен жасаса болот.

Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине караштуу Жарандарды чет өлкөлөрдө ишке орноштуруу борборунун сайтынан өзүңүздү кара тизмеден текшерүүгө болот. Аты-жөнүн жана туулган күнүн киргизип, издөө баскычын басуу зарыл. <https://migrant.kg/ru/services/black-list/>. Бишкекте Токтогул көчөсү, 237 (Жаш Гвардия проспектиси менен кесилишет) дарегиндеги ЖЧИОБго кайрылып офлайн текшерүүгө болот. Ошто ушундай эле маселе менен Ленин көчөсү, 221 дарегине кайрылуу керек.

– С –

Сахароводугу көп функционалдуу миграциялык борбор (КМБ) – УЖУ (убактылуу жашоого уруксат), жашап турууга уруксат (жашап турууга уруксат) жана Россия Федерациясынын Москва шаарындагы жарандыгынын статустарын тариздөө үчүн бардык документтер **Сахароводугу көп**

функционалдуу миграциялык борборго гана берилет. КМБнын кызматкерлеринин негизги милдети - чет өлкөлүк жарандардын кайрылууларынын негиздүүлүгүн текшерүү жана арыз ээлеринин документтеринин комплекттүүлүгүн текшерүү, алардын арасында Кыргызстандын жарандары да бар. Борбордун кызматкерлери документтерди кабыл алууну, аларды текшерүүнү ишке ашырат, негиздүү чечимдерди чыгарат, ошондой эле даяр документтерди берет. Убактылуу жашап турууга жашап турууга уруксат макамын алуу же эң аз күч, убакыт жана акча сарптоо менен Россия Федерациясынын жарандыгына кабыл алуу жөнүндө арыз менен кайрылуу үчүн Сахарово ММКга документтерди берген жарандар төмөнкүлөргө ээ болуусу керек:

- кайрылуу үчүн негизи болуусу;
- Россиянын колдонуудагы миграциялык мыйзамдарынын бардык талаптарын өз убагында аткаруусу;
- бардык зарыл болгон документтерди Россиянын мыйзамдарына ылайык келтирүүсү;
- орус тилин жеткиликтүү деңгээлде билүүсү;
- медициналык көрсөткүчтөр боюнча баш тартуу үчүн негиздерге ээ эместиги (убактылуу жашап турууга же жашап турууга уруксат макамын тариздөө учурунда);
- мамлекеттен жардам сурап кайрылбастан, Россиянын аймагында өзүн материалдык жактан камсыздай алат;
- колдонуудагы уруксат берүү документтерин берүүдө (убактылуу жашап турууга же жашап турууга уруксат) же жокко чыгарууда түздөн түз баш тартууга негиздери жок болот (**Сахарово КМБ сайты**).

Сойкукана (Бордель) (сойкукана, баш аламандык, сойкулук менен алектенүү үчүн жай) – дүйнөдөгү эң байыркы кесиптердин бири болгон сойкулукту уюштуруу үчүн жер (өзүнчө батир же үй, башка ылайыкташтырылган жай). Сойкуканалар, ошондой эле денелик кызматтардан тышкары кардарлардан керектүү маалыматты чогултуу үчүн колдонулганы белгилүү. Белгилүү мисал - Берлиндин Китти салону, анын чатырынын астында улутчулдар үчүн пайдалуу маалымат алынган. Бүгүнкү күндө сойкуканалар дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө, атап айтканда, Амстердамдагы атактуу кызыл жарык кварталында кеңири таралган. Белгилей кетсек, бир катар өлкөлөрдө сойкуканалар расмий таанылып,

сойкулар салык төлөп, жамааттык түрдө манифестация, соттук кайрылуу ж. б. аркылуу өз укуктарын коргойт. Башка өлкөлөрдө (Россия Федерациясы, Кыргыз Республикасы ж.б.) сойкулук менен алектенүү жана сойкуканаларды кармоо иш-аракеттери кылмыш жазасы болуп саналат (мисалы, КРнын 2021-жылдын 28-октябрындагы Кылмыш-жаза кодексинин 160-беренеси). Бирок биздин республикада сойкуканаларды иштетүү учурлары да белгиленип келет. Белгилей кетсек, сойкуканалар адам сатуу менен тыгыз байланышта.

Секс-туризм – Дүйнөлүк туристтик уюмдун (БУУнун бөлүмү) аныктамасына ылайык - туристтик сектордун ичинде же анын чегинен тышкары, бирок анын түзүмдөрүн жана тармактарын пайдалануу менен уюштурулган саякаттар, алардын негизги максаты туристтик жана көздөгөн жериндеги тургундардын ортосунда коммерциялык сексуалдык мамилелерди жүзөгө ашыруу болуп саналат.

Туристтерде секс-туризмдин негизги себептери болуп төмөндөгүлөр эсептелет:

- турист өз өлкөсүндө алуу мүмкүн болбогон же кыйын болгон сексуалдык тажрыйба алуу мүмкүнчүлүгү (мисалы, балдар сойкулугу, стандарттуу эмес секс практикасы ж.б.);

- секс-индустриясынын кызматкерлеринин кызмат көрсөтүүлөрүнүн арзандыгы;

- жакырчылык;

- сойкулукка жана секстин айрым практикаларына көбүрөөк либералдуу мамиле кылуу. Секс-туризм ири, көпчүлүк учурда миллиарддаган жүгүртүүдөгү мыйзамсыз индустрия болуп саналат. Ага секс-туризмдин түздөн-түз катышуучуларынан тышкары отелдер, ресторандар, транспорттук жана авиакомпаниялар түздөн-түз же кыйыр түрдө тартылган. Бул индустрияга реалдуу жүгүртүүлөрдү жана тартылууларды эсептөө кыйын. Бирок сойкулук мыйзамдаштырылган жана эсепке алуу мүмкүн болгон Нидерландиянын мамлекеттик органдарынын расмий маалыматтары боюнча 2014-жылдын июнь айында эле секс-индустрия (анын ичинде туристтерге кызмат көрсөткөндүгү үчүн) 2,5 млрд. евро алып келген. Бул өлкөнүн ИДПнын 0,4% түзөт. Секс-туризм көрүнүшүн изилдеген адистер секс-туристтердин басымдуу бөлүгү Батыш Европадан, Түндүк Америкадан, Австралиядан жана Жаңы Зеландиядан, Япониядан келген эркектер деп эсептешет. Бирок, акыркы убакта Түштүк Американын айрым өлкөлөрүнөн секс-туристтердин агымы

көбөйгөндүгү байкалууда. Ошондой эле адистер бул кызматтарды колдонгон аялдардын саны өсүп жатканына көңүл бурушат. Адистердин берген баасы боюнча 2022-жылдын аягында алардын саны 600 000ден ашкан.

Секс-туризмдин эң популярдуу багыттары болуп негизинен өнүгүп келе жаткан жана үчүнчү дүйнө өлкөлөрү– Таиланд, Филиппин, Камбоджа, Индонезия, Кения, Мексика, Бразилия, Кариб деңизи жана Чыгыш Европа өлкөлөрү, ошондой эле Япония, Германия жана Нидерланды бойдон калууда.

Секс-туризм балдардын сойкулукка тартылышынын өсүшүнө алып келет. Ар кандай эсептөөлөр боюнча, Таиландда сексуалдык кызмат көрсөткөндөрдүн 10% чейинки адамдар жашы жете электер.

Көптөгөн өлкөлөрдө сойкулук мыйзамдаштырылбагандыктан жана криминалдаштырылбагандыктан секс-туристтерге кабыл алуучу өлкөлөрдүн кылмыш мыйзамдары колдонулат. Эгерде туристтин сексуалдык активдүүлүгү балдардын сойкулугу, сойкулук менен алектенүүгө мажбурлоо же сексуалдык эксплуатациялоо максатында адамдарды сатуу менен байланыштуу болсо, анда ага кабыл алуучу өлкөнүн да, туристтин өз өлкөсүнүн да мыйзамдары колдонулушу мүмкүн.

Кыргызстанда канча жараныбыз секс-турист болуп жүргөндүгү же анын алкагында кызмат көрсөткөндүгү тууралуу эч кандай баалоо же фактылык статистика жок. Улуттук мыйзамдарга ылайык, сойкулук кылмыш жосуну болуп эсептелбейт. Бирок сойкулук менен алектенүүгө тартуу (КР Кылмыш-жаза кодексинин 159-беренеси) же сойкулук менен алектенүүгө көмөк көрсөтүү - сойкулук менен алектенүү үчүн көмүскө жайларды уюштуруу же күтүү же бузукулук же сутенерлик үчүн ортомчу болуу - (КР Кылмыш-жаза кодексинин 160-беренеси) айыппул же 5 жылдан 15 жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу менен жазаланат.

Соода миграциясы - ар кайсы өлкөлөрдө товарларды сатып алуу-сатуу жана сатып алуу менен сатуунун баасынын ортосундагы айырмачылыкта тиешелүү киреше алуу максатын көздөгөн кыска мөөнөттүү миграция. Чек арага жакын аймактарда көбүрөөк өнүккөн. 1990-жылдары мурдагы СССР мамлекеттеринде керектелүүчү товарлардын рыногунун тартыштыгынын натыйжасы катарында кеңири таралган. (<http://law.niv.ru/doc/dictionary/migration/fc/slovar-215.htm#zag-117>).

Стигма - алгач Байыркы Грецияда - кулдун же кылмышкердин денесиндеги энтамга, мындай адамды жөнөкөй адамдардын массасынан өзгөчөлөнтүүгө, табууга мүмкүндүк берет. Канададан чыккан атактуу америкалык социолог Ирвинг Гоффман “денеге оюп түшүрүлгөн же өрттөлгөн бул белгилер аны алып жүрүүчү кул, кылмышкер же чыккынчы, б.а. өзүн маскара кылган адам, ритуалдык жактан таза эмес, айрыкча коомдук жайларда алардан оолак болуу керек”,- деп жазган (Goffman I. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. N.Y. Prentice-Hall. 1963/. Chapters 1 and 2 (3-6). Кийинчерээк, христиан доорунун башында, стигматалар - бул Рим жоокерлери Иисус Христосту колу-бутун керип, жыгачка мык менен кадагандагы анда пайда болгон жаралар сыяктуу ыйыктарда жана динге ишенгендерде ачылган оор жаралар менен байланышкан диний түшүнүк. Инжилдин текстине ылайык, Иисус Христостун денеси найза менен сайылган; ал курал реликвия статусун алган, ал эми ал келтирген жаракат кресттик азап-мундун символуна айланган (**theoryandpractice.ru**). Стигматалар алгач Верне тоосунда сыйынуу убактысы боюнча Ыйык Крест көтөрүлгөн күнү ыйык Франциск Ассизде 1224-жылы пайда болгон деп эсептелет. Ошол мезгилден баштап, католик чиркөөсүнүн ырастоосу боюнча чиркөө тарабынан анык деп таанылган стигматалардын 300дөн ашык пайда болуу учурлары бар (**ru.m.wikipedia.org**).

Социалдык стигматизация (грекче - "энбелги, энтамга") – азыркы мезгилде “стигматизация” түшүнүгүн колдонуу адамдын денесине кандайдыр бир көрүнгөн белгилерди коюуну эмес, инсандын уят статусун, адатта, терс, кемсинткен коннотация менен социалдык белгилерди коюуну билдирет. Бүгүнкү күндө социалдык стигматизациянын таанылган классификациясы бар:

1. маданий - мамлекеттин маданиятына же дүйнөлүк маданиятка сиңген социалдык энбелгилер (“чукчалар маңыроо”);

2. институттук - мыйзам менен бекемделген стигматизация (“соттуулугу бар адам”, “он сегиз жашка толгондо толук аракетке жөндөмдүүлүк пайда болот”);

3. жеке (же ички стигматизация) - бир нерсеге тиешелүүлүгүнө негизделген өзүнө карата бейкалыс пикир (“мен семизмин”). Стигматизациянын объектиси катарында коомдун күтүүлөрүнө жана алгылыктуу ченемдерине жооп бербеген адамдар болуп калат. Социалдык стигматизация ар кандай формада жана ар кандай себептер менен көрүнүшү

мүмкүн, анын ичинде кемсинткен лакап аттар (сойку, кылмышкер, ууру), кемсинткен энбелгилерли коюу (жолу жок, төшөлмө, түрү суук ж.б.). Стигматизация, мисалы, аялдын жасалма же чыныгы тукумсуздугуна байланыштуу болушу мүмкүн. Көпчүлүк учурларда тукумсуздуктун себеби көбүнчө аял фактору деген элестетүү бар. Стигматизация аялдарга карата коомдук саясатта да байкалат, анын негизинде социалдык теңсиздик жатат **(Кранзеева Е. А. Стигматизация участия женщин в политике современной России. Sibirian Socium. 2018. Том 2. С. 66-77.//sibirian.-socium.utmn.ru).**

Стигматизациянын ачык белгилери миграция чөйрөсүндө, мисалы, адамдарды сатуу учурларында, өзгөчө аялдарды жана балдарды сексуалдык эксплуатациялоодо, кылмышкерлердин курмандыктарынын криминалдык ишмердигин эксплуатациялоодо, мажбурланган тилемчиликте, сексуалдык эксплуатациялоо максатында никеге турууда ж. б. учурларда да байкалат. Социалдык стигматизация олуттуу коомдук көйгөйдү билдирет, андан арылуу үчүн социалдык психологдордун, медиктердин, укук коргоо түзүмдөрүнүн кызматкерлеринин, юристтердин, БӨУ, сервистик уюмдардын өкүлдөрүнүн олуттуу аракеттери талап кылынат.

Сутенёр – (от фр. Souteneur – охраняющий) – сойкулукту уюштуруу менен алектенген, сойкулардын ишин контролдогон, аларды атаандаштардан, укук коргоо органдарынан, уюшкан кылмыштуу топтун мүчөлөрүнөн, кооптуу кардарлардан коргоону камсыз кылган адам. сойкулукка катышуудан жана уюштуруудан түшкөн негизги кирешени алат.

Сутенерлук Кыргызстанда дүйнөнүн көп өлкөлөрүндөй эле кылмыш жосун болуп саналат жана КР Кылмыш-жаза кодексинин 159-беренесине (сойкулук менен алектенүүгө тартуу) жана КР Кылмыш-жаза кодексинин 160-беренесине (ыпластык үчүн көмүскө жайларды уюштуруу же күтүү же ыплас аракеттерге ортомчу болуу аркылуу сойкулукка жана ыпластыкка көмөктөшүү) ылайык 2000 эсептик көрсөткүчкө чейинки өлчөмдө айып салууга же 5 жылдан 15 жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. КР Жогорку соттун маалыматына ылайык бул беренелер боюнча 2018-жылы - 1 адам, 2020-жылы - 24, 2021-жылы - 41, 2022-жылы - 21 адам соттолгон.

Туруктуу жашоого чыгуу – ар бир адамдын эркин жүрүү укугу Кыргызстан катышуучу болуп эсептелген эл аралык документтерде, атап айтканда, БУУнун 1948-жылдын 10-декабрындагы Адам укуктарынын Жалпы Декларациясында бекитилген.

Ошону менен бирге, туруктуу жашоого кетип жаткан КРнын жарандары кирүүчү мамлекеттин мыйзамдарында белгиленген тартипте берилүүчү тийиштүү визага же уруксатка ээ болушу керек. Чет мамлекетке кирүү тартиби тиешелүү мамлекеттин мыйзамдары, ошондой эле Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер менен жөнгө салынат. **(КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы № 61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамы).**

Кыргызстандыктар Россияга, эреже катары, мекендештерди өз ыктыяры менен көчүрүүгө көмөктөшүү программалары боюнча көчүп барышат. Программаны ишке ашыруу менен РФ ИИМинин КРдагы өкүлчүлүгү алектенет. Көчүрүү программасына чет өлкөлөрдө туруктуу же убактылуу жашаган мекендештер, ошондой эле Россияга шашылыш түрдө келген жарандар, б.а. качкындар катыша алышат. Мекендештер Россиянын жарандары (Россиянын паспортунун ээлери) жана түздөн-түз ата-бабалары мурда СССРде жашаган адамдар болуп эсептелет.

Мекендештерди Орто Азия стандарттары боюнча кыйла катаал аймактарга тартуу үчүн атайын стимулдар иштелип чыгат. Алсак, 2019-жылдан тартып мекендештерди Россияга чет өлкөлөрдөн көчүрүүгө көмөктөшүү боюнча мамлекеттик программанын катышуучулары Ыраакы Чыгыштагы бир адамга 1 гектар жер тилкесин акысыз колдоно алышат (https://24.kg/obschestvo/221234_zayavka_9tyisyach_664_ili_kak_uezjayut_iz_kyrgyzstana_vrossiyu/).

Тышкы миграция – бул бир өлкөнүн жарандарынын экинчи бир өлкөгө кыска мөөнөттүү же узак мөөнөттүү жер которуулары же көчүп келүүлөрү. Бүгүнкү күндө тышкы миграция эбегейсиз масштабдагы глобалдуу көрүнүшкө айланды. Бул көрүнүш дүйнөнүн дээрлик бардык мамлекеттерин камтыйт. Миграция калктын сандык жана сапаттык өзгөрүшүнө алып келет, коомдун жашоо образына өзгөчө чоң таасирин тийгизет. Миграциялык кыймылдар дүйнөлүк экономиканын муктаждыктарына, өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү жашоо шарттарындагы жана деңгээлиндеги айырмачылыктарга,

айлана-чөйрөнүн жагымсыз факторлоруна, туруксуз социалдык-саясий кырдаалга ж.б. жооп берген реакция болуп эсептелет. Тышкы миграция бир катар себептердин жана факторлордун таасири астында жүргүзүлөт. Бул факторлор объективдүү да, субъективдүү да болушу мүмкүн. Объективдүү факторлор өлкөдөгү калктын жашоо-турмушунун ар кандай деңгээли, маалыматтык технологиялардын өнүгүшү, өлкөлөр ортосундагы транспорттук байланыштын өнүгүшү ж.б. менен байланыштуу. Субъективдүү факторлор коомдун психологиялык түзүлүштөрү, анын чет өлкөлөрдөгү муктаждыктары жана байланыштары менен байланышкан. **(Федорако А.И. «Калктын миграциясы: түшүнүгү, себептери жана кесепети», Эл аралык укук жана эл аралык мамилелер журналы 2012-ж. - № 4).**

Советтер Союзу кулагандан кийин Кыргыз Республикасы да эл аралык миграциялык процесстердин активдүү катышуучусу болуп калды. (КРнын 2000-жылдын 17-июлундагы №61 «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамын карагыла). Кыргыз Республикасынын тышкы миграциясынын динамикасы жеткиликтүү деңгээлде эле жогору. Мисалы, 2022-жылы Кыргыз Республикасындагы тышкы миграция боюнча миграциялык өсүш 5917 адамды түздү. 2019-жылы туруктуу жашоого 7560 жараныбыз чет өлкөгө кеткен, алардын 86% Россияга кеткен, 12% Казакстандын жараны болгон, ал эми калган өлкөлөргө болгону 2% туура келген. (Ачык маалыматтар - Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети).

- У -

- Ү -

Үй-бүлөнү бириктирүү - үй-бүлөгө ээ болуу укугу адам укуктары боюнча эл аралык тексттерде жана балдардын укуктары жөнүндө Конвенцияда жарыяланган жеке жашоону урматтоо менен байланышкан адамдын негизги укуктарынын бири болуп саналат (1966-жылдын 16-декабрындагы Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактынын 17, 23-бер.; Башкы Ассамблеянын 1989-жылдын 20-ноябрындагы 44/25 резолюциясы менен кабыл алынган Балдардын укуктары жөнүндө Конвенциянын 9, 10, 22-бер.). Үй - бүлөнү бириктирүү, анын биримдигин сактоо укугу - үй-бүлө мүчөлөрү ажыратылышы мүмкүн болгон тынчтык жана согуш мезгилинде эл аралык

жана улуттук түзүмдөр карманган туруктуу эл аралык жобо. Көбүнчө үй-бүлөнү бириктирүү маселеси анын мүчөлөрүнүн бири качкын болгон учурда пайда болот. Ал үй-бүлөнү бириктирүү өтүнүчү менен кабыл алган мамлекетке кайрылууга укуктуу (үй-бүлөнүн бүтүндүгү принциби).

Качкындын кайрылуусуна БУУнун Качкындар боюнча Жогорку Комиссарынын Башкармалыгы (КЖКБ) жардам бере алат. Үй-бүлөнү бириктирүү укугу ошондой эле чыр-чатак учурунда дайынсыз жоголгон адамдарды издөө жөнүндө маалымат алуу укугу менен байланыштуу, ал ЮНИСЕФ, «Save the Children» жана Кызыл Крест Эл аралык комитетинин (ККЭК) гуманитардык ишмердиги аркылуу ишке ашырылат, алардын делегациясы Борбордук Азия республикаларында иш алып барат (КРдагы ККЭКнын башкы кеңсеси Бишкекте, субделегациясы Ошто жана өкүлчүлүгү Баткенде иштейт). Башка милдеттер менен катар бул түзүмдөр дайынсыз жоголгон адамдарды издөөдө, Тажикстандагы жана азыраак деңгээлде Кыргызстандын аймагындагы аскердик иш-аракеттердин жүрүшүндө бөлүнгөн үй-бүлөлөрдү бириктирүүдө республиканын бийликтерине жардам көрсөтүшкөн жана көрсөтүп жатышат. **(Кыргызстандагы ККЭКнын ишмердиги. Фактылар жана сандар. Январь-декабрь 2017-ж.).**

Бүткүл дүйнөлүк качкындар күнү (жыл сайын 20-июнь) - качкындар азыркы дүйнөдөгү эң курч маселелердин бири. БУУнун маалыматы боюнча, 2022-жылы качкындардын саны 100 миллиондон ашты жана эсепке алуу тарыхындагы эң чоң көрсөткүч болуп калды. 1951-жылы БУУ тарабынан кабыл алынган Качкындардын статусу жөнүндө Конвенциянын 50 жылдыгы 2001-жылы белгиленген. Буга байланыштуу БУУнун Башкы Ассамблеясы атайын резолюция кабыл алып, ага ылайык качкындардын эл аралык күнү - 20-июнь деп жарыяланган

<https://documents.dsnny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/563/97/PDF/N0056397.pdf?OpenElement>

Үчүнчү өлкө - кандайдыр бир интеграциялык бирикменин, эл аралык келишимдердин ж.б. катышуучусу болуп эсептелбеген өлкө. Мисалы, ЕАЭБ, Евросоюз, Шанхай кызматташтык уюмунун ж. б. Катышуучу өлкөлөр үчүн ар кандай аспектилер боюнча, анын ичинде адамдардын, товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана капиталдардын эркин жүрүүсү боюнча артыкчылыктуу жоболор киргизилет. Ошентип, өз мыйзамдары боюнча жашаган өлкөлөрдүн Коомдоштугу пайда болот, башка өлкөлөрдөн белгилүү бир деңгээлде обочолонуп, баарынан мурда өздөрүнүн жалпы кызыкчылыктарында

аракеттенет. Албетте, көп учурларда үчүнчү өлкөнүн статусу ушул Коомдоштуктун катышуучу-өлкөсүнүн статусуна өзгөрүшү мүмкүн, анын натыйжасында үчүнчү өлкөнүн статусу жоголот. Бул түрдөгү акыркы мисал 2023-жылы Түндүк Атлантикалык альянска кирүү. Буга карата акыркы мисал – 2023-жылы Финляндиянын Түндүк-Атлантикалык альянска кириши, буга чейин ал НАТОго бейтарап жана үчүнчү өлкө болгон. Мындан ары ал ишенимдүү саясий-аскердик коргонууга ээ жана зарыл болгон учурда НАТОнун жамааттык, тиешелүү жардамына ишене алат. Үчүнчү өлкөлөр кандайдыр бир эл аралык бирикмеге мүчөлүк укугунда кирип, мурдагы өзүнүн статусун жоготкон башка мисалдар да бар. Ушундай жол менен Евробиримдик, Шанхай уюму жана башкалар сыяктуу уюмдар өздөрүнүн мүчөлүгүн кеңейтишкен.

Үчүнчү өлкөнүн жарандары - эл аралык келишимдин, конвенциянын катышуучусу болуп эсептелбеген, интеграциялык бирикменин мүчөсү болбогон ар кандай өлкөнүн жарандары, мисалы, ШКУ, ЕАЭБ, Евросоюз, НАТО ж.б. Бул жарандар көп жагынан чектелген. Мисалы, кандайдыр бир Коомдоштуктун жарандарына салыштырмалуу эркин жүрүү, бизнес жүргүзүү ж.б. эркиндиги боюнча чектелүү болушат. Бирок жарандык же жашаган мамлекет Коомдоштуктун мүчөсү болуп калса, бул чектөөлөр жокко чыгарылат.

Үчүнчү мамлекет - кандайдыр бир интеграциялык бирикменин, эл аралык уюмдун, эл аралык келишимдин, макулдашуунун же конвенциянын катышуучусу болуп саналбаган мамлекет. Мисалы, Европа бирлигине кирбеген дүйнөдөгү кайсы гана мамлекет болбосун Европа Бирлигинин өзүнө карата үчүнчү мамлекет болуп эсептелет. Эгерде бүгүн, мисалы, Сербия, Черногория жана башка Евро бирлигине мүчөлүккө талапкерлер Коомчулукка карата үчүнчү мамлекеттер болуп эсептелет, бирок саясий-юридикалык статусун ЕБге мүчө мамлекетке алмаштыруу менен алар үчүнчү мамлекет болбой калышат. Белгилүү болгондой, ЕАЭБге (Евразия бирлиги) Россия, Беларусь, Кыргызстан, Казакстан жана Армения кирет. Ошондуктан дүйнөнүн калган бардык мамлекеттери ЕАЭБге карата үчүнчү болуп саналат. НАТОго карата бейтарап (үчүнчү өлкөлөр) болгон Финляндия жана Швеция 2022-2023-жылдардагы орус-украин окуяларынын натыйжасында Түндүк Атлантикалык

Альянстын (НАТО) мүчөсү статусун алуу менен ага карата үчүнчү мамлекет болбой калышты.

Үч тыйындык роман - немис антифашисти, прозаик, акын, драматург, искусство теоретиги, сценарист, “Берлинер ансамбль” театрынын негиздөөчүсү Бертольт Брехттин атактуу адабий чыгармасы (1898-1956-жж.), ал 1934-жылы дүйнөлүк адабиятта биринчи жолу адам сатуунун бир түрүнүн - китептин башкы каармандарынын бири – “Тилемчинин досу” фирмасынын ээси Пичем тарабынан адамдарды эксплуатациялоо боюнча күчтүү жана кеңири индустрия түрүндө уюштурулган тилемчиликтин феноменин ачып берген, анын өнөр жайы кайырчылар үчүн бардык керектүү реквизиттерди: балдактарды, кол жана бут протездерин, эскилиги жеткен бут кийимдерди, кийимдерди, баш кийимдерди чыгарган, ошондой эле тилемчилик үчүн жерди тандоо, боорукер шаардыктардан алынган акчаны алуу жана башкаларды камтыган. Романдын убактысы жана окуялар орун алган орду - викторияндык Англиядагы лондондук район “Сохо”. Романдын негизги сюжеттик линиялары анын экрандашуусунда жана музыкасын немис композитору Курт Вайл жазган спектаклде да чагылдырылган. Анын Б.Брехттин башка каарманы - бандит жана басмачы Мэкки-мессерге арналган белгилүү зонгдорунун бири дүйнөлүк эстрада жылдыздары: Эрнст Буш, Лиза Минелли, Фрэнк Синатра, Луи Армстронг, Элла Фицджералд, Андрей Миронов жана башкалардын аткаруусунда көп жылдык хитке айланган.

“Үч тыйындык роман”, анын экрандашуусу жана театралдын сахна аянттарында коюулары Б.Брехттин адамды эксплуатациялоонун эң жийиркеничтүү формаларына каршы нааразычылыгын чагылдырган. Тилекке каршы, адамдарды сатуу ошол учурдан тартып гүлдөгөн, бул БУУну **“Уюшкан трансчек аралык кылмыштуулукка каршы күрөшүү жөнүндө”** Конвенцияны жана адамдарды сатууга каршы күрөшүү көйгөйү боюнча **белгилүү Палермо протоколун (2000-ж.)** кабыл алууга мажбурлаган, ал XXI кылымда эбегейсиз масштабды камтыган. КР ИИМдин КИББнын маалыматы боюнча уюшкан мажбурланган тилемчилик көрүнүшү биздин республикада да жокко чыгарылган.

– Ц –

Цессия – бул бир мамлекеттин өз аймагын экинчисине алардын ортосундагы макулдашуу боюнча өткөрүп бериши. Цессия бул аймакка ээ болуунун мыйзамдуу жолдорунун бири болуп эсептелет жана ал өз ара макулдашууга негизделгендиктен, алардын ортосундагы макулдашуу боюнча бир мамлекеттин өз аймагын экинчисине өткөрүп бериши учурда эң кеңири практикалык мааниге ээ. Цессия-бул аймакка ээ болуунун мыйзамдуу жолдорунун бири жана ал өз ара макулдашууга негизделгендиктен, учурда эң кеңири практикалык мааниге ээ. Цессия ушул убакка чейин ошол аймак таандык болгон мамлекет дагы, келечекте ага таандык болушу керек болгон мамлекет дагы, мисалы, тиешелүү келишим түзүү жолу менен макулдугун билдирген учурда гана жарактуу болот. Күч менен же аны колдонуу коркунучу жолу менен алынган макулдук Эл аралык келишимдердин укугу жөнүндө Вена конвенциясынын (1969-ж.) 52-беренесине ылайык жараксыз болуп эсептелет.

Аймактык деңиз өз алдынча цессиянын объектиси боло албайт; ал чектеш болгон кургак аймак менен бирге гана берилиши мүмкүн. Цессиянын түздөн-түз натыйжасы болуп тиешелүү аймак үчүн эл аралык укуктук жоопкерчиликти өткөрүп берүү саналат. Менчик укугун цессионарга өткөрүп бергенден кийин, ошол аймакта болуп жаткан нерселердин бардыгы мыйзамдуу түрдө ошол мамлекетке тиешелүү деп эсептелет, муну менен бирге ошол мамлекет бул аймактагы ишмердигинин (же аракетсиздиктин) натыйжасында келтирилген кандай болбосун зыян үчүн башка мамлекеттердин алдында жооп берет. Буга, мисалы, башка мамлекеттин аймагында айлана-чөйрөнүн булганышын болтурбоо боюнча милдеттенме кирет. (Эл аралык укук: окуу-методикалык комплекс / В.Е. Живарев. - М.: МИИТтин юридикалык институту, 2010. - 52 б.).

– Ч –

Чартердик рейс – ижара (чартердик) келишимдин негизинде туроператор же башка юридикалык жак тапшырык берген рейс. Башка сөз

менен айтканда - бул кадимки ырааттамага баш ийбеген жана кардардын талабы боюнча авиакомпания тарабынан уюштурулган рейс. Чартердик рейстин кадимки рейстен айырмасы үзгүлтүксүз рейсте жүргүнчү билетти алдын ала төлөйт жана аны учууга чейин эле колуна ала алгандыгында. Жана Үзгүлтүксүз рейс дагы белгиленген убакытта ырааттама боюнча гана иштейт. Чартердик рейс болсо кардарлардын санына жараша уюштурулат жана билет учуп чыккан күнү же учакка отуурардын алдында берилет. Чартердин уюштуруучусу учууну даярдоо, анын ичинде бардык керектүү документтерди түзүү боюнча иш үчүн бардык жоопкерчиликти өзүнө алат (<https://www.svyaznoy.travel/guide/cto-takoe-cartery-i-kak-oni-rabotaut>).

Пандемия учурунда көптөгөн үзгүлтүксүз каттамдар токтотулгандыгына байланыштуу биздин мекендештерибиз алыскы чет өлкөлөрдөн чартердик каттамдар менен алып келинген.

Чек араны мыйзамсыз кесип өтүү үчүн санкциялар – дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө эл аралык мыйзамдарга ылайык чек араны мыйзамсыз кесип өтүү үчүн түрдүү санкциялар каралат (БУУнун Трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясын толуктаган Адамдарды, өзгөчө аялдарды жана балдарды сатууну алдын алуу жана ага бөгөт коюу жана жазалоо жөнүндө Палермо протоколу (Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы №55/25 резолюциясы менен кабыл алынган).

Кыргызстандын ыйгарым укуктуу органдары дагы ушуга окшош аракеттерди көрүшөт (Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 28-октябрындагы № 127 Кылмыш-жаза кодексинин 378-беренеси “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын мыйзамсыз кесип өтүү”). Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде төмөнкүдөй санкциялар каралган: Чек ара кызматынын кызматкерлерине зомбулук көрсөтпөстөн чек араны мыйзамсыз кесип өтүү, бир жылдан үч жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштары же беш жүздөн миңге чейинки эсептик көрсөткүчтүн өлчөмүндө айып салуу же болбосо эки жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу менен жазаланат. Эгерде чек арадан мыйзамсыз өткөн адам чек ара кызматынын кызматкеринин өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келтирбеген ыкма менен күч колдонсо же күч колдоном деп коркутса, анда мындай жосун эсептик көрсөткүчтүн 1000ден 2000ге чейинки өлчөмүндө айып салуу же Кыргыз Республикасынан чыгаруу менен же анысы жок эки жылдан беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу менен жазаланат. Кыргыз

Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде 378-берененин колдонулушу чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргызстанга башпаанек укугун пайдалануу үчүн келген учурларына жайылтылбай тургандыгы өзгөчө белгиленген.

Чек араларды мыйзамсыз кесип өтүү жана адам сатуу үчүн кылмыш жаза чарасы катары эркиндигинен ажыратуу – чек араларды мыйзамсыз кесип өтүү жана адам сатуу БУУга мүчө болгон бардык мамлекеттерде кылмыш-жаза жосуну болуп саналат. Башкы Ассамблеянын 2000-жылдын 15-ноябрындагы 55/25 резолюциясы менен кабыл алынган, «Чек ара аралык уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүү жөнүндө» БУУнун 2000-жылдагы Конвенциясына ылайык, алар бул жосундарды криминалдаштырууга милдеттүү болушкан. Кыргызстан БУУнун мүчөсү катары жогоруда аталган Конвенциядан келип чыккан талаптарга ылайык КРнын чек араларын мыйзамсыз кесип өтүүнү жана адам сатууну криминалдаштырган. Биздин республиканын Кылмыш-жаза кодексинде «адамдарды сатуу» түшүнүгүнүн аныктамасы берилет жана бул жосундар үчүн жаза чаралары аныкталат. Адамдарды сатуу, башкача айтканда аларды эксплуатациялоо максатында коркутуу, күч колдонуу же мажбурлоонун, шантаждын, уурдоонун, алдамчылыктын, алдоонун башка формалары аркылуу алардын макулдугу менен же макулдугусуз ишке ашыруу менен жалдоо, ташуу, жашыруу, кабыл алуу же өткөрүп берүү – мүлкүн конфискациялоо менен же анысы жок үч жылдан алты жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. Адамдарды соодалоо, башкача айтканда, коркутуу, күч колдонуу же башка формадагы мажбурлоо, шантаж, уурдоо, алдамчылык, алдоо, жолу менен эксплуатациялоо максатында адамды макулдугу менен же макулдугу жок азгырып жалдоо, ташып жеткирүү, жаап-жашыруу, кабыл алуу же өткөрүп берүү, - мүлкүн конфискациялоо менен же аны колдонбостон үч жылдан алты жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. Эксплуатациялоо деп адамды сойкулукка же сексуалдык эксплуатациялоонун башка формаларына, иштетүүгө же кызмат көрсөтүүгө мажбурлоо, кулчулукка, куралдуу жаңжалдарга катышууга, анын ичинде карыздык милдеттенмелерди, материалдык жана башка көз карандылыкты, ошондой эле алардын жалданма абалын пайдалануу аркылуу ишке тартуусу түшүнүлөт. Адамдарды соодалоонун курмандыгы болгон адам адамдарды соодалоо процессине тартылышынын натыйжасында мындай аракетке барган болсо, коркунучтуулугу аз же анча оор эмес жосун жасагандыгы үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотулат.

Мыйзамсыз миграция деп, мигранттарды, чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды мыйзамсыз алып келүүнү же алып чыгууну уюштуруу, же транспорт каражаттарын, же жасалма документтерди, турак же башка жайларды берүү, ошого тете пайда алуу максатында же аны колдонбостон жарандарга Кыргыз Республикасынын аймагына мыйзамсыз кирүү, чыгуу, жүрүү, Кыргыз Республикасынын аймагы аркылуу транзит боюнча башка кызматтарды көрсөтүү түшүнүлөт, - үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен үч жылдан беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат **(28.10.2021-жылдагы КРнын Кылмыш-жаза кодексинин 166-168-беренелери).**

Чек ара чыр-чатагы – мамлекеттер аралык куралдуу чыр-чатактын бир түрү, мамлекеттик чек арадагы же чектеш мамлекеттердин чек ара, ал эми кээде аскердик түзүлүштөрүнүн чек арага жакын зонасындагы куралдуу тирешүү. Чек ара чыр-чатагы максаттары, куралдуу күчтөрдү колдонуу масштабдары, мейкиндик аралыгы боюнча чектелген, бирок көп учурда ири аскердик кагылышууларга айланып кетет (РФнын Коргоо министрлигинин Аскердик энциклопедиялык сөздүгү **encyclopedia. mil.ru**). Бул чыр-чатактар мамлекеттик чек араларды түзүү же иштетүү себебинен келип чыгат. Тарых байыркы доорлордон баштап XXI кылым башталганга чейин чек ара чыр-чатактарынын көп учурларын билет. Атап айтканда, Кашмир үчүн Индия менен Пакистандын ортосундагы тынымсыз чыр-чатактар. Борбор Азияда чек ара талаш-тартыштарынын көпчүлүгү эл аралык укуктун ченемдерине ылайык, тынчтык жолу менен чечилген. Ал эми кыргыз-тажик чек ара чыр-чатагына келсек, ал эки республиканын ортосундагы чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо жөнүндө сүйлөшүүлөр аяктагандан кийин өзүнүн эртерээк чечилишин күтүп жатат.

Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын уруксат берүүчү документтерин жокко чыгаруу – азыркы мамлекеттердин уруксат берүүчү документтердин колдонулушун жокко чыгаруудан турган миграциялык мыйзамдарынын ченеми. Мындай чаралар Евробиримдик (ЕС) өлкөлөрүндө Россияда, Казакстанда ж.б. колдонулат.

Кыргызстандын мыйзам актыларында ушуга окшош ченемдер жазылган. Документтер чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам документтерди алгандан кийин аныкталган болсо, аларды берүүдөн баш тартууга мүмкүн болгон негиздер боюнча жокко чыгарылышы мүмкүн. Эгер

жокко чыгаруунун себептерин билсе жана миграциялык мыйзамдарды сактаса, жокко чыгарууну алдын алууга болот, мындан тышкары, жокко чыгаруу чечимине белгиленген мөөнөттө даттанууга болорун билүү керек. Визаны же жашап туруу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаруу чечими Кыргыз Республикасынын «Тышкы миграция жөнүндө» мыйзамынын 17-беренесинде каралган негиздер боюнча кабыл алынат, эгерде чет өлкөлүк жаран:

- виза алуу жана аны колдонуу мөөнөтүн узартуу, иш жүзүндө жашаган жери боюнча каттоо же ишке уруксат алуу жөнүндө өтүнгөн учурда жалган маалымат берсе;

- Кыргыз Республикасынын коопсуздугуна коркунуч келтирүүчү ишти жүргүзсө;

- визаны колдонуу мөөнөтүн узартуу менен байланышкан Кыргыз Республикасындагы окуусун токтотсо, же болбосо билим берүү мекемелеринен окуудан чыгарылса;

- визаны колдонуу мөөнөтүн узартууга негиз болгон эмгек келишиминин тараптарынын биринин демилгеси боюнча эмгек мамилелери токтотулса;

- Кыргыз Республикасынын жараны менен никеси бузулса жана эгерде никеде балдары жок болсо же сот балдарды Кыргыз Республикасынын жараны болгон же анда туруктуу жашаган атасына же энесине калтырса;

- экономика чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын тастыктоосу менен инвестициялык ишти токтотсо.

Кыргыз Республикасында жашап турууга туруктуу уруксат 5 жылга, убактылуу – 1 жылга, жыл сайын узартуу мүмкүнчүлүгү менен, бирок 5 жылдан ашык эмес мөөнөткө берилет. Чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам жашап турууга уруксат алганга чейин Кыргыз Республикасынын аймагында кеминде 6 ай жашашы керек. 45 жашка толгон чет өлкөлүк жарандар үчүн жашап турууга туруктуу уруксат чет мамлекеттин паспортунун колдонуу мөөнөтү аяктаганга чейин же жарандыгы жок адамдар үчүн мөөнөтсүз берилет **(Кыргыз Республикасынын 2008-жылдын 13-ноябрындагы №626 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга жашап турууга убактылуу жана туруктуу уруксаттарды тариздөөнүн жана берүүнүн тартиби жөнүндө жобону караңыз).**

Жарандыгы жок адамдын күбөлүгү 2 жыл мөөнөткө берилет. Жарандыгы жок адамдын күбөлүгүнүн жарактуулук мөөнөтү 5 жолуга чейин узартылып, андан кийин алмаштырылат.

Коопсуздук, сот, салык органдарынан жана башка кызыкдар

органдардан жашап турууга туруктуу уруксатты жок кылууга келген материалдар жалпыланат жана ал эмгек, миграция жана жаштар чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органына жиберет.

Кароонун жыйынтыгы боюнча чет өлкөлүк жаранга же жарандыгы жок адамга тийиштүү чара көрүлөт.

Кабыл алынган чечим жөнүндө чет өлкөлүк жаранга же жарандыгы жок адамга үч күндүк мөөнөттүн ичинде өзүнүн колун койдуруу менен билдирилет жана чечим кабыл алынгандан кийин 15 күндүн ичинде Кыргыз Республикасынан чыгып кетүү зарылдыгы жөнүндө билдирүү тапшырылат. Чет өлкөлүк жаран Кыргыз Республикасынан белгиленген мөөнөттө чыгып кетпеген учурда ички иштер органдары чет өлкөлүк жаранды Кыргыз Республикасынан депортациялоо боюнча белгиленген тартипте чараларды көрүшөт.

18 жашка толгон, Кыргыз Республикасынын аймагына мыйзамдуу түрдө кирген, Кыргыз Республикасында иштөөнү же бизнес жүргүзүүнү пландаган чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар иштөөгө уруксат алуу үчүн арыз берип кайрылууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 16-апрелиндеги №175 Токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын эмгектенүү тартиби жөнүндө жобого ылайык, чет өлкөлүк жумушчуга иштөөгө уруксат берилбейт, эгерде:

- Кыргыз Республикасынын жарандарынын жана Кыргыз Республикасында жашаган башка адамдардын саламаттыгы, укуктары жана мыйзамдуу кызыкчылыктары үчүн кооптуулук жаратса;

- иштегенге уруксат алуу жөнүндө өтүнүч бергенде, иш жүзүндө жашаган жери боюнча катталганда же виза алуу учурунда жалган маалымат берилсе;

- Кыргыз Республикасында жасаган кылмышы үчүн соттолсо, жаза мөөнөтү аяктаганга же бошотулганга чейин;

- ден соолугунун бузулушу же оорусунун мүнөзү, оордугу жана мүмкүндүү узактыгы башка адамдардын саламаттыгына коркунуч жаратса же саламаттык сактоо мекемелеринин өзгөчө көзөмөлүнө алууну талап кылса;

- террордук, экстремисттик же сепараттык уюмдардын мүчөсү болуп саналса;

- тышкы миграция жана салык мыйзамдары чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына карама-каршы аракеттер жасалса;

- Кыргыз Республикасынын аймагында эмгектенүүсүн же жеке ишкердик менен алектенүүсүн токтотсо.

Эмгек келишиминин (контракттын) же жумуштарды аткарууга (кызмат көрсөтүүгө) жарандык-укуктук келишимдин колдонуу мөөнөтү аяктагандан кийин эмгекчи-мигранттар жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү ишке орношкон мамлекеттен чыгып кетүүгө милдеттүү **(Кыргыз Республикасынын «Тышкы миграция жөнүндө» Мыйзамы).**

Кыргызстан ЕАЭБге киргендигине байланыштуу Биримдикке мүчө мамлекеттердин жарандарына Кыргыз Республикасында эмгектенүүгө уруксат алуу талап кылынбайт, ошондой эле КР жарандары ЕАЭБдин бардык аймагында иштөөгө уруксат талап кылынбайт.

Чет өлкөлүк жарандарды убактылуу кармоо борборлору (ЧЖУКБ) же чет өлкөлүк жарандарды убактылуу кармоочу атайын мекеме (ЧЖУКАМ), кээде депортациялык борбор, депортациялык түрмө - соттун чечими менен Россиядан чыгарып салууну же депортациялоону күтүп жаткан чет өлкөлүктөрдү камакта жана изоляцияда кармоочу жай – чет өлкөлүк жарандарды убактылуу кармоочу мекеме мыйзамдарды бузгандыгы үчүн административдик жол менен өлкөдөн чыгарып салууга, депортациялоого же реадмиссияга жаткан чет өлкөлүк жарандар кармалуучу жай болуп эсептелет. РФ аймагында чет өлкөлүктөрдү убактылуу кармоо боюнча бардык борборлордун ишмердиги РФ ИИМдин көзөмөлү астында РФнын Конституциясына, **КОАП, ФЗ № 115** жана РФнын башка мыйзам актыларына ылайык жүзөгө ашырылат. Көбүнчө чет өлкөлүк жарандарды кармоо борборлоруна мигранттар РФда болуу режимин бузгандыгы үчүн жана миграциялык документтердеги көйгөйлөрдөн улам келишет, анткени алардын колунда дайыма толук документтердин болушу канчалык маанилүү экенин баары эле түшүнө бербейт. Убактылуу кармоочу жайларда чет өлкөлүктөр мекенине жөнөтүү мүмкүнчүлүгү пайда болгонго чейин болушат.

Азыркы учурда Убактылуу кармоо борборлору Россия Федерациясынын дээрлик бардык субъекттеринде бар. (“РФдагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө” РФнын 2002-жылдын 21-июнундагы Федералдык мыйзамы).

Шенген визасы - бул шенген чөлкөмүндөгү өлкөлөргө баруу үчүн кызыкдар болгон адамга компетенттүү органдар тарабынан берилүүчү документ. Шенген чөлкөмү 26 өлкөдөн турат, алар өз жарандарына ошол чөлкөмдүн ичинде бир өлкөдө жүргөндөй эркин жүрүүгө уруксат беришкен. Шенген мейкиндиги өзүнө Улуу Британиядан башка Европанын негизги өлкөлөрүн камтыйт. Бирок Евробирликтин бөлүгү болуп эсептелбеген өлкөлөр дагы бар, мисалы, Норвегия, Исландия, Швейцария жана Лихтенштейн, бирок Шенген чөлкөмүнө киришет жана эркин жүрүү саясатын карманышат. Шенген мейкиндигинде эркин жүрүү укугу, эгерде алар Шенген чөлкөмүнө кирип, ал жерде мыйзамдуу негизде жүрүшсө, чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга дагы таандык. Шенген визаларынын ээлери Евросоюздун ички чек аралары, мисалы, герман-польшалык, франко-бельгиялык, франко-испандык ж.б. чек аралары Шенген мыйзамдарына ылайык эч кандай контролдон (паспорттук, автомобилдик, бажылык, фитосанитардык ж. б.) өтпөстөн каалаган жерде кесилишерин эске алышы керек. Бирок айрым учурларда, мисалы, миграциялык мунапыс жарыяланса, ЕБ мамлекеттеринин ортосунда убактылуу контролдук иш-чаралар киргизилиши мүмкүн. Ошондой эле айрым учурларда Шенген визасы жокко чыгарылышы мүмкүн экендигин эске алуу керек.

2019-жылдын 19-июнунда Евробирликтин Кеңеши Визалык кодекске өзгөртүүлөрдү бекиткен, алар Европага кыска мөөнөттүү саякатка чыккан ак ниеттүү саякатчылар үчүн жагымдуу шарттарды кубаттайт (виза талаптары дүйнөнүн 105 өлкөсүнүн жарандарына жайылтылат). Эми саякатчылар виза алууга арыздарын пландаштырылган сапарга чейин 6 ай мурун (деңизчилер үчүн 9 ай мурун) бере алышат.

Көпчүлүк учурда алар виза алуу үчүн туруктуу жашаган өлкөсүндө түздөн-түз кайрыла алышат. Ошондой эле алар, эгерде мындай мүмкүнчүлүк болсо, арызды электрондук түрдө толтуруп, кол кое алышат. 6 жаштан 18 жашка чейинки жашы жете электер виза алымынан бошотулушу мүмкүн. Европага тез-тез саякаттап жүргөн жана виза тарыхы жакшы болгон саякатчылар мөөнөтү бара-бара бир жылдан 5 жылга чейин узартылуучу бир нече визаларды ала алышат.

Сапарыңыздын максатына/мүнөзүнө жараша белгилүү бир элчилик/консулдук тарабынан берилүүчү Шенген визасынын үч негизги түрү бар. 1) кыска мөөнөттүү виза (бир жолку, эки жолку же көп жолку), бирок

кандай болгон учурда да максимум – 180 күндүк каалаган мезгилин аралыгында 90 күндөн ашык эмес. Ал бардык “А” жана “С” категорияларына карата колдонулат. “А” визаларынын биринчи категориясы транзиттик аэропорттук виза (5 күнгө жарактуу) болуп эсептелет, ал анын ээсине Шенген чөлкөмүндөгү өлкөгө кирбестен Шенген өлкөсүнүн аэропортуна эл аралык чөлкөмү боюнча өтүүгө мүмкүндүк берет. “С” категориясы кыска мөөнөттүү виза болуп саналат, ал анын ээсине визанын мөөнөтүнө жараша Шенген өлкөсүндө белгилүү бир убакыт ичинде жашоого мүмкүндүк берет. 2) Транзиттик аэропорттук виза (5 күндүн ичинде жарактуу). 3) Аймакта жүрүү чектелген улуттук виза (Шенген эмес виза), ал Шенген мамлекеттеринин аймагында эркин жүрүүгө укук бербейт (кененирээк караңыз: [www. astons. com](http://www.astons.com)).

Шенген визасын берүү жөнүндө өтүнүч келтирген адам төмөнкү шарттарды канааттандырышы керек:

- визанын мөөнөтү 90 күндөн ашкан сапарга жарактуу жол жүрүү документтерине ээ болуу;

- өзүнүн сапарынын максатын жана шарттарын, жетиштүү материалдык каражаттардын болушун, ошондой эле үйүнө кайтууга ниетин тастыктоо;

- ага “киргизбөө жөнүндө маалыматтык сурам” болбошу керек. Мисалы, бул адам Евробирликин аймагында кылмыш жасоону пландап жатат деген олуттуу шек болсо. (Евробирлигинин визалык кодекси).

Шенген визасын алууну каалаган Кыргызстандын жарандары биздин республикада аккредиттелген Бишкек шаарындагы же Ош шаарындагы Германиянын визалык борборлоруна кайрылса болот. Интернет дареги; **[kg-appointment. visametric. com/kg](http://kg-appointment.visametric.com/kg)**

Шенген укугу - Европа бирлигинин (ЕБ) укугунун курамдык бөлүгү, ал Шенген мейкиндигине адамдардын кирүү, жүрүү жана ишке орношуу шарттарын (бардыгы 27 өлкө, анын ичинде Бирликке мүчө эмес бир нече өлкөлөр), анын ичинде бирдиктүү (Шенген) виза берүү шарттарын, ошондой эле мүчө өлкөлөрдүн полицияларынын жана сотторунун кылмыш-жаза-укуктук жаатта кызматташтыгын жөнгө салат. Ошентип, Шенген укугу мүчө мамлекеттердин Шенген визаларын берүү боюнча кызматташуусу, ошондой эле экстремизмге, терроризмге, мыйзамсыз миграцияга жана Коомдоштуктун башка коркунучтарына каршы аракеттенүү жолу менен Евробирликтин тышкы чек араларындагы чек аралык, иммиграциялык, бажылык жана контролдун

башка түрлөрү, адамдардын (анын ичинде ЕБдин жана үчүнчү өлкөлөрдүн жарандарынын, негизи, ЕБге мүчө мамлекеттердин ички чек араларында эч кандай текшерүүсүз), товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана капиталдардын ЕБдин ичинде эркин жүрүү маселелери боюнча жүзөгө ашырылат.

Бул укук Франция жана Германия менен чектеш Люксембургда жайгашкан Шенген шаарына милдеттүү, ал жерде 1985-жылдын 14-июнунда Бельгия, Нидерланд, Люксембург, Германия жана Франция мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларына өткөрүп берүү жана ошону менен жалпы мейкиндикте адамдардын, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин жүрүүсүн камсыз кылуу керек болгон жалпы чек аралардагы көзөмөлдү этап-этабы менен алып салуу жөнүндө макулдашууга (33-берене) кол коюшкан. 1990-жылы июнда Шенген укугун андан ары өнүктүрүү максатында 1985-жылдагы Макулдашууну имплементациялоо жөнүндө көлөмдүү (142-берене) Келишим кабыл алынган. Бул документ Шенген укугунун негизги түшүнүктөрүн тактап, адамдардын жүрүү эркиндигин ишке ашыруу жана ички коопсуздукту камсыз кылуу боюнча маанилүү чараларды аныктаган. Кийинки жылдары Шенген укугу жаңы документтерди кабыл алуу менен өркүндөтүлгөн, мисалы, 2016-жылдагы Чек аралар жөнүндө Шенген кодекси, (Европа парламентинин жана Кеңешинин , 2016-жылдын 9-мартындагы 2016/399 (ЕБ) Регламенти), 2009-жылдагы Визалык кодекс ж. б.

Мурдагы СССР өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргызстанда өзүнүн өкүлчүлүктөрү бар ЕБ 2003-жылдан бери биздин республика менен тыгыз кызматташып, бизге ар түрдүү жардам көрсөтүп келе жатканын белгилей кетүү керек, мисалы, чек араларды башкаруу боюнча “БОМКА” долбоорунун алкагында. Мындан тышкары, Евробирлик Кыргызстанга жарандык, процессуалдык жана административдик мыйзамдарды модернизациялоо, судьяларды, прокурорлорду окутуу, кылмыш иштерин жана укук бузууларды каттоо үчүн ИТ-инструменттерин жайылтуу, сот адилеттигине жетүү мүмкүнчүлүгүн жакшыртуу ж.б. маселелер боюнча жардам көрсөтөт (Европа Бирлигинин Кыргыз Республикасындагы өкүлчүлүгү. www.eeas.europa.eu).

Миграция чөйрөсүндөгү кылмыштар жана укук бузуулар үчүн айыптык санкциялар Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинде жана КР Кылмыш-жаза кодексинде белгиленген.

-Ы-

«Ыплас жерлер» - азыркы колдонуудагы сөз менен айтканда, бузукулуктун, аракеттиктин, шектүү, тыюу салынган оюн-зооктун ордун билдирген кыйыр маанидеги сөз.

-Э-

Экспатриация (лат. “ата мекенден”) – адамды өлкөнүн чегинен, эреже катары, анын географиялык же маданий мекенинен убактылуу же туруктуу чыгарып салуу, адатта жарандыктан ажыратуу менен коштолот, ошондой эле жарандыкты токтотуу, анын ичинде жарандын өзүнүн каалоосу боюнча токтотуу. Белгилүү болгондой, XIX - XX кылымдын биринчи жарымында экспатриация тоталитардык мамлекеттерде, анын ичинде фашисттик Германияда, Советтер Союзунда жана башка өлкөлөрдө кеңири колдонулган. СССРде анын белгилүү жарандары (кийин XX кылымдын 50-жылдарынын ортосунан тартып аларды диссиденттер деп атап башташкан) КПССтин ички жана тышкы саясатына, анын ичинде адам укуктары жана эркиндиктери жаатында макул болбогондугу, антисоветтик пикирлери, Советтер Союзунан тышкары жерлерде, негизинен Батыш өлкөлөрүндө китептерди, макалаларды, самиздат басылмаларын (“Учурдагы окуялардын хроникасы”) жайгаштыргандыгы үчүн экспатриацияга дуушар болгондугун эске сала кетмекчибиз.

“Философиялык пароход” деп аталган тарых көпчүлүк адамдардын эсинде (1922-жылдан бери белгилүү тарыхчыларды, жазуучуларды, философторду, Советтик Россиянын идеялык-саясий оппозициясында болгон орус маданиятынын башка өкүлдөрүн өлкөдөн алып чыккан жүргүнчү кемелеринин бештен кем эмес каттамынын жалпы аталышы. Алардын арасында философ Н. Бердяев да болгон. Мисалы, Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин белгилүү “Тулаг” (СССР лагерлеринин башкы башкармалыгы) чыгармасынын автору А.Солженицын үй-бүлөсү менен өлкөдөн чыгарылган. Соңку Совет мезгилиндеги белгилүү экспатрианттардын арасында опералык дива Г. Вишневецкая жана анын күйөөсү, дирижер жана белгилүү виолончелист М. Ростропович, укук коргоочу, жазуучу, публицист жана коомдук ишмер В.Буковский, жазуучу, драматург, журналист А. Амалрик, СССРдин Куралдуу

Күчтөрүнүн генерал-майору, диссиденттик кыймылдын катышуучусу П.Григоренко, жазуучулар В. Войнович жана В. Аксенов, режиссер Ю. Любимов жана башкалар бар. Кийинчерээк 1966-1988-жылдары жарандыгынан ажыратылган СССРдин айрым мурдагы жарандарынын жарандыгы кайтарылып берилген. **(СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1990-жылдын 15-августундагы №568 СССРдин чегинен тышкары жашаган айрым адамдарды жарандыгынан ажыратуу жөнүндө жарлыктарын жокко чыгаруу жөнүндө).**

Кыргызстандын мыйзамдары өзүнүн жарандыгынан ажыратуунун негиздерин белгилейт, бул Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун жана мамлекеттик кызыкчылыктарын коргоо боюнча өзгөчө чара болуп саналат. Анын ичинде КР улуттук коопсуздугуна коркунуч келтирген аракеттер; террористтик же экстремисттик кылмыш жасоо үчүн КРдин чегинен тышкары даярдыктан өтүү; террористтик уюмдардын ишине катышуу ж.б. КР жарандыгынан ажыратуу үчүн кандайдыр бир идеялык-саясий негиздер жок. (кененирээк караңыз: “Кыргыз Республикасынын жарандыгы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы // minjust.gov.kg).

Экспаттар (англ. “мекенден тышкары жүргөндөр”) - жарандыгы таандык өлкө же туулган өлкөсү болбогон башка өлкөдө иштеген жана жашаган чет элдик адистер. Экспат аз квалификациялуу адам болушу мүмкүн, бирок көбүнчө экспаттар – бул мыкты адистер жана ар кандай чөйрөдөгү жетекчилер. Кайсы өлкө болбосун мындай адистердин келишине кызыкдар, мындай кырдаал экспаттарга атаандаштыкты жаратат. Экспаттардын башка өлкөгө көчүп кетишине ар кандай жагдайлар түрткү болушу мүмкүн, анын ичинде ыңгайлуу иштөө шарттары, жагымдуу жашоо шарттары, жергиликтүү коомдоштукка оңой коомдук интеграция ж.б. Экспаттар эл аралык корпорацияларга же өзүлөрү жана үй-бүлөсү үчүн жаңы үй тандап алууну көздөө менен өзүлөрү үчүн иштешет. Адатта, экспаттар башка өлкөгө контракт боюнча жана көп эмес мөөнөткө барышат. Мына ушунусу менен алар башка өлкөгө биротоло барган иммигранттардан маанилүү айырмаланып турат. Дүйнөдө жумуш жана жашоо престижи болуп Дубай эсептелет, анда 2022-жылы экспаттар жалпы калктын 80% түзгөн. Экспаттарды кабыл алуучу дагы бир өлкө катарында Түркия, айрыкча анын ири шаарлары: Стамбул, Анкара, Измир эсептелет, алар курулуш адистиктери үчүн жакшы эмгек рыногун көрсөтүшөт. Расмий маалыматтар боюнча, орус компаниялары экспаттарды

кармай алган эмес: алар жогорку орундардын 13% гана түзөт, ошондо дагы чет өлкөлүк компаниялар менен (Экспаттар//ru.m.wiktionary.org).

Эксаймактуулук – жергиликтүү мыйзамдардын таасиринен алынган жана башка мамлекеттин мыйзамдарынын таасирине (жарым-жартылай же толук көлөмдө) көз каранды болгон жеке же юридикалык жактардын, мекемелердин же объекттердин статусу (Сухарев А.Я., Крутских В. Е. Чоң юридикалык сөздүк. Инфра-М., 2003. – 703 б.). Эксаймактуулукка, мисалы, кайсы бир мамлекетте жайгашкан элчиликтерди, консулдуктарды киргизсе болот. Чет өлкөлүк аймактын ичиндеги деңиз жана аба кемелери да, эгерде алар ошол жерде мыйзамдуу жол менен жүрсө, эксаймактуулукту колдоно алышат (БУУнун 1982-ж. Деңиз укугу боюнча Конвенциясынын 32-беренеси). Эксаймактуулукту, мисалы, чет мамлекеттердеги аскердик базалар, ошондой эле БУУнун мекемелери ээлеген имараттар колдонушат. Кыргызстандын чет өлкөлөрдө аскер базалары жана деңиз кемелери жок. Ошол эле учурда эксаймактуулук принциби Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү бардык дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнө, башка өлкөлөргө барган учурда биздин мамлекет башчысына жайылтылат. Кыргызстанда бүгүн 33 өлкөнүн дипломатиялык өкүлчүлүктөрү жайгашкан. Ошол эле учурда Кыргызстандын чет өлкөлөрдө 36 дипломатиялык өкүлчүлүгү бар. Алардын тизмеси менен КР ТИМдин сайтынан таанышууга болот.
<https://old.mfa.gov.kg/contents/view/id/100>

Экинчи паспорт - жеке эркиндигин коргоо куралы. Чек аралар жабылган учурларда да, көп паспорту бар адамдар үйлөрүнө кайтуу үчүн чек арадан өтө алышат. Бул өлкөнүн жарандыгын тастыктаган экинчи паспортту берүү практикасы азыркы дүйнөдө экинчи паспортту берүүдө, анын ичинде мамлекеттик бюджетти толтурууда ар кандай максаттарды көздөгөн ар кайсы мамлекеттер тарабынан кеңири колдонулат.

«КР жарандыгы жөнүндө» мыйзамда анын жарандары Кыргыз Республикасынын жарандыгын сактап калуу менен башка мамлекеттин жарандыгын ала турган учурлар каралган, атап айтканда:

- эгерде башка мамлекеттин жарандыгын алуу Кыргыз Республикасынын жана чет мамлекеттин мыйзамдарына каршы келбесе;

- кош жарандуулук маселелери боюнча колдонуудагы эл аралык келишимдер болгон учурда, алардын бири Кыргыз Республикасы болуп эсептелсе.

Кош жарандуулукту алуу фактысы Кыргыз Республикасынын Конституциясында да, ошондой эле Жарандык жөнүндө мыйзамында да таанылса да, мындай статусту алуу жана таануу чектелген, анткени азыркы учурда Кыргыз Республикасында кош жарандуулук статусун таануу үчүн укуктук режимди жана негиздерди камсыз кыла турган колдонуудагы эл аралык келишимдер жок. («КР жарандыгы жөнүндө» КР Мыйзамы)

Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары туруктуу жашаган жана Кыргыз Республикасынын жаранынын паспорту жок Кыргыз Республикасынын жарандары, алардын жалпы жарандык паспортунда консулдук эсепке алуу жөнүндө Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүгүнүн же консулдук мекемесинин белгиси болгондо, же консулдук эсепке алуу жөнүндө Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүгүнүн же консулдук мекемесинин маалым каты болгондо, биздин республиканын аймагында жарандык-укуктук, нотариалдык бүтүмдөрдү, банктык операцияларды жасай алышат.

Экслав (латын тилинен ex – вне + clavis – ачыкч) – географиялык жактан өз мамлекетинин негизги бөлүгүнөн обочолонгон жана башка аймак менен курчалган аймактын бөлүгү.

Ошол эле аймак, ал таандык болгон өлкө үчүн экслав жана ал таандык болбогон мамлекет үчүн анклав болуп саналат, бирок анын аймагы менен курчалган. Таза экславдар - бир нече мамлекет менен чектешкен өлкөнүн бөлүнгөн бөлүктөрү. Таза экславдар кургактык жана деңиз типтерине бөлүнөт.

Эгерде чектелген аймакта бир эле учурда бири-бири менен байланышкан бир нече анклавдар жайгашкан болсо, анда сөз анклав комплекстери жөнүндө болот. Кээде анклавдар бири-биринин курамында матрешка принциби боюнча уюштурулушу мүмкүн. Мисалы, Нахва - Оман Мадха аймагынын ичиндеги БАЭ анклавды, ал өз кезегинде БАЭ анклавды болуп эсептелет. Нахва сыяктуу аймактык фрагменттер экинчи тартиптеги анклавдар деп аталат. Дүйнөдө мындай 32 анклав жана бир уникалдуу үчүнчү тартиптеги анклав бар - үч жолу Куч-Бихар анклав комплексинин курамында Индия жана Бангладеш анклавдары менен курчалган Бангладештеги джут талаасы.

Ар кандай анклавдык түзүлүштүн негизги мүнөздөмөсү - башкы мамлекеттин ага болгон эгемендиги. Ошондуктан, эл аралык уюмдардын көзөмөлүндөгү аймактар (мисалы, БУУнун Нью-Йорктогу штаб-квартирасы) анклавдар катары каралышы мүмкүн эмес. Анклавдарга, мисалы, Кубадагы гуантанамонун америкалык аскер базасын же Орусия Казакстандан ижарага алган Байконур космодромун кошууга болбойт.

Анклавдардын пайда болушунун жана жок болушунун акыркы толкуну кансыз согуштан кийин башталган. Анын аякташы тирешүүнүн негизги символдорунун бири - Батыш Берлин анклавынын жоюлушу менен белгиленди. Ошону менен бирге СССРдин жана Югославиянын кулашы мурда субулуттук болгон көптөгөн жаңы анклавдардын пайда болушуна алып келди. Жаңы мамлекеттердин чек араларын демаркациялоодо алардын айрымдарын жоюуга мүмкүн болду. Мындай тагдыр айрыкча 1955-жылдан бери келе жаткан Белоруссиядагы литвалык Пагиряй анклавына туш болгон. 1996-жылы тараптар аймактарды алмашып, Пагиряй Беларус Погири болуп калды. (<https://politike.ru/termin/anklav.html>,<https://dic.academic.ru>,<https://www.kommersant.ru>).

Экстрадиция - кылмышкерлерди берүүнүн жалпы дүйнөлүк практикасы –кылмыш жоопкерчилигине тартуу же мыйзамдуу күчүнө кирген өкүмдү аткаруу үчүн өзүнүн аймагында жүргөн кылмышкерди башка мамлекеттин талабы боюнча өткөрүп берүү. Кылмыш жоопкерчилигине тартуу же өкүмдү аткаруу үчүн адамдарды берүү (экстрадициялоо) маселелери, атап айтканда, 1957-жылдын 13-декабрындагы Берүү жөнүндө Европа конвенциясы, 1975-жылдын 15-октябрындагы Берүү жөнүндө Европа конвенциясына кошумча протокол, 1978-жылдын 17-мартындагы Берүү жөнүндө Европа конвенциясына экинчи кошумча протокол, 1993-жылдын 22-январындагы Жарандык, үй-бүлөлүк жана кылмыш иштери боюнча укуктук жардам жана укуктук мамилелер жөнүндө Конвенция, кылмыш куугунтугу үчүн адамдарды берүү маселелерин жөнгө салуучу эл аралык жана ата мекендик укуктун башка ченемдери менен регламенттелген.

Сурам кылган жана сурам кылынган - келишүүчү тараптардын мыйзамдары боюнча жазалануучу жосундарды жасагандыгы үчүн мамлекеттер аралык же эл аралык издөөдө жүргөн адамдар экстрадицияланууга тийиш.

Ал эми биздин республикага келсек, Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жерде кылмыш жасаган жана Кыргызстандын аймагында жүргөн чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерине ылайык кылмыш жоопкерчилигине тартуу же жазаны өтөө үчүн чет мамлекетке берилиши мүмкүн же Кыргыз Республикасынын аймагында жүргөн чет өлкөлүк жаранды же жарандыгы жок адамды кылмыш жоопкерчилигине тартуу же Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза мыйзамы жана адамды берүү жөнүндө сурам жиберген чет мамлекеттин мыйзамдары боюнча кылмыш жазасына тартылуучу болуп саналган жосундары үчүн өкүмдү аткаруу үчүн өз ара мамиле принцибинин негизинде чет мамлекетке берет.

Адамды өз ара мамиле принцибинин негизинде берүү берүү жөнүндө сурам жиберген чет мамлекеттин ырастамасына ылайык ушундай эле кырдаалда КРдин сурамы боюнча берүү жүргүзүлөт деп күтүүгө болот дегенди билдирет. Алсак, ЖМКлардын КР Башкы прокуратурасына таянуу менен берген билдирүүлөрү боюнча оор кылмышка айыпталып жаткан кыргызстандык Испаниядан Кыргызстанга экстрадицияланган. 2021-жылы эркек адам ден соолукка оор залал келтиргендиги - адамга бычак сайгандыгы үчүн эл аралык издөөгө алынган. Изделип жаткан адамды Мадридде кармашкан. КР Башкы прокуратурасынын экстрадициялоо боюнча сурамы Испаниянын Юстиция Министрлиги тарабынан канааттандырылган. Айыпталуучу 22-февралда Бишкекке алынып келинген. [/https://ru.sputnik.kg/20230222/kyrgyzstan-bishkek-madrid-ekstraditsiya-1073075075.html/](https://ru.sputnik.kg/20230222/kyrgyzstan-bishkek-madrid-ekstraditsiya-1073075075.html/). Ошентип, экстрадиция кылмыш-жаза процесси чөйрөсүндөгү мамлекеттердин кызматташтыгынын эл аралык практикасында колдонулуучу натыйжалуу укуктук инструмент болуп саналат, ал аркылуу ар бир конкреттүү учурда кылмыш катары жазалануучу жосундарды жасаган адамдардын жоопкерчилигинин жана жазасынын сөзсүз болоору камсыз кылынат.

Экстремизм - бул бийликти күч менен басып алууга же бийликти күч менен кармап турууга, ошондой эле мамлекеттин конституциялык түзүлүшүн күч менен өзгөртүүгө, ага барабар коомдук коопсуздукка күч менен кол салууга, анын ичинде жогоруда көрсөтүлгөн максаттарда мыйзамсыз куралдуу түзүлүштөрдү уюштурууга же аларга катышууга багытталган жана улуттук

мыйзамдарга ылайык кылмыш тартибинде куугунтукталган кандайдыр бир жосун (ч. 1. ст. 1 Шанхай конвенциясынын 1-бер. 1-бөл.).

Экстремизмди социалдык же мүлктүк абалы, улуттук жана диний таандыктыгы, кесиптик жана билим деңгээли, жаш курагы жана жыныстык топтору ж.б ар кандай болгон адамдар жүзөгө ашырышы мүмкүн. Тарых көрсөткөндөй, экстремизм түңүлгөн көз караштардын жана багыттардын көрүнүшү катары коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө сиңип кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Саясий өңүттө экстремисттер калыптанган коомдук түзүмдөргө жана институттарга, коомдук негиздерге каршы чыгып, алардын туруктуулугун өзүнүн күч методдору менен массалык түрдө бузууга аракет кылышат. Муну менен бирге алар үчүн алардын мамлекеттеги аракеттеринен улам келип чыккан резонанс өтө маанилүү.

Экстремизм улуттар аралык мамилелерде улуттар менен элдердин ортосундагы кастыкты жана жек көрүүчүлүктү козутууда, куралдуу кагылышууларда, геноцидде, коңшу мамлекеттердин аймагына кол салууда чагылдырылат.

Адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин, конституциялык түзүлүштүн негиздерин коргоо жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу максатында экстремисттик аракеттерге каршы аракеттенүүнүн негизги принциптери, укуктук жана уюштуруучулук негиздери биздин өлкөдө “Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 24-февралындагы №40 Мыйзамы менен жөнгө салынат.

Эл аралык гуманитардык укук - ЭГУ (согуш укугу, куралдуу кагылышуулар укугу) - Эл аралык укук эл аралык мамилелердин (адам укуктары боюнча кызматташтык, экономика, экология, эл аралык суу мейкиндиктерин пайдалануу ж.б.) ар кандай маселелерин жөнгө салуу менен тынчтык мезгилде гана эмес, ошондой эле куралдуу чыр-чатактар мезгилинде, алардын максаттарына жана мүнөзүнө карабастан (агрессивдүү, адилеттүү, эл аралык, жарандык жана башкалар) иштей тургандыгы белгилүү. Мындай чыр - чатактардын кеңири таралышын эске алуу менен, анын ичинде XIX-XXI кылымдарда эл аралык ченемдердин өзгөчө тармагы болгон - гуманитардык укук калыптанып түзүлгөн, ал согуш аракеттерин (согуштун мыйзамдары жана ыкмалары) жүргүзүү каражаттарына жана ыкмаларына, жарандык

калкты, оорулуу жана жарадар болгон аскер кызматчыларын жана согуш туткундарын гуманитардык коргоого тиешелүү болгон принциптерди жана эрежелерди жөнгө салат.

ЭГУнун булактары болуп келишимдер, конвенциялар, каада-салттар, куралдуу кагылышуулардын укук системасында колдонулуучу прецеденттер, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы таанылган ченемдери жана принциптери саналат. ЭГУ куралдуу кагылышууларга катышкан адамдардын үлүшүнө туш келген азаптарды жана жоготууларды минималдаштырууга умтулат. Бул учурда адамдарды коргоо адамдын өмүрүн жана алардын мүлкүн согуш аракеттеринин натыйжасында бузулуудан же жок кылынуудан коргоону билдирет. Мындан тышкары, ЭГУ согуштук куралдарды, илимий-техникалык революциялардын жана XIX кылымдын акыркы чейрегинде башталган жарыша куралдануунун натыйжасында кол салуунун каражаттарын үзгүлтүксүз өркүндөтүү фактысына негизденип, согуштук аракеттерди жүргүзүүнүн каражаттарын жана ыкмаларын тандоодо согушуп жаткан тараптарды чектөөгө умтулат.

Эл аралык гуманитардык укуктун ченемдерин демилгелөөгө жана иштеп чыгууга эң активдүү болуп Эл аралык Кызыл Крест Комитети (ЭККК) катышкандыгын жана кабыл алынгандыгын белгилей кетүү керек, ал образдуу түрдө «ЭГУнун сактоочусу» болуп саналат. Мисалга алсак, ЭККК 1864, 1906, 1929 жана 1949-жылдардагы Женева конвенцияларын жана 1977, 2005-жылдардагы үч Кошумча протоколду түзүүгө жана кабыл алууга көмөктөшкөн, бирок бул иш келишимдик ЭГУда укуктук негизге ээ болгон эмес.

Согушту жөнгө салуучу эл аралык актылар жөнүндө сөз кылуу менен, биринчи кезекте Россиянын императору Николай II сунушу тарабынан демилгеленген 1899 жана 1907-жылдардагы атактуу Гаага Конвенцияларын атайлы, Гаага эл аралык укук илиминин негиздөөчүсү, ошол шаарда өзүнүн биринчи фундаменталдык Трактатын жарыялаган Уго Гроцийдин урматына конференцияларды өткөрүү үчүн тандалган. Гаага конвенциялары (биринчисинин катышуучулары 26 мамлекет болгон; экинчиси - 44 мамлекет) согуш аракеттерин ачуу, кургактык согушунун мыйзамдары жана адаттары, кургактык жана деңиз согушу учурундагы бейтарап мамлекеттердин укуктары жана милдеттери, соода кемелерин аскерге айландыруу ж.б. ушул сыяктуу маселелерге арналган (**Гаага конвенциялары жана декларациялары 1899 жана 1907-жылдар//ru.wikipedia.org**).

Бул конвенциялар «согуш укугун», эл аралык гуманитардык укукту кодификациялоодо, арбитражды жана ортомчулукту колдонууда маанилүү роль ойногон. Дүйнөлүк практикада биринчи жолу мамлекеттер аралык чыр-чатактарды чечүүнүн тынчтык каражаттары жөнүндө укуктук документ кабыл алынган. Экинчи дүйнөлүк согуштун окуялары Гаага конвенцияларынын жоболорун андан ары өнүктүрүүнү талап кылды, бул 1949-жылы Женева конвенцияларынын кабыл алынышына алып келди, анда согуш туткундарына мамиле кылуу, жарадар болгондордун жана оорулуулардын тагдырын жакшыртуу ж. б. атап айтканда, согуш мезгилинде жарандык калкты коргоо жөнүндө 1949-жылы 12-августта Женева конвенциясы кабыл алынган//www.un.org.

Ошентип, биринчи жолу улуттук-боштондук жана жарандык согуштарды жүргүзүү эрежелери аныкталып, ал эми комбатанттардын укуктары партизандар жана каршылык көрсөтүү кыймылынын катышуучулары тарабынан таанылды. 1977-жылы бул конвенцияларга Кошумча Протоколдор кошулган. Алардын биринчиси эл аралык куралдуу кагылышуулардын курмандыктарын коргоого; экинчиси - эл аралык эмес мүнөздөгү куралдуу кагылышуулардын курмандыктарын коргоого тиешелүү болгон (Гуманитардык укуктардын практикалык сөздүк. 1949-жылдагы Женева конвенциясы. 1977-жылдагы ага Кошумча Протоколдор//jumanitarnogo.prava.org). Мындан тышкары, ЭГУнун укуктук активинде согуш жүргүзүүнүн айрым каражаттарына тыюу салган ченемдик актылар кирет, атап айтканда, химиялык жана бактериологиялык куралды колдонууга тыюу салуу жөнүндө 1925-жылдагы Женева протоколу; бактериологиялык (биологиялык) куралдарды жана уулуу куралдарды иштеп чыгууга, өндүрүүгө жана запастарын топтоого тыюу салуу жана аларды жок кылуу жөнүндө 1972-жылдагы Конвенция; жаратылыш чөйрөсүнө таасир этүү каражаттарын аскердик же башка ар кандай душмандык пайдаланууга тыюу салуу жөнүндө 1977-жылдагы Конвенция; химиялык куралды иштеп чыгууга, өндүрүүгө, топтоого жана колдонууга тыюу салуу жана аны жок кылуу жөнүндө 1992-жылдагы Конвенция; пехотага каршы миналарга тыюу салуу жөнүндө 1997-жылдагы Конвенция ж. б.

Белгилей кетсек, Кыргызстан мыйзамда белгиленген тартипте 1949-жылдагы бардык төрт Женева конвенциясын, 1977-жылдагы Кошумча протоколдорду ратификациялаган, ошондой эле кошумча айырмалоочу эмблеманы кабыл алууга тиешелүү 2005-жылдагы III Кошумча протоколуна

кошулган. Биздин республика ошондой эле ЭГУ жаатындагы башка келишимдердин катышуучусу болуп саналат. Ошого карабастан, республиканын ЭГУнун башка актыларына кошулуусу боюнча иштер улантылууда (**Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарынын эл аралык гуманитардык укуктун ченемдерине ылайыктуулугун салыштырма-укуктук изилдөө. Бишкек, 2021-ж. КР ТИМдин Дипломатиялык академиясынын Эл аралык мамилелерди талдоо борбору. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги //minjust.gov.kg).**

Эл аралык Кызыл Крест Комитети (ЭККК) - өткөн кылым – бул Улуу Британияда, Францияда, АКШда, Германияда, Россияда ж.б. НТРнын натыйжасында адамзаттын өндүргүч күчтөрүнүн дүркүрөп өнүгүү доору. Ошол мезгилдеги белгилүү жетишкендиктердин катарына - темир жол курулушу, буу жана электр энергиясын пайдалануу, трансатлантикалык каттамдарда радионун, буу менен жүрүүчү аскердик, жүргүнчү жана жүк ташуучу кемелердин пайда болушу, жаңы байланыш каражаттары жана жолдору жана ар кандай өнүгүүлөр кирет. Бул шарттарда эл аралык уюмдардын бүтүндөй тармагын түзүү зарылдыгы пайда болду. Алардын бири 1863-жылы европалык энтузиасттар тобу тарабынан Эл аралык Кызыл Крест Комитетинин түзүлүшү болгон. Анын ишмердүүлүгү гумандуулук, калыстык, бейтараптык, көз карандысыздык, ыктыярдуулук, биримдик жана универсалдуулук принциптерине негизделген (Эл аралык Кызыл Крест Комитетинин Уставы. 2017-жылдын 21-декабрында кабыл алынган. 2018-жылдын 1-январынан тартып күчүнө кирген).

Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай кыймылына Эл аралык Кызыл Крест Комитети (ЭККК), 192 Улуттук Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай Коому жана эл аралык Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай коомдорунун Федерациясы кирет. Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай кыймылына Эл аралык Кызыл Крест Комитети (ЭККК), Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай коомдорунун 192 улуттук коому жана Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай коомдорунун Эл аралык Федерациясы кирет. ЭКККнын ишмердиги гуманитардык чөйрөгө гана таандык, анын ичинде куралдуу кагылышуулардын (жарандык жана эл аралык согуштар, этникалык тазалоо, этно-диний жана башка куугунтуктар) жүрүшүндө жабыркаган, зомбулуктун ар кандай түрлөрүнөн ж. б. жабыр тарткан адамдардын өмүрүн жана кадыр-

баркын коргоо. Ал түзүлгөн мезгилде, белгилүү болгондой, бардык жерде улуттук-боштондук кыймылынын жана улуттук өз тагдырын өзү чечүүнүн негизинде кандуу согуштар жана кагылышуулар болгон. Белгилүү болгондой, негизделген мезгилде бардык жерде улуттук-боштондук кыймылынын жана улуттук өз алдынчалыктын негизинде кандуу согуштар жана кагылышуулар болгон.

ЭКККнын дагы бир маанилүү милдети - жабыр тарткан адамдарга ар кандай жардам көрсөтүү, анын ичинде жарадар болгондорду багуу, согуш туткундарына жана соттолгондорго баруу, бөлүнгөн үй-бүлөлөрдө байланыштарды калыбына келтирүү, жаңжал чыккан аймактарда медициналык жардам көрсөтүү, гуманитардык жардамды бөлүштүрүү. Бул максаттарда ЭККК кеңири талаа иштерин жүргүзөт, бийлик жана жабыр тарткандар үчүн сунуштамаларды, ар кандай жардамдарды көрсөтүү методикасын иштеп чыгат, калкты агартуу, аны өзгөчө кырдаалдагы жүрүм-турумдун эң актуалдуу маселелери менен тааныштыруу максатында кеңири жарыялоочулук ишмердикти жүзөгө ашырат ж.б.

Бүгүнкү күндө ЭККК дүйнөнүн 90дон ашуун өлкөсүндө өзүнүн ишмердигин жүргүзөт жана дүйнөнүн төмөнкү 5 регионунда өз өкүлчүлүгүнө ээ: Азия-Тынч океан, Африка, Жакынкы Чыгыш, Европа жана Борбордук Азия, Түштүк жана Түндүк Америка. ЭКККнын региондук өкүлчүлүгү 24 өлкөдө иш алып барат. Дүйнөнүн ондогон өлкөлөрүндө 20 миңден ашык адам ЭКККнын кызматкерлери болуп саналат; 1600дөн ашык делегаттар жана ар кандай профилдеги адистер (котормочулар, саперлор, дарыгерлер, соттук-медициналык эксперттер, ЖМК адистери жана башкалар) ЭКККнын өкүлчүлүктөрүндө иштешет, бул ишти аткарууга аларга ЭКККнын Женевадагы штаб-квартирасынын дээрлик 10 миң жергиликтүү кызматкерлери жана 900дөн ашык кызматкерлери жардам беришет. ЭКККнын кызматкерлери үчүн атайын Жүрүм-турум кодекси иштелип чыккан, анын стандарттарын колдонуу бизге, биздин жамааттарга жана бири-бирибизге көз каранды адамдардын ишенимин түзүү үчүн өтө маанилүү. ЭКККнын бюджетти ар кандай булактардан түзүлөт: Женева конвенцияларына катышуучу мамлекеттердин, Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай улуттук коомдорунун, улуттар аралык уюмдардын, ошондой эле коомдук жана жеке уюмдардын жана адамдардын ыктыярдуу төгүмдөрүнүн (взнос) эсебинен.

Мурдагы СССРдин республикаларында көз карандысыз Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай коомдорунун пайда болушу анын ыдырашынын

натыйжасы болгон. Коомдордун алдына өздөрүнүн гуманитардык ишмердигин аткаруу боюнча жаңы милдеттер турган. Тактап айтканда, дайынсыз жоголгон адамдарды издөө боюнча менчик кызматты түзүү, анткени советтик издөө кызматы бул ишке республикалык коомдорду тарткан эмес.

Борбордук Азия мамлекеттеринде 1992-жылдан бери ЭКККнын Региондук делегациясы иштеп келет. Кыргызстанда ЭКККнын башкы кеңсеси Бишкекте, субделегациясы Ошто, ал эми өкүлчүлүгү Баткенде жайгашкан. Убакыттын өтүшү менен Кыргызстан менен ЭКККнын мамилелери зарыл болгон укуктук базага ээ болду. (**«Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Эл аралык Кызыл Крест комитетинин (ЭККК) ортосундагы ЭКККнын Кыргыз Республикасындагы статусу, артыкчылыктары жана иммунитеттери жөнүндө Макулдашууну ратификациялоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, 2004-жылы 7-октябрда Бишкек шаарында кол коюлган**).

Кыргызстандагы ЭКККнын Регионалдык делегациясынын кызматкерлери зомбулуктун курмандыктарына жардам көрсөтүшөт, кармалгандарга барышат, карыларга, майыптарга, жетимдерге кам көрүү иштерин жүргүзүшөт, медициналык мекемелердин ремонтунан, медициналык жабдуулар менен камсыз болушуна көмөктөшөт, дайынсыз жоголгон адамдарды издөөгө республиканын бийликтерине жардам беришет, ЭКККнын Кыргызстандагы коомчулугу үчүн кадрларды даярдоого жардам беришет. ЭККК Кыргызстанга 2010-жылы республиканын түштүгүндөгү этностор аралык кагылышуулар учурунда олуттуу жардам көрсөттү. ЭККК биринчи кезекте медициналык мекемелерге керектүү дары-дармектер, медициналык материалдар, азык-түлүк, чатырлар, керектүү буюмдар менен жардам көрсөттү. ЭККК биринчи кезекте медициналык мекемелерге керектүү дары-дармектер, медициналык материалдар, азык-түлүк, чатырлар, керектүү буюмдар менен жардам көрсөттү. Кургак учукту дарылоодо жана камактагы адамдарды кармоону жакшыртууда, укук коргоо органдарынын кызматкерлери үчүн агартуучу иш-чараларды өткөрүүдө, мисалы ЭКККнын ишмердиги жана эл аралык укуктун ченемдери менен таанышуу үчүн ж.б. жардам көрсөтүлдү жана көрсөтүлүүдө.

Ковид мезгилинде ЭККК азыркы дүйнөдө өзүнүн жогорку гуманисттик аброюн тастыктады. 2020-жылы ЭККК инфекциянын жайылышын токтотуу жана пандемия учурунда планетанын эң аярлуу катмарына жардам берүү үчүн 3,19 миллиард доллар чогултуу жөнүндө кайрылуу жасады. ЭКККнын кызматкерлери дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргызстанда

ковидге каршы күрөшүү боюнча активдүү иш алып барышты. **(Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай коомдорунун Эл аралык Федерациясынын президенти Ф. Рокки менен Эл аралык Кызыл Крест Комитетинин президенти П. Маурердин «Кызыл Крест жана Кызыл Жарым Ай Эл аралык кыймылы: COVIDдин вакциналары жеткиликтүү болушу үчүн азыркы учрдан тартып өзгөчө чараларды көрүү керек» билдирүүсү//www.icrc.org).** Бул жагынан Кыргызстанга камак жайларында зарыл болгон логистикалык жана тренингдик колдоо көрсөтүлдү.

Ошентип, ЭКККнын Регионалдык делегациясынын биздин республиканын өкмөттүк мекемелери жана ар кандай БӨУлар (НПО) менен өз ара аракеттешүүсү жемиштүү болуп саналат жана эки тарапка тең сезилерлик жардам алып келет.

Эл аралык эмгек уюму (ЭЭУ) – БУУнун адистештирилген мекемеси, эмгек мамилелерин жөнгө салуу маселелери менен алектенген эл аралык уюм. Анын тарыхы Биринчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин, Антантанын Германия, Австрия, Венгрия, Болгария жана Түркия менен тынчтык келишимдерин иштеп чыгууга арналган Париж тынчтык конференциясында биринчи универсалдуу тынчтык орнотуу уюму жана БУУнун мурункусу - Улуттар Лигасы түзүлгөн мезгилден башталат (1920-1946-жылдар). Дүйнө жүзүндөгү өлкөлөрдө эмгек мамилелерин жөнгө салуунун ролун эске алуу менен, айрыкча Россиядагы жана Европанын башка өлкөлөрүндөгү социалисттик революцияларда коомдо пайда болгон карама-каршылыктарды күч менен табигый жол менен чечүүгө алып келген, 1919-жылы Версаль келишиминин негизинде Улуттар Лигасынын түзүмдүк бөлүмү катары жана Батыш социал-демократиясынын активдүү катышуусу менен ЭЭУ түзүлгөн (Эл аралык эмгек уюмунун уставы жана айрым актылардын тексттери. Эл аралык эмгек бюросу. Женева 2012//woms_405835.pdf). Документтин кириш сөзүндө бардык жерде эмгектин оор шарттары, атап айтканда өндүрүштүн ар кандай чөйрөлөрүндө эмгекчилерди ырайымсыз эксплуатациялоо, көп сааттык жумуш күнү жана көп сааттык жумуш жумасы, кесиптик оорулар, кызматкерлерди тийиштүү социалдык жактан коргоонун жоктугу, бирдей эмгек, балдар эмгеги үчүн акы төлөөнүн теңсиздиги жана башкалар чечкиндүү өзгөрүүлөрдү талап кылаары баса белгиленген.

Уставдын негизги беренелери ЭЭУнун уюштуруу-финансылык негиздерин (1-13-бер.), жол-жоболук (14-19-бер.) жана башка маселелерди түзөт. Белгилей кетүүчү нерсе, Улуттар Лигасы иштеп турган жылдарда ЭЭУ алты Конвенцияны кабыл алган, биринчиси 8 сааттык күндү жана 48 сааттык жуманы белгилеген (мисалы, Франция, АКШ, Кытай, Япония жана башка өлкөлөр ушул Эрежени карманышкан). 1925-жылы ЭЭУ социалдык камсыздоо боюнча конвенцияны жана сунуштамаларды, ал эми 1930-жылы мажбурлап жана милдеттүү эмгекти ж.б. акырындык менен жоюу жөнүндө конвенцияны кабыл алган. ЭЭУ өзүнүн ишмердүүлүгүнүн мөөнөтүнүн бардык мезгилинде анын үзгүлтүксүздүгүн сактап калууга жетишти. 1944-жылы Филадельфияда Эл аралык эмгек конференциясы болуп, андагы Декларация ЭЭУнун Уставынын бир бөлүгү болуп, согуштан кийинки мезгилде уюмдун милдеттерин аныктаган. Бул жылдары ЭЭУ көптөгөн маанилүү документтерди кабыл алган, алардын ичинен 1970-жылы акы төлөнүүчү өргүү жөнүндө конвенция; 2006-жылы деңиз кемелеринде эмгек жөнүндө конвенция ж. б.

Бүгүнкү күндө курамына 187 мүчө-мамлекет кирген ЭЭУнун Штаб-квартирасы Женевада, ал эми Чыгыш Европа жана Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн Субрегионалдык бюронун кеңсеси Москвада жайгашкан. Татыктуу эмгек маселелери боюнча техникалык колдоо тобу жана Чыгыш Европа жана Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн Бюро аркылуу ЭЭУ Кыргызстанда өзүнүн ишмердүүлүгүн жүргүзөт, атап айтканда, «SCREAM - Стоп – балдар эмгегине сигнал» сыяктуу түрдүү материалдарды жарыялоо менен иш алып барат. Билим берүү, искусство жана жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу балдардын укуктарын колдоо боюнча программалар; 2023-жылы «Эмгекке жарамдуу курактагы майыптыгы бар адамдарды коомго жана Кыргызстандын эмгек рыногуна интеграциялоо боюнча кызмат көрсөтүүлөрдүн жаңы моделдерин иштеп чыгуу үчүн дизайн-ой жүгүртүүнү колдонуу» - жыйынтыктоочу баяндамасы жарыяланган. ЭЭУнун Кыргызстандагы башка иш-чараларынын катарында, 2023-жылдын январында Кыргызстан менен Өзбекстандын тармактык профсоюздарынын жамааттык келишимдерин талдоонун натыйжаларын валидациялоо боюнча техникалык жумушчу топтун онлайн жолугушуусу өткөрүлдү, анда расмий жумуш орундарынын формалдуу эмес секторго өтүшүн алдын алуу жана расмий эмгек мамилелерин түзүү боюнча чаралар талкууланды; 2023-жылдын мартында Бишкекте майыптуулук маселелери боюнча социалдык коргоо чөйрөсүндө бюджеттик

пландаштыруу жана контролдоо боюнча жалпы улуттук жыйын болуп өттү (ЭЭУ Бюросунун жаңылыктары. № 1, апрель 2023).

Электрондук документ жүгүртүү - бул байланыштын телекоммуникациялык каналдары боюнча электрондук документтерди алмашуу. Электрондук документ - бул электрондук кол тамга менен күбөлөндүрүлгөн файл. Электрондук документ юридикалык жактан маанилүү болуп саналат.

Электрондук документтер ЭДСтa түзүлөт, иштелип чыгат жана сакталат. Эсепке алуу бирдиги болуп ЭДСда катталган электрондук документ саналат. ЭДС аркылуу мекемеге келип түшкөн электрондук документтер автоматташтырылган режимде ишке ашырылуучу баштапкы иштеп чыгуудан өтөт жана келип түшкөн электрондук документтин реквизиттерин: катталган күнүн, электрондук документти жөнөткөн мекеменин аталышын, электрондук документтин кыскача мазмунун, электрондук документке кол койгон адамдын аты-жөнүн, электрондук документке кол койгон электрондук колтамганы текшерүүнү камтыйт.

Электрондук документтер аткарылгандан кийин Кыргыз Республикасынын архивдик иш чөйрөсүндөгү мыйзамдарында кагаз жүзүндөгү ушуга окшош документтер үчүн каралган ведомстволук сактоонун чектелген мөөнөтүнөн ашпаган мезгил ичинде ЭДСда ведомстволук сакталууга тийиш. Убактылуу сактоо мөөнөтүндөгү электрондук документтер (10 жылга чейин) алар түзүлгөн, жөнөтүлгөн же алынган форматта тиешелүү электрондук документтерге ылайык түзүлгөн электрондук колтамгаларды бир эле мезгилде сактоону камсыз кылуу менен сакталат. Туруктуу сактоо мөөнөтүндөгү электрондук документтер кагаз жүзүндө милдеттүү түрдө кайталанат. (**“Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында электрондук форматта документ жүгүртүү маселелери боюнча айрым чечимдерине өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” КРдин Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 8-апрелиндеги №207 токтому**).

Эмиграция - башка мамлекетке туруктуу жашоо үчүн чыгып кетүү (ТЖЖ). Муну менен бирге, бир өлкөнү экинчи өлкөгө алмаштырган ар бир адам бир эле учурда иммигрант жана эмигрант болуп калат. Эгерде адам Кыргызстандан Россияга кеткен болсо, анда РФ үчүн - ал иммигрант, КР үчүн

- эмигрант. Эмиграциянын себептери, негизинен - бул жашоо сапатына канааттанбагандык, каалаган билимин же жумушун чет өлкөдө гана татыктуу эмгек акы менен алуу мүмкүнчүлүгү, саясий же башка себептерден улам куугунтуктоо, мекениндеги саясий режим менен макул болбоо, согуш.

Биздин өлкөнүн мыйзамдарында эмиграция “Кыргыз Республикасынын жарандарынын Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары башка мамлекеттин аймагына туруктуу жашоо максатында чыгып кетиши” деп чечмеленет. (**“Тышкы миграция жөнүндө” КРдин 2000-жылдын 17-июлундагы №61 Мыйзамы**).

Эмигрант - башка мамлекетте туруктуу (же узак мөөнөткө) жашоо максатында өлкөдөн чыгып жаткан адам. Бул терминди аныктоонун критерийлери ар кайсы өлкөлөрдө ар башка. Алсак, Улуу Британияда эмигрант “өлкөдө бир жыл же андан көп жашагандан кийин 1 жылдан кем эмес мөөнөткө башка өлкөгө орношууну көздөгөн адам” катарында; Германияда - анда жашабай калгандан кийин өлкөдөн чыгып кеткен адам катары, Францияда - Алжирге кайтып келген Алжирлик катарында аныкталат. Эмигранттын статусун такыр аныктабаган жана ошого жараша бул категорияны эсепке албаган өлкөлөр (АКШ, Чехия ж.б.) бар. Эмиграциянын себептери экономикалык, социалдык, аскердик-саясий, этникалык, демографиялык, экологиялык-географиялык, диний ж. б. болушу мүмкүн.

Биздин мыйзамдарда эмигранттын төмөнкүдөй аныктамасы берилген - Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары башка мамлекеттин аймагына туруктуу жашоо максатында чыгып жаткан Кыргыз Республикасынын жараны. (**“Тышкы миграция жөнүндө” КРдин 2000-жылдын 17-июлундагы №61 Мыйзамы**).

Эсептик көрсөткүч - социалдык төлөмдөрдүн, компенсациялардын, экономикалык санкциялардын, администрациялык жазалардын жана айыптардын, эмгек акы менен байланышпаган башка экономикалык көрсөткүчтөрдүн өлчөмүн аныктоо үчүн ченемдик акчалай көрсөткүч. Эсептик көрсөткүчтү колдонуунун укуктук негиздери «Эсептешүү көрсөткүчү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2006-жылдын 27-январындагы №13 Мыйзамы менен белгиленген. Эсептик көрсөткүчтүн өлчөмүн КР Өкмөтүнүн (Министрлер Кабинетинин) сунушу боюнча КР Жогорку Кеңеши бекитет. Азыркы учурда эсептик көрсөткүчтүн өлчөмү 100 сомго барабар.

Кылмыш-жаза кодексинде жана Укук бузуулар жөнүндө кодексте каралган бардык айыптар эсептик көрсөткүчтүн негизинде аныкталат. Алсак, Мамлекеттик чек араны мыйзамсыз кесип өтүү үчүн КР Кылмыш-жаза кодексинде эсептик көрсөткүчтүн 500дөн 2000ге чейинки өлчөмүндө айып пул салуу каралган (**КР 2021-жылдын 28-октябрындагы №127 Кылмыш-жаза кодексинин 378-беренеси «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынан мыйзамсыз өтүү»**).

– Ю –

Ювеналдык юстиция - бул укук бузууларды алдын алуу маселелерин өзүнө камтыган, мыйзам менен чатагы бар балдарга карата иш-чаралардын системасы; Ювеналдык юстиция XIX кылымдын аягында кандай бир кылмыш жасаган балдар үчүн атайын соттор катары пайда болгон. Мындай соттордун максаты кадимки сот адилеттигинен башкача. Ювеналдык сот баланын жасаган кылмышы анын күнөөсү эмес, анын бактысыздыгы деген тынакка келет. Россияда ювеналдык юстициянын карама-каршылыктары жөнүндө көп сөз болот, аны ата-энелердин кичинекей айыбы үчүн балдарын алып кетүү (жана эч качан артка кайтарышпайт) менен үй-бүлөлөрдү контролдоо системасы катары аныкташат.

Кыргызстанда ювеналдык юстиция маселелери мыйзамдык деңгээлде жөнгө салынат, ага КР аймагында жүргөн балдардын, ошондой эле анын чегинен тышкары жүргөн балдардын - КРнын жарандарынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу, анын ичинде турмуштук оор кырдаалга туш болгон балдарды коргоону камсыз кылуу кирет. (**Кыргыз Республикасынын 2012-жылдын 10-июлундагы №100 “Балдар жөнүндө” кодекси**).

Юридикалык жак – менчигинде, чарба жүргүзүүсүндө же ыкчам башкаруусунда өзгөчөлөнгөн мүлкү бар, өзүнүн милдеттенмелери боюнча ал мүлкү менен жооп берген, өз атынан мүлктүк жана мүлктүк эмес жеке укуктарды жүзөгө ашыра алган, өзүнүн мүлктүк милдеттенмелерине жоопкерчиликти алып жүргөн сотто доогер жана жоопкер катары чыга алуучу уюм.

“Юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 20-февралындагы Мыйзамы, Кыргыз

Республикасынын 1996-жылдын 8-майындагы №15 Гражданлык кодекси).

Юриспруденция (лат. *Jūris prūdentia* “укук таануу”) - мамлекеттин жана укуктун касиеттерин изилдөөчү илим; укуктук билимдердин жыйындысы; юристтердин практикалык ишмердүүлүгү жана аларды даярдоо системасы.

Юриспруденция илим катары байыркы доордо, өзгөчө байыркы Римде пайда болгон. Ошентип, юриспруденция дегенде бир нече өз ара байланышкан түшүнүктөрдү түшүнүшөт: укуктук жөнгө салуунун натыйжаларын изилдеген жана коомду жөнгө салуу механизмине жана ыкмаларына прогрессивдүү өзгөртүүлөрдү киргизүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө укуктук идеяларды сунуштаган мамлекет жана укук жөнүндө илимди; алардын болушу юридикалык ишмердүүлүктүн кесиптик билими үчүн негиз берген мамлекет, башкаруу, укук жөнүндө билимдердин жыйындысы; юридикалык билимдерди практикалык колдонуу, юристтердин ишмердиги.

Юридикалык илимдер - бул укук, укук системасын коомдук ченемдердин системасы, укук жаратуучу жана укук колдонуучу ишмердик катары изилдөөчү коомдук илимдер (https://knowledge.allbest.ru/law/3c0b65635b2bc79b4d53a88421306d37_0.html)

**Адамдарды сатуу, мыйзамсыз жана эмгек миграция боюнча негизги
терминдердин жана түшүнүктөрдүн сөздүк-маалымдамасы**

философия илимдеринин доктору, саясат таануу илиминин профессору

В.Г. Киютиндин

жалпы редакциясы алдында

Түзүүчүлөр

Апышев С.Д., Байгуттиева Ж., Киютин В.Г.,

Мусаходжаев А.А., Шамырканова Ж.Ы.

Илимий консультант

юридика илимдеринин кандидаты, доцент, милициянын полковниги

Джумабаев М.Дж.

Компьютердик калыптоо